

Inhoud

Woord vooraf	7
1 Economisch beeld 2010-2011	9
1.1 Samenvatting en inleiding	9
1.2 Beschouwing - instituties na de crisis	17
2 De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer	21
2.1 Inleiding	21
2.2 De internationale conjunctuur	23
2.3 De Nederlandse uitvoer	37
3 De Nederlandse economie	43
3.1 Inleiding	43
3.2 De volumeconjunctuur	50
3.2.1 Particuliere consumptie	50
3.2.2 Investerings- en winstgevendheid	54
3.3 Prijzen en lonen	61
3.4 Arbeidsmarkt	63
4 Collectieve financiën en koopkracht	67
4.1 Inleiding	67
4.2 Beleidsuitgangspunten	71
4.3 Collectieve uitgaven	73
4.4 Collectieve lasten	79
4.5 Overheidsschuld	81
4.6 Koopkracht	83
5 Speciale onderwerpen	87
5.1 Voorspellen in crisistijd	87
5.1.1 Inleiding	87
5.1.2 Tijdslijn	87
5.1.3 Andere ramingsinstituten	90

5.1.4	Had het beter gekund?	92
5.1.5	Omgaan met onzekerheid	95
5.1.6	Conclusie	96
5.2	Gevolgen crisis voor arbeidsmarkt vallen vooralsnog mee	97
5.2.1	Aanbod van arbeid	98
5.2.2	Vraag naar arbeid	100
5.2.3	Confrontatie vraag en aanbod: hoe verder?	106
Bijlagen		109
Verklaring van afkortingen		139

Kaders in hoofdstukken

1	Economisch beeld 2010-2011	9
	• De effecten van het stimuleringspakket op bbp en werkloosheid in 2009 en 2010	16
2	De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer	21
	• Perifere economieën van Europa komen in het nauw	26
	• Raakt de Chinese economie oververhit?	31
	• Basisproducten en Rotterdam stutten Nederlandse handelsprestatie	40
3	De Nederlandse economie	43
	• Kredietcrisis relatief heftig	44
	• Uiteenlopende ontwikkeling tussen sectoren	47
	• Vertrouwen van consument en producent tijdens de kredietcrisis	55
4	Collectieve financiën en koopkracht	67
	• Instroom via neemt toe	77
	• Netto vermogen van de overheid sinds 1970 gedaald van 140% bbp naar ruim 40% bbp	82
5	Speciale onderwerpen	87
	• Deden de Duitse instituten het beter?	93
	• Inkomen zelfstandigen relatief zwaar getroffen door de crisis	102

Woord vooraf

Tijdens het opstellen van dit *Centraal Economisch Plan* kwam het kabinet Balkenende IV ten val. Daardoor heeft dit *Centraal Economisch Plan* een iets ander karakter dan gebruikelijk. Doordat met het oog op de vervroegde verkiezingen de productie van de tegelijkertijd uitgebrachte *Economische Verkenning 2011-2015* enkele maanden naar voren moest worden gehaald, is er bijvoorbeeld geen tijd geweest voor het opstellen van kwantitatieve onzekerheidsvarianten. Dit wil echter geenszins zeggen dat de raming minder onzeker is. De onzekerheden over de wijze waarop de internationale en de Nederlandse economie zich gedurende de ramingsperiode 2010-2011 gaan ontwikkelen zijn wel degelijk groot en talrijk. Het gaat daarbij vooral om het internationale beeld, bijvoorbeeld de gevolgen van het terugdraaien van het wereldwijde macro-economische stimuleringsbeleid.

De grote voorspelfouten van het CPB en alle andere ramingsinstanties in 2008 ten aanzien van de economische ontwikkelingen in 2009 hebben de betrekkelijkheid van kortetermijnramingen onderstreept. Het is dan ook goed te beseffen wat een dergelijke raming precies is: een economisch beeld voor de nabije toekomst, conditioneel op zo realistisch mogelijke aannames en verwachte ontwikkelingen. De ramingen zijn niet meer en niet minder dan een *best guess*. Verkeerd getimed, onvoorziene, of niet te voorziene gebeurtenissen kunnen en zullen de ramingen doen afwijken van de werkelijkheid. Dat was voor de kredietcrisis zo, dat was tijdens de kredietcrisis zo en dat zal altijd zo blijven. In een speciaal onderwerp in dit *Centraal Economisch Plan* over voorspellen in crisistijd wordt hier nader op ingegaan.

Op het eerste gezicht lijkt de raming van de economische groei in 2010 en 2011 van respectievelijk 1½% en 2% te suggereren dat het met de heftigheid van de kredietcrisis wel meevalt. Ook de meevallende oploep van de werkloosheid duidt daarop. Met het herstel van de groei is de enorme daling van het nationaal inkomen ten opzichte van de eerst verwachte trend echter niet goedge maakt. Deze schade wordt naar verwachting ook niet meer ingehaald. Eind 2011 ligt het productievolume nog altijd onder het niveau van begin 2008, terwijl het begrotingstekort van bijna 5% van het bbp in 2011 ver, heel ver verwijderd is van het – met oog op de vergrijzing – gewenste overschot.

De voorlopige kerngegevens van de raming zijn al op 16 februari naar buiten gebracht, maar toen nog zonder de onderliggende analyse. De ramingen in dit *Centraal Economisch Plan* wijken alleen voor het EMU-saldo en de koopkrachtontwikkeling marginaal af van de eerder gepubliceerde cijfers. De berekeningen voor dit *Centraal Economisch Plan* zijn eind februari afgesloten.

De directeur,
Coen Teulings

1 Economisch beeld 2010-2011

In de tweede helft van 2009 begon de Nederlandse economie (bbp) weer te groeien. Naar verwachting zet deze groei in 2010 en 2011 door. Dit herstel is sneller dan vorig jaar werd verwacht. Maar de schade van de crisis is daarmee nog verre van hersteld. De krimp van 4% in 2009 was de grootste naoorlogse krimp en groter zelfs dan tijdens enig jaar van de jaren dertig. Ten opzichte van de verwachtingen bij het begin van de kabinetsperiode Balkenende IV is Nederland zo'n 5% bbp verloren. De klappen zijn in eerste instantie opgevangen door bedrijven (winsten) en de overheid (oplopende begrotingstekorten en staatschuld). Voor de meeste mensen was de directe pijn van de crisis tot nog toe beperkt: de koopkracht steeg nog in 2009, terwijl de werkloosheid wel opliep, maar in historisch en internationaal perspectief laag bleef. De vooralsnog relatief lage werkloosheid is een positieve verrassing en wijst mogelijk op een meer flexibele arbeidsmarkt. In 2010 en 2011 zullen de huishoudens de gevolgen van de crisis nog duidelijk voelen: de werkloosheid stijgt verder, terwijl de koopkracht in beide jaren daalt. Het op orde brengen van de overheidsfinanciën zal ook op middellange termijn pijn doen. De risico's zijn aanzienlijk en met name internationaal van aard. Over de kracht van het herstel van de particuliere bestedingen en de situatie op de financiële markten (bijvoorbeeld Griekenland) bestaat nog steeds veel onzekerheid. De crisis noopt tot het trekken van lessen met betrekking tot het macro-economisch beleid en de bijbehorende instituties. Louter monetair beleid gericht op een stabiele, lage inflatie volstaat niet. De leverage van de financiële sector moet actief worden beheerst. Een goed functionerend Europa is van steeds groter belang voor gezond economisch beleid.

1.1 Samenvatting en inleiding

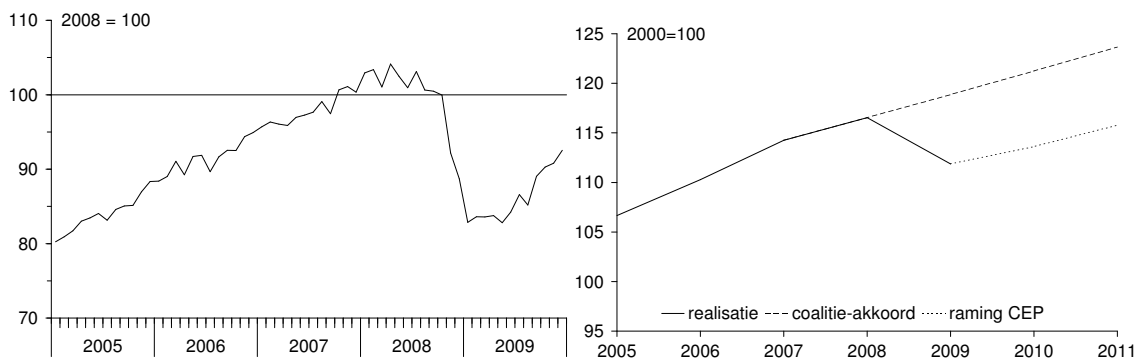
Economie groeit in 2010, groei zet door in 2011

Voor 2010 wordt een economische groei van 1½% geraamd, voor 2011 een groei van 2%. Na de krimp van het bbp met 4% in 2009 is dit een welkom, maar bescheiden herstel. Het herstel volgt op een relatief korte, maar relatief heftige periode van economische neergang (zie kader in hoofdstuk 3). Ten opzichte van de ontwikkeling van het bbp-volume zoals verwacht bij het coalitieakkoord van het kabinet Balkenende IV blijft het nu geraamde pad omstreeks 5% achter (zie figuur 1.1, rechts).

De Nederlandse economische ontwikkeling loopt in de pas met de rest van de wereld en is daar ook sterk van afhankelijk (zoals ook gold voor de neergang). Het 'herstel' in 2010 en 2011 volgt bijna volledig uit het aantrekken van de wereldhandel, die vanaf de tweede helft van 2009 weer een stijgende lijn laat zien (zie figuur 1.1, links). De consumptie levert dit jaar een bescheiden positieve bijdrage aan de groei, net als de overheidsbestedingen. Deze positieve bijdrage wordt echter volledig tenietgedaan door een verdere daling van de investeringen in woningen en van de bedrijfsinvesteringen. Volgend jaar ondersteunt de particuliere consumptie de bbp-groei niet. Van een echte inhaalgroei is daarom naar verwachting geen sprake. Daarvoor zouden gezinnen en bedrijven hun bestedingen flink moeten opschroeven en dat is niet de

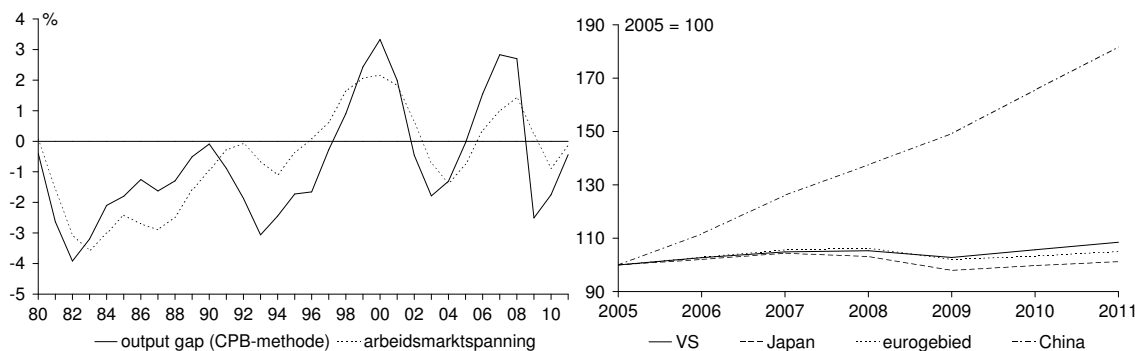
verwachting. Op basis van de ontwikkeling van de *output gap* (het verschil tussen feitelijke en potentiële productie) ligt sterkere inhaalgroei ook niet in de rede (zie figuur 1.2 links). Dat komt vooral doordat de potentiële groei in 2010 en 2011 gering is door de relatief lage kapitaalintensiteit en het oplopen van de evengewichtswerkloosheid. Dat is allebei weer het gevolg van oplopende kosten van kapitaal.

Figuur 1.1 Groei wereldhandel (links) en de ontwikkeling van het Nederlandse bbp-volume, vergeleken met de aanname ten tijde van het Coalitieakkoord van Balkenende IV (rechts)

De Grote Recessie was een wereldwijde crisis, maar niet alle landen zijn in dezelfde mate geraakt. De verschillen zijn deels het gevolg van een verschillende beleidsreactie, maar de crisis heeft er ook voor gezorgd dat langer lopende trends zijn versterkt. China, dat al jaren hoge groeicijfers laat zien, speelde bijvoorbeeld een belangrijke rol in het productieherstel en ondersteunde de omslag in de rest van de wereld. In januari 2010 was de goederenimport in dollars 85% hoger dan een jaar eerder. Door de budgettaire stimuleringspakketten sloeg het overschot op de Chinese begroting van 3% bbp in het eerste kwartaal van 2008 om naar een even groot tekort in het eerste kwartaal van 2009. Het groeiherstel leidde in China daarna alweer tot een daling van het tekort, ondanks aanhoudende budgettaire stimulansen. Een veel genoemde zorg is de mogelijke oververhitting van de Chinese economie. Een te ruim monetair beleid zou de aandelenkoersen en de prijzen van onroerend goed kunnen opstuwten (zie kader in hoofdstuk 2).

Figuur 1.2 Geschatte output gap (links) en bbp-ontwikkeling in China, VS, Japan en eurogebied (rechts)

Basispad stabiel, onzekerheid groot

In het basispad is het beeld relatief rustig: de economische groei bevindt zich in de buurt van de potentiële groei van voor de crisis, de werkloosheid loopt na 2010 niet verder op en de overheidsfinanciën vertonen volgend jaar een verbetering. Ten opzichte van de decemberraming is het beeld nauwelijks veranderd. De onzekerheden bij de raming zijn echter groot.¹ Alhoewel er geen bewijs is dat de onzekerheid volgend op een financiële crisis per se groter is dan normaal, verdienen enkele risico's bijzondere aandacht. Zoals de reactie op de perikelen rond Dubai World liet zien, zijn de financiële markten nog steeds nerveus – de volatiliteit op de aandelenmarkten liep recentelijk ook weer iets op (figuur 1.3 rechts). Hoewel consumenten- en producentenvertrouwen zich duidelijk hebben hersteld van het dieptepunt in het begin van 2009 (zie figuur 1.3, links en kader in hoofdstuk 3), is van stabiliteit nog geen sprake, zoals bleek uit de meest recente realisaties. Er is nog steeds grote onzekerheid over de stabiliteit van het financiële stelsel en van individuele financiële instellingen. Door het verdampen van financiële buffers, zowel in de financiële sector, bij bedrijven, bij huishoudens, als bij overheden, is de schokbestendigheid afgenomen. Een nieuwe schok zal daarom sneller tot negatieve gevolgen voor de economische ontwikkeling kunnen leiden.

Een nieuwe schok kan ontstaan door negatieve ontwikkelingen rond Griekenland of andere eurolanden met hoge overheidstekorten en dito schulden. Verdere onzekerheid over Griekenland kan tot een (sterke) depreciatie van de euro leiden. De gevolgen voor de Nederlandse economie zijn in dat geval onzeker. Op zich is een lagere koers van de euro gunstig voor de Nederlandse uitvoer en de bbp-groei.² Waarschijnlijk gaat een depreciatie echter gepaard met extra problemen in de financiële sector, wat tot hogere risicopremies en lagere wereldhandelsgroei leidt. Per saldo zal het effect op de Nederlandse economie dan negatief zijn. De onzekerheid volgt niet alleen uit de Griekse situatie, maar zeker ook uit onduidelijkheid over de reactie van andere eurolanden: wordt Griekenland geholpen, of moet het zijn eigen financiële boontjes doppen? De redding van een euroland met gebrekkige budgettaire discipline kan een negatief effect hebben op de koers van de euro indien de *moral hazard* wordt versterkt. Een redding kan een positief effect hebben als het de onzekerheid bij financiële markten over euro gedenomineerde leningen wegneemt.

Dankzij ongekend grote monetaire en budgettaire stimuleringsmaatregelen in tal van landen is voorkomen dat de Grote Recessie een Grote Depressie werd. Door snel ingrijpen werd paniek bij bedrijven, consumenten en op financiële markten succesvol bestreden. Maar op enig moment zullen deze stimuleringsmaatregelen moeten worden teruggedraaid. Deze zogenaamde *exit* gaat hoe dan ook gepaard met risico's. Een te snelle monetaire verkrapping zal het herstel in de kiem smoren en de kwetsbare financiële sector in problemen kunnen brengen. Een beleid

¹ Als gevolg van de val van het kabinet Balkenende IV is de *Economische Verkenning 2011-2015* versneld afgerond. Als gevolg van deze niet ingeplande werkzaamheden is er geen tijd geweest voor het opstellen van kwantitatieve onzekerheidsvarianten in dit *Centraal Economisch Plan*.

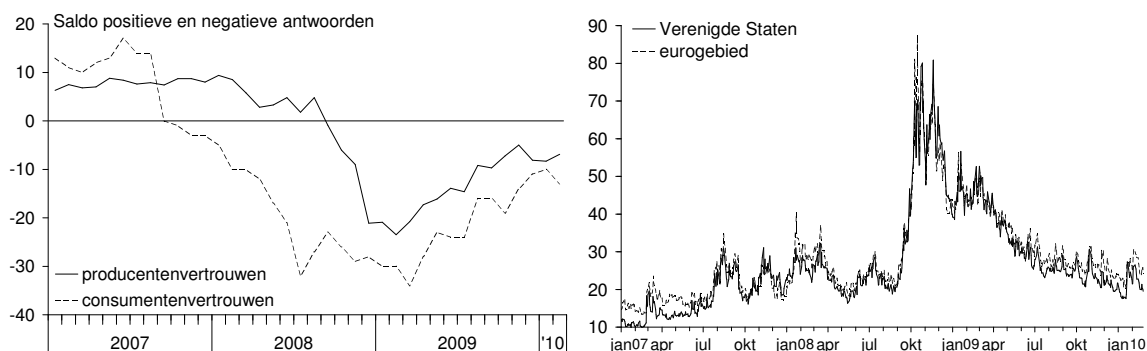
² Zie: H. Kranendonk en J. Verbruggen, Saffier; een 'multi purpose'-model van de Nederlandse economie voor analyses op korte en middellange termijn, 2006, blz. 55, CPB Document 123.

dat te lang te ruim is, zal leiden tot nieuwe zeepbellen en uiteindelijk tot oplopende inflatie. Bij budgettair beleid geldt iets soortgelijks: snelle bezuinigingen (inclusief terugdraaien van stimuleringen) drukken de binnenlandse vraag op een moment dat deze nog maar nauwelijks op gang komt. Maar te lang wachten met bezuinigen vergroot de budgettaire problematiek en kan leiden tot een Griekenland-scenario. Het is moeilijk te zeggen wat de goede aanpak is, die verschilt in ieder geval van land tot land en hangt samen met het verdere verloop van het herstel. Zeker is dat de risico's (wereldwijd) hier groot zijn.

In de raming blijven de binnenlandse bestedingen sterk achter bij de ontwikkeling van de economie. Het is mogelijk dat consumptie en investeringen zich sneller herstellen. De crisis is hevig, maar minder hevig (en vooral korter) dan tot voor kort gedacht. Voor veel huishoudens valt de schade vooralsnog mee. Positieve ontwikkelingen (een snelle kabinetsformatie, een door Nederland gewonnen wereldkampioenschap voetbal) zouden tot een consumptie-impuls en daarmee sterkere bbp-groei kunnen leiden. Dat is echter niet de centrale raming.

De onzekerheden zijn bij deze raming grofweg in evenwicht en blijven groot. In hoofdstuk 5 wordt uitgebreid ingegaan op de onzekerheden rond de raming – en rond het ramen van de Grote Recessie in het bijzonder.

Figuur 1.3 Consumentenvertrouwen en producentenvertrouwen (links) en volatiliteit op de aandelenmarkt (rechts)

Inflatie laag, reële loonstijging nihil

In de eerste helft van 2010 is de inflatie zeer laag, minder dan 1%. Dit komt deels door de vertraagde doorwerking van de lagere olieprijs (van afgelopen jaar) in de gas- en de elektriciteitsprijzen. In de tweede helft van het jaar vervalt dit effect en ligt de inflatie weer boven 1%. Gemiddeld bedraagt de inflatie naar verwachting 1¼% in 2010 en 1½% in 2011. De onderliggende inflatie loopt licht terug. De gematigde inflatie weerspiegelt de vraaguitval als gevolg van de crisis. De contractloonstijging reageert met enige vertraging op de afname van de inflatie en de oploep van de werkloosheid. De raming impliceert een contractloonstijging in nog af te sluiten cao's gelijk aan de gemiddelde jaarlijkse inflatie.

Tabel 1.1 Kerngegevens voor Nederland, 2007-2011

	2007	2008	2009	2010	2011
	mutaties in % per jaar				
Internationale conjunctuur					
Relevante wereldhandel	6,3	1,6	– 12,7	7½	5½
Prijspeil goederenimport	1,9	4,5	– 7,5	1¾	0
Concurrentenprijs	1,8	4,1	– 4,6	¼	½
Olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	72,5	96,9	61,5	76	76
Eurokoers (dollar per euro)	1,37	1,47	1,39	1,43	1,43
Lange rente (niveau in %)	4,3	4,3	3,7	3¾	4¼
Volume bestedingen en buitenlandse handel					
Bruto binnenlands product (bbp)	3,6	2,0	– 4,0	1½	2
Consumptie huishoudens	1,7	1,3	– 2,4	½	½
Overheidsbestedingen	3,8	2,5	2,9	¾	½
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	5,3	7,0	– 17,5	– 11¼	2
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	8,0	1,0	– 9,6	8¼	5¼
w.v. binnenslands geproduceerd	5,0	– 1,6	– 10,9	6¾	3¼
wederuitvoer	10,9	3,6	– 8,4	9½	7
Import van goederen	6,4	3,7	– 10,7	5¼	4½
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijspeil goederenimport (exclusief energie)	1,8	2,0	– 4,9	– ½	– ¼
Prijsconcurrentiepositie ^a	– 1,5	0,0	1,7	0	0
Consumentenprijsindex (cpi)	1,6	2,5	1,2	1¼	1½
Contractloon marktsector	1,8	3,5	2,8	1¼	1½
Loonsom per arbeidsjaar marktsector	3,3	3,6	2,7	2¼	2¾
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	2,2	– 0,1	1,6	– ½	– ¼
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking (personen)	1,6	1,5	0,5	0	¼
Werkzame beroepsbevolking	2,6	2,1	– 0,5	– 1¾	½
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	4,5	3,9	4,9	6½	6½
Werkloze beroepsbevolking (niveau in dzd personen)	344	304	379	500	500
Marktsector ^b					
Productie	4,7	2,1	– 5,1	2¼	2¼
Arbeidsproductiviteit	1,9	0,9	– 2,4	5¾	2
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	2,7	1,2	– 2,8	– 3¼	0
Prijs toegevoegde waarde	0,3	1,4	3,3	¾	¾
Reële arbeidskosten	2,9	2,2	– 0,6	1¾	2
	niveaus in %				
Arbeidsinkomensquote	78,4	79,0	81,1	77½	77
Winstquote ^c	14,6	13,2	8,7	12½	13¼
Collectieve financiën					
EMU-saldo (% bbp)	0,2	0,3	– 4,9	– 6,3	– 4,9
EMU-schuld (% bbp)	45,5	58,2	61,8	66,5	68,9
Collectieve lasten (% bbp)	38,9	39,1	38,1	37,9	38,4

^a Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

^b Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.

^c Van productie in Nederland, marktsector exclusief banken en verzekeringswezen.

Crisis vertraagd zichtbaar in koopkracht

De koopkracht reageert met vertraging op de crisis. Terwijl de koopkracht in crisisjaar 2009 nog relatief sterk toenam, wordt de diepe crisis zichtbaar in de koopkrachtcijfers van 2010. De mediane koopkrachtachteruitgang is in dat jaar $-1/2\%$. De contractloonstijging is met $1 1/4\%$ gelijk aan de inflatie, waardoor de reële lonen gelijk blijven. De koopkracht daalt door onder andere stijgende zorgkosten en onvolledige indexatie van pensioenen. In 2011 is evenmin sprake van een reële loonstijging, terwijl de geraamde premies voor de ziektekosten sterk toenemen. In 2011 komt de mediane koopkrachtmutatie hierdoor op $-1/4\%$. Over de periode 2008-2011 stijgt de koopkracht met $3/4\%$ (cumulatief). Gegeven de diepte van de crisis (vooral in 2009) lijken huishoudens grotendeels met de schrik vrij te komen. Statische koopkrachtcijfers (zoals hier gemeld) houden echter geen rekening met vermogensverliezen, baanverlies, of een niet gekregen promotie. Bovendien is de klap van de crisis vooralsnog grotendeels opgevangen in de overheidsfinanciën. Wanneer de overheid op termijn orde op zaken stelt, heeft dat waarschijnlijk negatieve gevolgen voor de koopkracht.

Overheidsfinanciën hebben klap opgevangen

Door de Grote Recessie zijn de Nederlandse overheidsfinanciën, net zoals in de rest van het eurogebied, sterk verslechterd. Was in 2008 sprake van een licht EMU-overschot ($0,3\%$ bbp), in 2011 zal op basis van het nu voorgenomen begrotingsbeleid sprake zijn van een substantieel tekort van naar verwachting $4,9\%$ bbp. De verslechtering vond vooral plaats in 2009, met een omslag naar een tekort van $4,9\%$ bbp. In 2010 loopt het tekort naar verwachting verder op, tot $6,3\%$ bbp, om daarna in 2011 af te nemen door de herstellende economische groei, het aflopen van stimuleringsmaatregelen en door bezuinigingen. Desalniettemin is het tekort in 2011 van $4,9\%$ bbp nog duidelijk boven het 'Maastricht' plafond van 3% bbp. Daar waar de winstgevendheid van het bedrijfsleven relatief snel is hersteld, zijn bij de overheidsfinanciën de gevolgen van de crisis langdurig merkbaar. Bij de raming is uitgegaan van de beleidsuitgangspunten zoals die waren opgesteld voor de val van het kabinet Balkenende IV. Bovendien wordt aangenomen dat de begrotingsdiscipline wordt gehandhaafd in lijn met de geldende kadersystematiek. De ervaring uit het verleden leert dat rond de wisseling van kabinetten een 'kaderloze' periode kan ontstaan, met nadelige gevolgen voor de begrotingsdiscipline. Gegeven de zorgelijke uitgangssituatie is het handhaven van discipline deze keer extra belangrijk, ten einde de opgave voor de komende kabinetsperiode(n) niet nog groter te maken.

Voornaamste oorzaak van de verslechtering van de overheidsbegroting is de zeer lage economische groei (krimp), die zorgde voor lagere belastinginkomsten en tegelijkertijd hogere overheidsuitgaven (in euro's en – vooral – als percentage bbp). In de jaren 2008-2011 neemt het bbp-volume naar verwachting slechts toe met een schrale $1/4\%$ per jaar, tegen $2,8\%$ per jaar in de voorgaande vierjaarsperiode. Daarnaast droeg het stimuleringspakket, dat de recessie voor Nederland heeft gedempt (zie kader), bij aan het oplopen van de financieringstekort,

hoofdzakelijk via het laten werken van de automatische stabilisatoren. Omgekeerd zal gelden dat het terugdringen van het begrotingstekort via bezuinigingen of lastenverzwaringen in elk geval op korte termijn negatieve gevolgen zal hebben voor de bbp-groei en de werkgelegenheid. Enige voorzichtigheid is daarom geboden.

Tijdens de Ecofin Raad van begin december 2009 hebben de EU ministers van Financiën besloten dat in 2013 het Nederlandse begrotingstekort moet zijn teruggebracht tot onder het 3%-plafond.³ Dit vereist, gezien het geraamde grote tekort in 2011, verder conjunctureel herstel en mogelijk aanvullende begrotingsmaatregelen. In de tegelijk met dit *Centraal Economisch Plan* uitgebrachte *Economische Verkenning 2011-2015* wordt ingegaan op de vooruitzichten voor de middellange en lange termijn.

Oploop werkloosheid in internationaal en historisch perspectief laag

Gezien de omvang van de klap in de productie vallen de gevolgen voor de arbeidsmarkt mee. De afname van het aantal vacatures gaat sinds het derde kwartaal van 2009 minder hard en ook de toename van het aantal ontslagaanvragen en faillissementen lijkt over het hoogtepunt heen. De ontwikkelingen duiden op een licht herstel van de werkgelegenheid, met naar verwachting een lichte groei van ½% in 2011. In de raming stijgt het aantal werklozen van gemiddeld 379 000 in 2009 naar 500 000 in 2010 en 2011. Dat komt in die jaren neer op 6½% van de beroepsbevolking. Ten opzichte van vorige neergang (2002-2003) valt deze geraamde werkloosheid mee: de economische neergang is nu immers veel sterker, terwijl de oploop van de werkloosheid vergelijkbaar is. De arbeidsmarkt lijkt flexibeler geworden, onder andere door het gestegen aantal zzp'ers. Deze zzp'ers zorgden voor flexibiliteit toen de arbeidsmarkt krap was en konden toen relatief veel verdienen. Nu vangen ze de klappen van de crisis deels op en zorgen zo ook voor flexibiliteit.

De raming voor de arbeidsmarkt is echter met grote onzekerheid omgeven. Bedrijven zijn tot nu toe relatief terughoudend geweest bij het ontslaan van vast personeel. Door de winsten die ze de afgelopen jaren gemaakt hebben, kunnen ze zich dit permitteren, en wellicht anticiperen ze op een blijvend krappe arbeidsmarkt voor geschoold personeel. In het geval van nieuwe tegenvallers kan dit gedrag echter snel omslaan; ook bij bedrijven zijn de buffers immers grotendeels verdampt. In de raming verbetert de winstgevendheid van het bedrijfsleven in beide ramingsjaren duidelijk, al blijft de winstquote ook in 2011 nog onder het niveau van voor de crisis. In hoofdstuk 5 wordt in detail ingegaan op de reactie van de arbeidsmarkt in de Grote Recessie.

³ Zie Ecofin Raad, persbericht 2 december 2009; ministerie van Financiën, *Stability Programme of the Netherlands*, January 2010 Update.

De effecten van het stimuleringspakket op bbp en werkloosheid in 2009 en 2010

In reactie op de crisis besloot de regering in maart 2009 tot een stimuleringspakket met uitgavenverhogingen en lastenverlichtingen van per saldo 2,6 mld euro in 2009 (0,4% bbp) en 4,3 mld euro (0,8% bbp) in 2010.^a Daarnaast plaatste de regering de mutatie in de ruilvoet- en werkloosheidsuitgaven buiten de kaders, waardoor de ruimte om uitgaven te doen binnen de kaders werd verhoogd met 3,4 mld euro (0,6% bbp) in 2009 en 2,5 mld euro (0,4% bbp) in 2010. Dit stimuleringspakket en de bijbehorende kadercorrecties hebben de bbp-krimp in 2009 met circa ¾%-punt verminderd en de bbp-groei in 2010 met circa ½%-punt verhoogd. Het bbp-niveau ligt daardoor 1¼% hoger in 2010. Dit komt zowel door extra overheidsbestedingen als door meer particuliere consumptie en bedrijfsinvesteringen. Deze berekeningen geven slechts een globale indicatie van de orde van grootte van de effecten. De onzekerheidsmarges zijn groot. Alleen de economische effecten van de uitgavenverhogingen en lastenverlagingen zijn hier weergegeven. De effecten van andere genomen maatregelen, zoals de uitbreiding van garanties in 2009 en de omvangrijke interventies door de overheid in de financiële sector vanaf 2008, zijn niet meegenomen in de berekening.

De Nederlandse economie heeft ook geprofiteerd van de stimuleringsmaatregelen die elders zijn genomen. Deze hebben gunstig uitgewerkt via de Nederlandse uitvoer. De OESO komt voor de rest van het eurogebied tot stimuleringsmaatregelen ter grootte van 0,8% bbp in 2009 en 0,6% bbp in 2010 op basis van de gepubliceerde begrotingsvoornemens. De Europese Commissie komt tot iets grotere stimuleringsimpulsen. De impulsen zijn mogelijk overschat doordat al voorgenomen uitgaven zijn gerubriceerd als extra uitgaven of doordat de aangekondigde extra uitgaven uiteindelijk niet zullen worden gedaan in 2009-2010. De stimuleringseffecten in de rest van het eurogebied hebben de Nederlandse bbp-groei met circa ¾%-punt verhoogd in 2009, een vergelijkbaar effect dus als van het Nederlandse stimuleringspakket. In 2010 lopen de Europese maatregelen terug en is sprake van een minimaal negatief effect op de Nederlandse groei; het effect op het bbp-niveau blijft echter positief. De berekende effecten van de Europese maatregelen kennen nog grotere onzekerheidsmarges dan die van de Nederlandse maatregelen.

Effecten maatregelen op	Bbp-volumegroei		Werkloosheid (niveau)		EMU-saldo (% bbp)	
	2009	2010	2009	2010	2009	2010
Stimuleringspakket Nederland	¾	½	– 50 000	– 75 000	– ¾	– ¾
Stimuleringspakket rest eurogebied	¾	– ¼	– 25 000	– 25 000	¼	½
Loslaten signaalwaarde	¾	2	– 50 000	– 150 000	– 1¾	– 3

Behalve via de stimuleringsmaatregelen heeft de overheid de conjunctuur gedempt door automatische stabilisatie: het niet verlagen van uitgaven of verhogen van belastingtarieven in reactie op de lagere belastinginkomsten en hogere werkloosheidsuitgaven als gevolg van de recessie. Dit komt goed tot uitdrukking in de uitgevoerde berekeningen van het effect van het loslaten van de signaalwaarde. In het coalitieakkoord was afgesproken om in te grijpen wanneer het overheidstekort richting 3% bbp dreigt te gaan. Vorig voorjaar besloot de regering hiervan af te zien. Als dit niet was gedaan en de overheid had besloten tot bezuinigingen en lastenverhogingen, van 11 mld euro in 2009 en 25 mld euro in 2010, om het tekort onder het 'Maastricht'-plafond van 3% bbp te houden (rekening houdend met in- en uitverdieneffecten) dan zou de bbp-groei in 2009 ¾%-punt lager zijn geweest.^b In 2010 zou de bbp-mutatie 2%-punt lager zijn geweest, waardoor de krimp had voortgeduurd. Het aantal werklozen zou in 2009 en 2010 respectievelijk 50 000 en tussen de 125 000 en 150 000 hoger zijn geweest als de signaalwaarde niet was losgelaten. Het effect op de werkgelegenheid in 2009 is grotendeels toe te schrijven aan de veronderstelde bezuinigingen bij de overheid en zorg. In 2010 treedt daarnaast een aanvullend werkgelegenheidseffect op via de markt.

^a Het pakket bestaat uit extra uitgaven en lastenverlichtingen door de rijksoverheid, aanpassing van de uitgavenkaders voor de extra werkloosheidsuitkeringen door de crisis en voor ruilvoetveranderingen, en uit extra investeringen door de lagere overheden. Conform de Miljoenennota 2010 is uitgegaan van het naar voren halen van investeringen door gemeenten en provincies ter grootte van 0,5 mld euro in 2009 en 1,0 mld euro in 2010.

^b Het effect van het loslaten van de signaalwaarde is al inclusief het uitvoeren van het stimuleringspakket. Dat effect mag dus niet worden opgeteld bij het effect van het stimuleringspakket.

1.2 Beschouwing - instituties na de crisis

Nu de economie in wat rustiger vaarwater terecht is gekomen, is het tijd om de balans op te maken. Welke lessen kunnen we trekken voor het macro-economische beleid en wat betekent dat voor de bestaande instituties? Olivier Blanchard, hoofdeconoom van het IMF, geeft samen met twee collega's een analyse.⁴ De *Great Moderation*, de scherpe afname van de conjuncturele schommelingen van de economie sinds halverwege de jaren tachtig, was op het eerste gezicht een uiting van succes van het macro-economisch beleid.⁵ Met vallen en opstaan hadden beleidsmakers geleerd hoe om te gaan met de grote olieprijschokken van de jaren zeventig. De inflatie werd in de Verenigde Staten via het monetair beleid met harde hand (ten koste van tijdelijke zeer hoge werkloosheid) de kop in gedrukt. In Europa werden automatische koppelingen van lonen en uitkeringen aan prijzen afgeschaft, zodat een hogere energierekening niet kon worden afgewenteld op winsten van het bedrijfsleven en het financieringstekort van de overheid. Ook werd meer concurrentie geïntroduceerd op allerlei productmarkten.⁶ Nederland liep samen met het Verenigd Koninkrijk met dat beleid in Europa voorop en heeft daar dienovereenkomstig van geprofiteerd, zoals blijkt uit een vergelijking tussen de jaren tachtig, negentig en nul, in hoofdstuk 3 van dit *Centraal Economisch Plan*.

Het heeft even geduurd voordat de stevige en pijnlijke hervormingen in de jaren tachtig merkbaar effect hadden, maar toen waren de resultaten ook spectaculair. In de jaren tachtig was Nederland 'ziek' en was de Nederlandse werkloosheid vergelijkbaar (hoog) met de rest van het eurogebied: rond 7½%. In de jaren nul was de Nederlandse werkloosheid, met gemiddeld 3,4%, minder dan de helft van die in de jaren tachtig, maar ook minder dan de helft van die in de rest van het eurogebied.⁷ Het leek erop dat de wereld het recept voor goed macro-economisch beleid had gevonden. Dat recept was bovendien zeer eenvoudig: louter monetair beleid ter bestrijding van de inflatie. Toezicht op de financiële sector was misschien wel wenselijk, maar werd niet als macro-economisch beleidsinstrument beschouwd.

De financiële crisis heeft aan deze overeenstemming een einde gemaakt. Achteraf moet worden vastgesteld dat het succes van de *Great Moderation* ook de kiem is geweest voor haar eigen ondergang. De geringe omvang van de conjuncturele schommelingen deed de gedachte postvatten dat conjuncturele risico's waren uitgebannen. Risicopremies daalden tot ongekend laag niveau, en de *leverage* (verhoudingen tussen geleend geld en eigen geld) van banken en andere financiële instellingen steeg daardoor tot grote hoogte. Daarmee werd het systeem extreem kwetsbaar voor een eenmalige grote schok. De les die uit deze episode getrokken kan

⁴ O. Blanchard, G. Dell'Ariccia en P. Mauro, 2010, *Rethinking Macroeconomic Policy*, IMF Staff Position Note 10/03.

⁵ Zie *Centraal Economisch Plan 2009*, hoofdstuk 5 en J. Gali en L. Gambetti, On the Sources of the Great Moderation, *American Economic Journal: Macroeconomics*, 1 (1), 26-57, 2009.

⁶ Zie het *Centraal Economisch Plan 2008*, hoofdstuk 5.

⁷ Zie ook tabel 3.2. Hier worden ten behoeve van de vergelijking met andere landen de geharmoniseerde cijfers voor de werkloosheid gebruikt. Deze cijfers wijken af van de door het CBS gehanteerde cijfers, die verder in dit *Centraal Economisch Plan* worden gebruikt. De geharmoniseerde werkloosheidscijfers voor Nederland liggen gemiddeld ruim een procentpunt lager.

worden is dat louter een stabiele inflatie onvoldoende voorwaarde is voor macro-economische stabiliteit. De *leverage* van de financiële sector moet actief worden beheerst. Spanje heeft min of meer bij toeval precies dat gedaan. Het land kende een enorme onroerendgoedgeepbel, maar de bankensector is daar wonderwel overeind gebleven. Er moeten dus indicatoren worden ontwikkeld om de *leverage* in diverse sectoren van de economie aan af te meten en er moeten geloofwaardige instrumenten worden ontwikkeld om indien nodig te kunnen ingrijpen.

Daarnaast moeten de prikkels voor banken zo worden ingericht dat zij uit zichzelf al de neiging hebben risico te beperken, onder andere door hogere kapitaaleisen, een andere inrichting van het depositogarantiestelsel en een aparte faillissementswetgeving voor financiële instellingen. Op de keper beschouwd is de voortgang die op dit terrein is geboekt tot nog toe beperkt. Ten slotte wees McKinsey Global Institute⁸ er in een recente internationale studie op dat belastingstelsels geen prikkels moeten verschaffen voor een vergroting van de *leverage* in de economie. Deze stelregel wordt wereldwijd op twee punten met voeten getreden. Ten eerste bevoordeelt de winstbelasting voor ondernemingen in de meeste landen vreemd vermogen boven eigen vermogen, omdat rentelasten aftrekbaar zijn. Dit heeft er met name bij overnames toe geleid dat het overgenomen bedrijf met een zware schuldenlast werd opgezadeld. Het tweede punt betreft fiscale regelingen die financiering van huizen met geleend geld bevorderen (zoals in onder andere Nederland de hypotheekrenteaftrek). Dit is in het bijzonder van belang omdat onroerend goed bijna altijd in het brandpunt staat van een financiële crisis.⁹

Een andere les die we uit de financiële crisis kunnen trekken betreft het toenemende belang van Europa voor een gezonde economische politiek. Bij de discussie over de vormgeving van het Verdrag van Maastricht is naar voren gebracht dat een monetaire unie een crisissituatie het beste kan hanteren als er een gemeenschappelijke belastinggrondslag bestaat - of minstens een regel voor het delen van de kosten. In uitzonderlijke gevallen kunnen verliezen beter door de gemeenschap als geheel gedragen worden. Een cruciale voorwaarde is vanzelfsprekend dat de verliezers geen schuld mogen dragen aan hun verlies, vanwege het risico van moreel gevaar. De geloofwaardigheid van de munt vereist echter dat de spelregels en de procedures in dat soort gevallen helder en geloofwaardig zijn. De financiële markten moeten weten waar ze aan toe zijn, anders zien speculanten hun kans schoon. Hetzelfde geldt ook voorbij de strikte grenzen van de monetaire unie, voor het toezicht op banken, zowel bij vaststelling van het wettelijk kader als bij de dagelijkse uitvoering.

Iets soortgelijks geldt voor de toenemende rol van Europa bij het in stand houden van een *level playing field* op de Europese markt en het voorkomen van protectionisme. Op lange termijn is dat beleid in het belang van alle lidstaten, maar op de korte termijn komen individuele lidstaten licht in de verleiding om hun nationale kampioenen te beschermen.¹⁰ Naarmate de

⁸ McKinsey Global Institute, *Debt and deleveraging: the global credit bubble and its economic consequences*, 2010.

⁹ Zie voor een analyse van enige meer neutrale alternatieven voor zowel de vennootschapsbelasting als de behandeling van het eigen huis: A.L. Bovenberg en L.G.M. Stevens, *Het fiscale stelsel van de toekomst: eenvoud, neutraliteit en draagkracht*, te vinden op www.minfin.nl.

¹⁰ Zie *CPB Nieuwsbrief 2009/4*, december 2009, Het spook van het protectionisme waart nog steeds rond.

verschillende nationale economieën steeds verder integreren en zichzelf ieder toeleggen op hun specialiteit, worden de kosten van herlevend nationaal protectionisme steeds hoger. Zowel voor het toezicht op financiële markten als voor het protectionisme geldt dat een markteconomie alleen goed kan functioneren met een politiek gezag dat de spelregels bewaakt. Waar de Europese markt steeds verder integreert, en dat tot ieders voordeel, daar is het politieke gezag achtergebleven.

2 De internationale conjunctuur en de Nederlandse uitvoer

De wereldeconomie is herstellende van de grootste naoorlogse recessie. Het herstel is pril en zwak, althans in het Westen. Het wereldwijde bbp zal in 2010 en 2011 naar verwachting met bijna 4% per jaar groeien. De groei van de wereldhandel zal dit jaar het langjarig gemiddelde licht overstijgen. Desondanks zal het handelsniveau van vóór de recessie pas tegen het eind van 2011 weer gehaald worden. Een groot aantal hoogontwikkelde economieën zal nog geruime tijd te kampen hebben met oplopende werkloosheid. Vérgaande monetaire en budgettaire beleidsmaatregelen hebben een herhaling van de Grote Depressie voorkomen. De juiste timing en dosering van het terugdraaien van deze maatregelen zijn cruciaal om het herstel op middellange termijn te bestendigen zonder het op korte termijn in de kiem te smoren. De Nederlandse uitvoer is herstellende van de forse terugval die zich in 2009 heeft voorgedaan.

2.1 Inleiding

Kracht herstel loopt aanzienlijk uiteen

In 2009 is het bbp wereldwijd met 1% gedaald, de eerste daling sinds 1946. In de hoogontwikkelde economieën bedroeg de daling 3¼%. Ook al is de schade groot, de vrees dat de financiële crisis tot een nieuwe Grote Depressie zou leiden is niet bewaarheid. In de eerste drie jaren van de Grote Depressie is het mondiale bbp telkens met circa 4% gedaald. Op dit moment staat wel vast dat de wereldeconomie in 2010 niet opnieuw zal krimpen. Dat is te danken aan ongekend grootschalige overheidsinterventies overal ter wereld.

Het herstel is echter pril en tussen landen doen zich momenteel aanzienlijke verschillen voor in groeitempo, een weerspiegeling van verschillende uitgangsposities, externe schokken en beleidsreacties. In de meeste hoogontwikkelde economieën is de afname van het bbp in de tweede helft van vorig jaar tot staan gekomen. Dit is in niet onbelangrijke mate te danken geweest aan de veerkracht van opkomende economieën in Azië, die zich opvallend snel begonnen te herstellen van de enorme productieval die zich heeft voorgedaan in de laatste maanden van 2008. Japan, dat veel profijt had bij de snelle opleving elders in Azië, boekte in het tweede kwartaal al weer positieve groei. In het eurogebied en de Verenigde Staten kwam de omslag pas in het derde kwartaal. De groeiverschillen tussen eurolanden zijn groot. In Spanje en Griekenland zette de daling van het bbp in het vierde kwartaal door. Daarentegen groeide het bbp in Frankrijk voor het derde opeenvolgende kwartaal.

De conjunctuuromslag in de hoogontwikkelde economieën wordt gedreven door aanhoudende budgettaire en monetaire stimulering, het herstel in Azië, de verbetering van de situatie op de financiële markten en een vertraging van de voorraadafbouw bij bedrijven. De vraag is nu wanneer het vertrouwen van producenten en consumenten voldoende hersteld zal zijn om de groei te dragen met hernieuwde bestedingszin. Voorlopende indicatoren wijzen er op dat de groei van de wereldhandel in de eerste helft van 2010 aanzienlijk zal afzwakken. Door

het sterke herstel in de tweede helft van 2009 (overloop) wordt voor 2010 gerekend op een toename met 9%, afzwakkend naar 7% in 2011. Het mondiale bbp neemt in de raming zowel in 2010 als in 2011 met een kleine 4% toe.

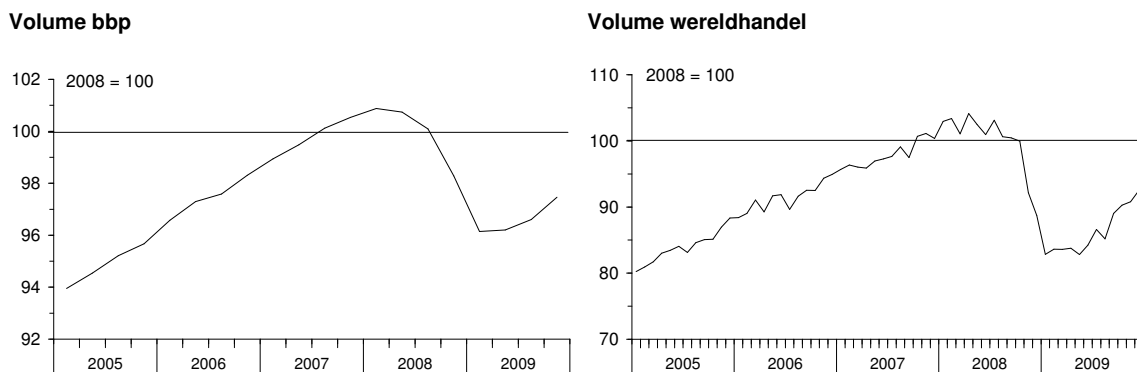
Tabel 2.1		Internationale kerngegevens, 2007-2011				
		2007	2008	2009	2010	2011
Volumina		mutaties in % per jaar				
Bbp, mondiaal		5,1	2,8	– 1,1	4	3¾
Eurogebied		2,7	0,6	– 4,0	1¼	1¾
Nederland		3,6	2,0	– 4,0	1½	2
Verenigde Staten		2,1	0,4	– 2,4	2¾	2¾
Japan		2,3	– 1,2	– 5,1	1¾	1½
Azië exclusief Japan		9,8	6,6	5,3	8¼	7½
Wereldhandel, goederen		6,8	2,9	– 13,4	9	7
Relevante wereldhandel, goederen exclusief energie		6,3	1,6	– 12,7	7½	5½
Prijzen						
Consumentenprijzen Eurogebied (hicp)		2,1	3,3	0,3	1¼	1
Nederland (hicp)		1,6	2,2	1,0	1	1½
Consumentenprijzen Verenigde Staten (cpi)		2,9	3,8	– 0,3	2	1¼
Wereldhandel, goederen (euro's)		– 1,5	4,3	– 6,9	1¾	½
Industrieproducten		– 3,2	1,6	– 3,0	– ¼	¾
Grondstoffen exclusief energie (hwwi)		7,8	4,9	– 17,5	13	0
Energie (hwwi)		2,6	30,8	– 33,5	25	0
Overig		niveaus				
Eurokoers (dollar per euro)		1,37	1,47	1,39	1,43	1,43
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)		72,5	96,9	61,5	76	76
Lange rente Duitsland (%)		4,2	4,0	3,3	3½	4

Gevolgen kredietcrisis groot en langdurig

Enige kwartalen met matige of zelfs bovengemiddelde bbp-groei zijn niet voldoende om de productieval van één jaar geleden ongedaan te maken. Onder de huidige omstandigheden kunnen groeicijfers gemakkelijk verkeerd geïnterpreteerd worden. Niveaucijfers – productie, werkloosheid, internationale handel, overheidsfinanciën – laten duidelijker zien wat zich de afgelopen twee jaar heeft afgespeeld en waar de economie zich op dit moment bevindt. Dat het bbp zich in veel landen nog ruim onder het niveau van twee jaar geleden bevindt (figuur 2.1), betekent ook dat de werkloosheid nog geruime tijd hoog blijft. De crisis werpt ook een lange schaduw over de financiën van de publieke sector in een groot aantal landen. Dat een volledige ineenstorting van het financiële systeem eind 2008 maar ternauwernood voorkomen is, roept bovendien ernstige vragen op over de inrichting van het bank- en verzekeringswezen, de manier van zakendoen van financiële dienstverleners en de rol van toezichthouders. Anderhalf jaar na het Lehman-debacle bestaat op dit moment geen internationale overeenstemming over coherente, doelgerichte hervorming van de financiële sector.

Overheden en centrale banken staan ondertussen voor de opgave om de uitzonderlijke maatregelen die sinds het eind van 2008 genomen zijn, terug te nemen zonder het broze herstel te schaden. Zowel overheden als enkele centrale banken hebben beleggingsrisico's van financiële instellingen overgenomen. Overheden in veel landen in het Westen zullen de komende jaren genoodzaakt zijn hun begrotingstekorten terug te dringen, nu die in de loop van dit jaar recordhoogten zullen bereiken. De ernst van de problemen loopt van land tot land sterk uiteen. Met name binnen het eurogebied veroorzaakt dit spanningen. Door de actuele financiële problemen van de zuidelijke eurolanden Griekenland, Portugal en Spanje en de structurele zwakte van de Zuid-Europese economieën dreigen beleggers het vertrouwen in de solvabiliteit van deze overheden te verliezen. De twijfelachtige solvabiliteit van financiële bedrijven was een kernprobleem tijdens de financiële crisis. Wanbetaling door overheden zou de nog immer kwetsbare financiële stabiliteit ernstig in gevaar brengen.

Figuur 2.1 Bbp-volume, G3 (Verenigde Staten, Japan en eurogebied) en wereldhandelsvolume, 2005-2009

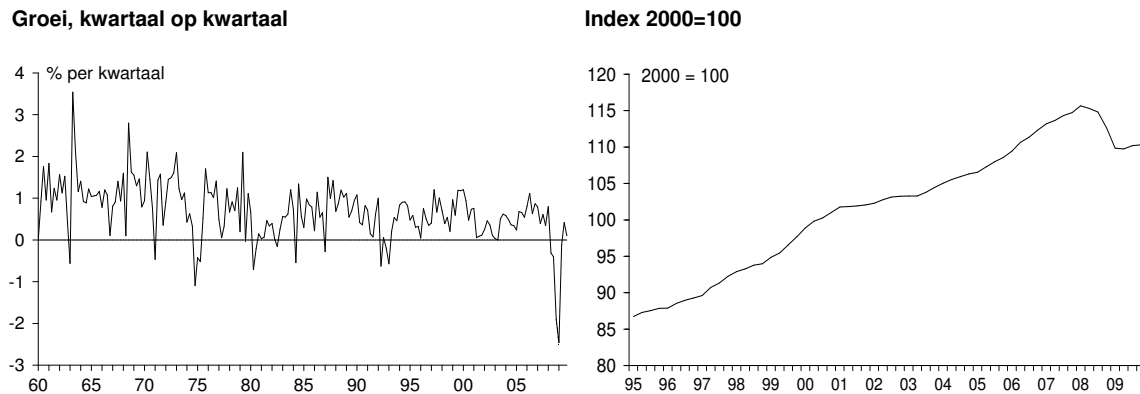

2.2 De internationale conjunctuur

Europa: hard geraakt, maar (deels) herstellende

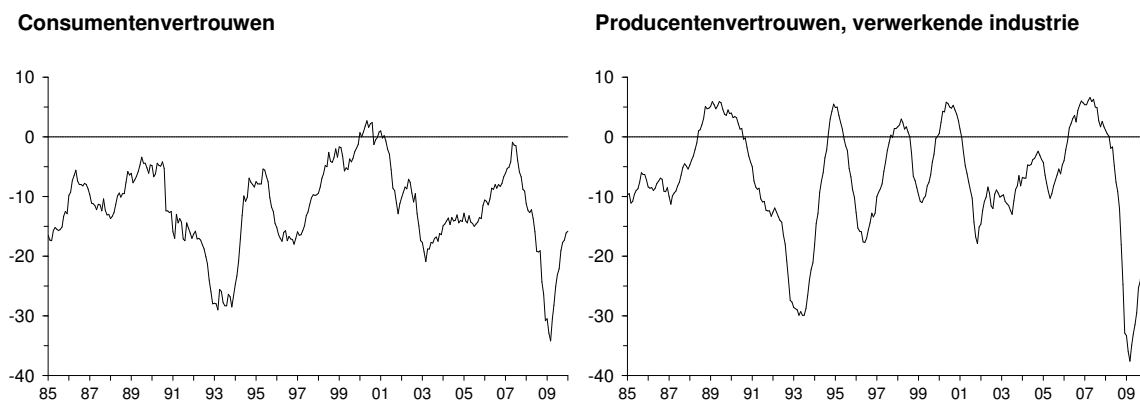
De recessie heeft in het eurogebied hard toegeslagen. In 2009 is het bbp met 4% gedaald, maar sinds het derde kwartaal verkeert het eurogebied niet langer in recessie. In de grootste euro-economieën, Frankrijk en Duitsland, groeit het bbp al sinds het tweede kwartaal, al is in Duitsland in het vierde kwartaal sprake van een pas op de plaats. De internationale verschillen binnen het eurogebied zijn echter groot. In het derde en vierde kwartaal zijn de economieën van Griekenland en Spanje nog verder gekrompen. Ook in Italië is het bbp in het vierde kwartaal weer gedaald, na een positief derde kwartaal. In het Verenigd Koninkrijk (geen euroland) is de bbp-daling – zes negatieve kwartaalcijfers op rij – pas in het vierde kwartaal tot staan gekomen.

Voorlopende indicatoren wijzen in het algemeen op verbetering van de economische omstandigheden in de komende maanden. Het consumenten- en producentenvertrouwen zijn in januari voor de tiende achtereenvolgende maand toegenomen (figuur 2.3). De groei staat echter onder druk van pogingen van huishoudens en bedrijven (zowel financiële als niet-financiële)

Figuur 2.2 Bbp-volume, eurogebied, 1960-2009^a

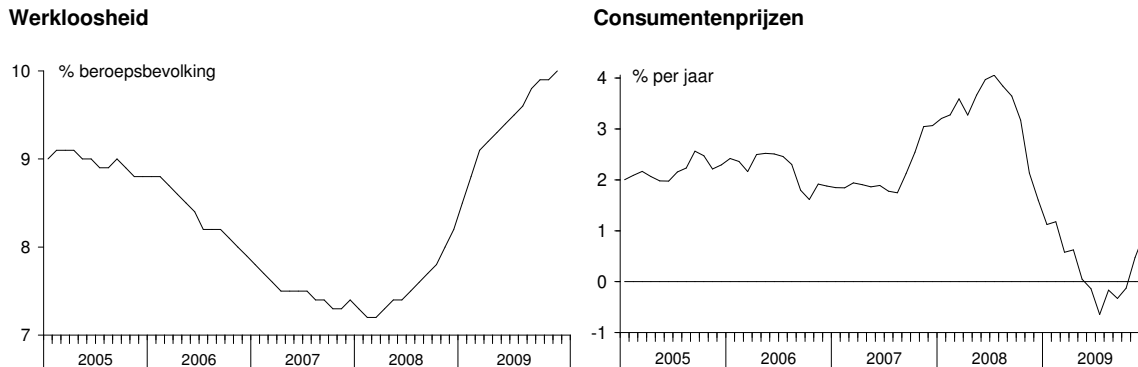
^a Kwartaalcijfers. Tot 1996: EA15 (bron: OESO); daarna huidig eurogebied (EA16; bron: Eurostat).

om hun vermogenspositie te herstellen (*deleveraging*), hetgeen in enkele landen gepaard gaat met stagnatie op de huizenmarkt. Voorts belemmert de bijna overal hoog oplopende werkloosheid een sterke opleving van de huishoudconsumptie (figuur 2.4). In december is het werkloosheidspercentage in het eurogebied opgelopen tot 10% (was 8% in december 2008). Ook hier zijn de verschillen tussen eurolanden groot: het werkloosheidspercentage varieert van 4% in Nederland tot bijna 20% in Spanje. Een andere factor die het herstel belemmert, is de matige kredietgroei. Huishoudens hebben aanzienlijke vermogensverliezen geleden en zijn daarom weinig geneigd nieuwe schulden te maken. Tegelijkertijd zijn banken, die ook al grote verliezen geleden hebben op (onder andere) hun kredietportefeuilles, voorzichtig in het verstrekken van nieuw krediet. Ten slotte zal de krachtige impuls die van de overheidsbestedingen uitging, geleidelijk wegvallen. Eén en ander betekent dat de groei laag zal zijn in vergelijking met het tempo dat meestal gehaald wordt na afloop van een recessie. De bbp-groei in 2010 wordt geraamd op 1¼% en in 2011 op 1¾%.

Figuur 2.3 Consumenten- en producentenvertrouwen, eurogebied, 1985-2010

De omvangrijke en oplopende werkloosheid en lage winstmarges leiden tot matige inflatie. De stijging van de consumentenprijzen in 2010 wordt geraamd op 1¼% en in 2011 op 1%, ruim onder de inflatiedoelstelling van de ECB van dicht onder de 2% voor de middellange termijn.

Figuur 2.4 Werkloosheid en inflatie, eurogebied, 2005-2009 ^a

^a Maandcijfers. Consumentenprijsstijging: verandering ten opzichte van één jaar eerder in *Harmonized Index of Consumer Prices*.

In veel landen in Centraal Europa en Oost-Europa is de schade van de recessie enorm. In de Baltische staten is het bbp in 2009 met zo'n 15% afgenomen. Ook Hongarije en Roemenië zijn hard geraakt. Naar verwachting zal in 2010 zwak herstel optreden. Dat betekent niet dat alle economieën in de regio in 2010 weer zullen groeien. Verscheidene landen hebben in 2009 hun munt fors in waarde zien dalen. Dit verergert de financiële problemen van de vele huishoudens die in afgelopen jaren leningen – voornamelijk hypotheekleningen en autoleningen – in euro's hebben afgesloten. Maar hardnekkige lopende rekeningtekorten en een zwakke prijsconcurrentiepositie maken depreciaties welhaast onvermijdelijk.

Het begrotingstekort in het eurogebied loopt sterk op: van 2% van het bbp in 2008 tot naar schatting 6% in 2009 en 6½% in 2010. Ook achter dit gemiddelde gaan grote verschillen tussen landen schuil. De ernstigste financiële problemen doen zich voor in Ierland en Griekenland, waar het tekort in 2009 geschat wordt op 12% à 13% van het bbp. Hetzelfde geldt overigens voor het Verenigd Koninkrijk (geen euroland).¹¹ De financiële problemen van deze eurolanden dreigen het vertrouwen in de euro te ondergraven. In het stabiliteits- en groeipact is vastgelegd dat het begrotingstekort onder normale omstandigheden niet groter dan 3% van het bbp mag zijn en dat overheden op middellange termijn streven naar begrotingsevenwicht. Ingeval een land zich niet aan de afspraken houdt, is het voornaamste wat Brussel kan doen: druk uitoefenen op een land om het nationale begrotingsbeleid in de gewenste richting te sturen. Weliswaar kunnen sancties worden opgelegd als een lidstaat dergelijke aanbevelingen niet opvolgt, maar

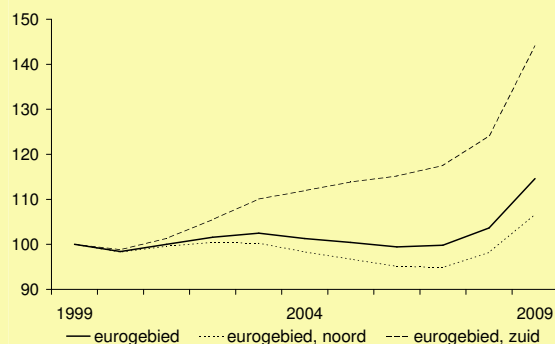
¹¹ De rente die de overheden van al deze landen betalen over staatsschuld, is sterk opgelopen. Voor eurolanden, zie figuur 2.12. Het verschil tussen de rente op tienjarige Britse en Duitse staatsobligaties, dat in maart 2009 nog licht negatief was, heeft in februari bijna 100 basispunten bereikt.

Perifere economieën van Europa komen in het nauw

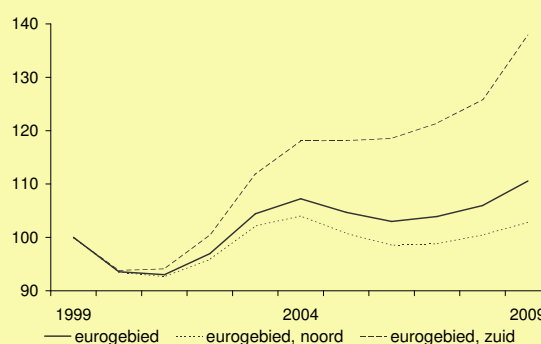
De zuidelijke eurolanden worden deze dagen vaak aangeduid als de 'periferie' van het eurogebied. De rente die overheden in deze landen betalen over hun schulden, is in de loop van 2008 en 2009 fors opgelopen. De eerste uitgifte dit jaar van Griekse staatsobligaties, op 25 januari, ging gepaard met geruchten over de weigering van Chinese staatsfondsen om in deze titels te beleggen of om een aandeel te nemen in Griekse banken en leidde tot onrust onder beleggers. Het renteverskil met Duitse staatsobligaties – het ijkpunt van financiële degelijkheid in Europa – bereikte een record. Ook de rente op staatsschuld van de andere zuidelijke landen liep op (zie figuur 2.12). Naast financiële problemen in de publieke sector kampen deze landen met een gestaag verlies aan prijsconcurrentiekracht – het gevolg van relatief snelle loonstijgingen en achterblijvende arbeidsproductiviteitsgroei. Eurolanden kunnen een verlies aan prijsconcurrentiekracht ten opzichte van andere eurolanden niet compenseren door devaluatie van de eigen munt. Structurele verschillen in de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product (akpep) tussen eurolanden leiden tot onevenwichtigheden binnen het eurogebied, zoals toenemende verschillen in algemeen prijspeil en werkloosheid.

Arbeidskosten in Zuid-Europa rijzen de pan uit^a

Arbeidskosten per eenheid product

Relatieve arbeidskosten per eenheid product^b

^a Akpep in de verwerkende industrie, eurogebied, 1999-2009, indices 1999=100. Cijfers voor 2009 zijn voorlopig. Bronnen: OESO, Thomson/Reuters, CPB. Eurogebied: huidige 16 landen exclusief Cyprus, Malta, Slovenië. Eurogebied, noord: België, Duitsland, Finland, Frankrijk, Ierland, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Slowakije. Eurogebied, zuid: Griekenland, Italië, Portugal, Spanje.

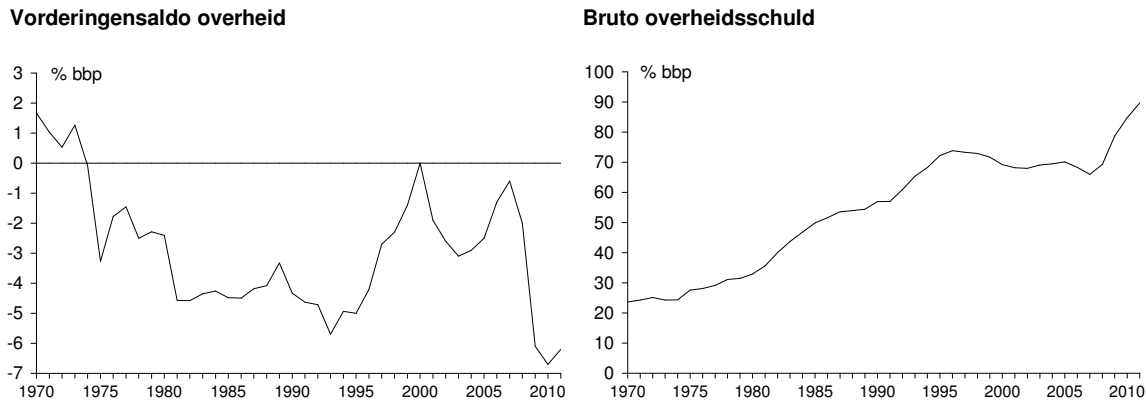
^b De relatieve akpep is de akpep in het rapporterende land in afwijking van de gemiddelde akpep bij concurrenten op uitvoermarkten van dat land.

In het linker deel van bovenstaande figuur is te zien dat de gemiddelde akpep in de zuidelijke eurolanden sinds de invoering van de euro op 1 januari 1999 bijna voortdurend zijn gestegen (met in totaal 44%), terwijl die in noordelijke eurolanden tamelijk stabiel zijn. De prijsconcurrentiepositie van de zuidelijke landen binnen het eurogebied wordt steeds zwakker. In het rechter deel van de figuur is het verloop van de gemiddelde *relatieve* akpep van noordelijke en zuidelijke landen weergegeven. Ook de relatieve akpep in de noordelijke landen zijn sinds 1999 nauwelijks toegenomen. De relatieve akpep van de zuidelijke landen geeft daarentegen een dramatische toename te zien. In de zuidelijke landen zijn de akpep sinds de introductie van de euro met meer dan een derde gestegen ten opzichte van de internationale concurrentie. Dat de akpep in de industrie van de zuidelijke landen zo snel zijn opgelopen, is niet het gevolg van hoge en aanhoudende nominale loonstijgingen. De gemiddelde loonontwikkeling in het zuiden loopt niet of nauwelijks uit de pas met die in de rest van het eurogebied. De grote stijging van de akpep in het zuiden is vrijwel geheel te wijten aan achterblijvende arbeidsproductiviteitsgroei.

Overigens is de betrouwbaarheid van sommige cijfers voor de zuidelijke landen kwetsbaar. Dat geldt vooral voor de arbeidsproductiviteit, die soms een opmerkelijke ontwikkeling te zien geeft.

dat brengt een oplossing van het probleem niet dichterbij. De Europese Commissie en de Europese Raad van Ministers van Financiën hebben recentelijk een nieuw financieel plan van de Griekse overheid onderschreven, dat het tekort moet terugbrengen tot onder de 3% in 2012. Van het welslagen van deze *tour de force*, dat geenszins verzekerd is, hangt veel af.

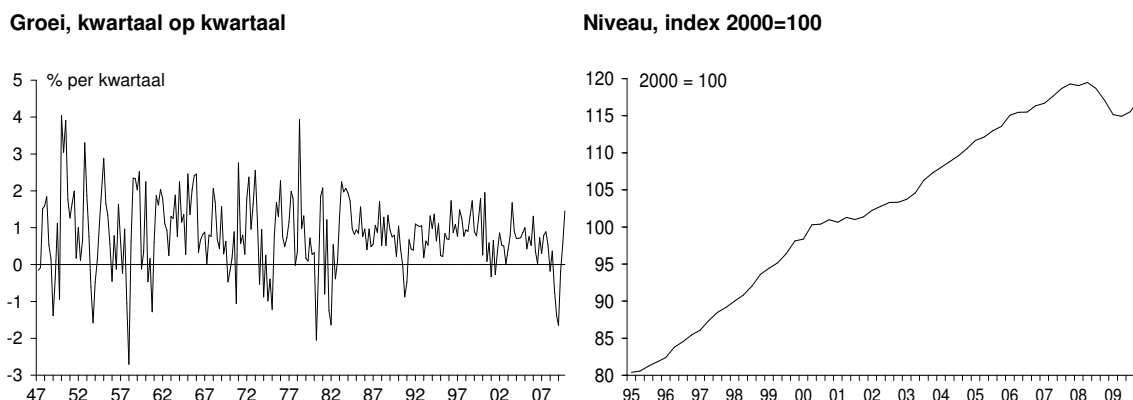
Figuur 2.5 Overheidsfinanciën, eurogebied, 1970-2011

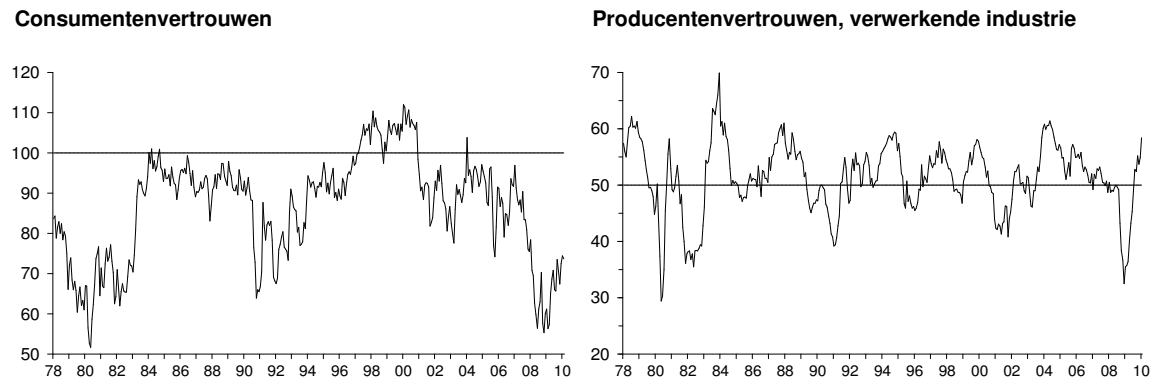

Verenigde Staten: herstel met hindernissen

De conjunctuurcycli in de Verenigde Staten en in het eurogebied lopen in grote lijnen parallel. De omslag van afnemend naar toenemend bbp kwam in Verenigde Staten in het derde kwartaal van 2009, net als in het eurogebied. De groei is sterk versneld in het vierde kwartaal (1,4% ten opzichte van het voorgaande kwartaal). Opvallend is dat de overheidsbestedingen in de laatste maanden van 2009 niet langer positief bijdroegen aan de groei van het bbp. De groei werd voornamelijk gedreven door een vertraging van de voorraadafbouw bij bedrijven en een opleving van de bestedingen van huishoudens. Voorts zijn in het laatste kwartaal van het vorige jaar ook de bedrijfsinvesteringen licht gegroeid ten opzichte van het voorgaande kwartaal. Dat is voor het eerst sinds het tweede kwartaal van 2007. De economische groei gedurende de tweede helft van 2009 heeft niet kunnen voorkomen dat het bbp in geheel 2009 2½% lager is dan in 2008. Dit is de eerste daling van jaar op jaar sinds 1946.

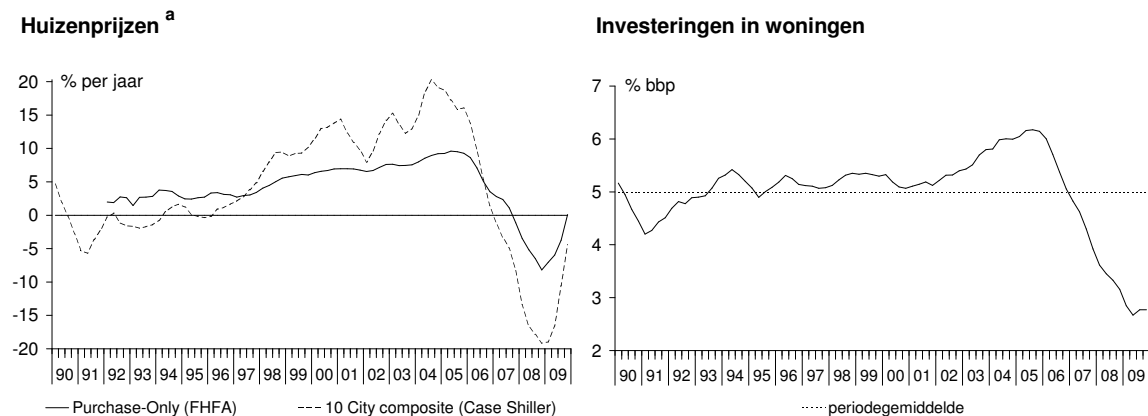
Figuur 2.6 Bbp-volume, Verenigde Staten, 1947-2009

Figuur 2.7 Consumenten- en productenvertrouwen, Verenigde Staten, 1978-2010

Ook in de Verenigde Staten wijzen voorlopende indicatoren op aanhoudende verbetering van de economische omstandigheden in de nabije toekomst. Dat geldt met name voor het producentenvertrouwen en de orderontvangsten voor kapitaalgoederen. Het consumentenvertrouwen bevindt zich echter nog steeds op een relatief laag niveau (figuur 2.7).

Bouwactiviteit, omzet en prijzen op de woningmarkt lijken zich te stabiliseren op een laag niveau (figuur 2.8). Het percentage van uitstaande hypothecaire leningen met een betalingsachterstand is aan het eind van het derde kwartaal van 2009 opgelopen tot 10%, een record. Aan het eind van het jaar was het percentage slechts marginaal lager. Het herstel wordt, net als in veel eurolanden, geremd door *deleveraging* bij huishoudens en bedrijven, stagnatie op de huizenmarkt, hoge werkloosheid, stroeve kredietverlening en het geleidelijk wegvallen van de budgettaire impuls. De groei van het bbp in 2010 en 2011 wordt geraamd op 2¾%.

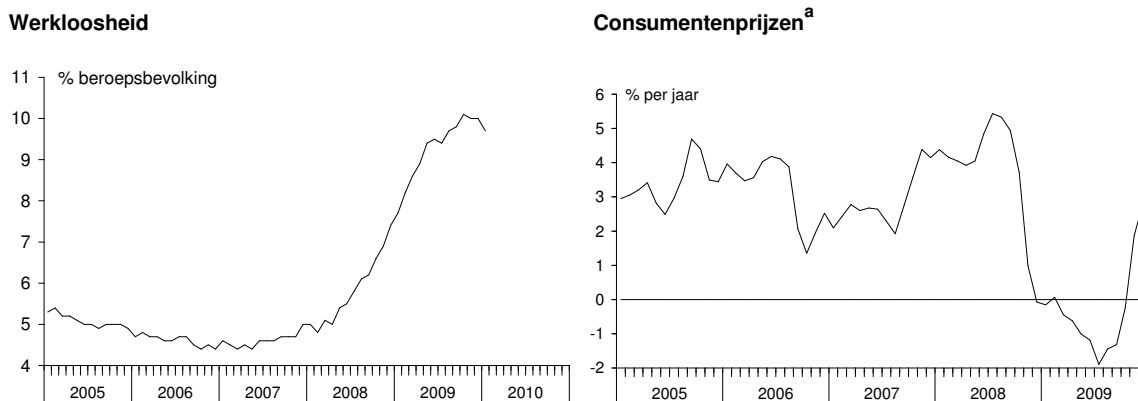
Figuur 2.8 Woningmarkt in de Verenigde Staten, 1990-2009

^a Verandering ten opzichte van één jaar eerder.

De werkloosheid bedroeg in de laatste maanden van 2009 10% van de beroepsbevolking. De laatste keer dat het percentage zo hoog was, was in 1983. In januari van dit jaar is het percentage licht gedaald (afgerond nog steeds 10%; zie figuur 2.9). Het werkloosheidspercentage is van het laatste kwartaal van 2007 tot en met het derde kwartaal van

2009 gestegen met 5¼%-punt, aanzienlijk meer dan over dezelfde periode in het eurogebied (2½%-punt). Daarentegen is het bbp in dezelfde periode in het eurogebied met 4% gekrompen, meer dan de daling in de Verenigde Staten met 3%. Amerikaanse bedrijven kunnen betrekkelijk gemakkelijk werknemers ontslaan (en aannemen). Europese arbeidswetgeving maakt ontslag tijdrovend en kostbaar. Voorts zijn in veel Europese landen regelingen van kracht die bedrijven stimuleren personeel aan te houden, ook al loopt de bedrijfsactiviteit terug.

Figuur 2.9 Werkloosheid en inflatie, Verenigde Staten, 2005-2010

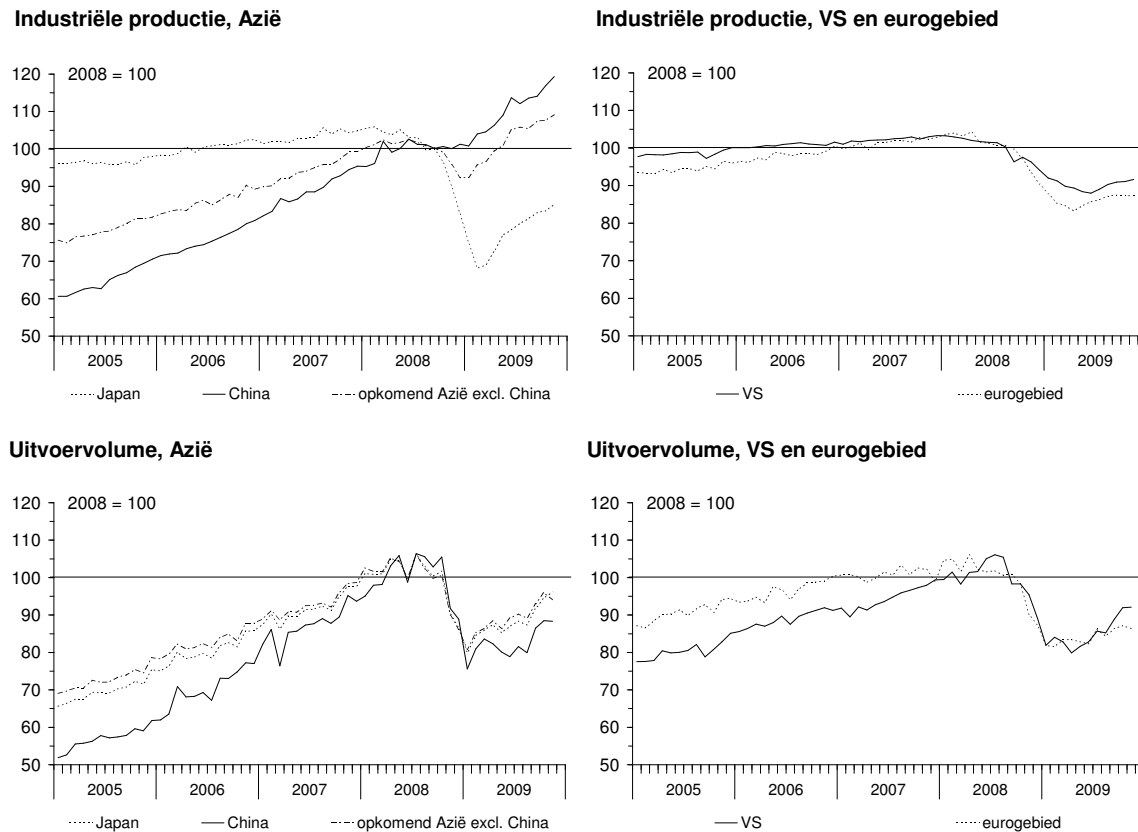

^a Consumer Price Index, gecorrigeerd voor seizoensinvloed; verandering ten opzichte van één jaar eerder.

Voor het eerst sinds 1955 zijn in 2009 de consumentenprijzen gedaald (figuur 2.9). Naar verwachting zullen de prijzen in 2010 weer stijgen. De geprojecteerde omslag is fors: de totale consumentenprijsstijging wordt geraamd op 2%. Dit is geheel het gevolg van het krachtig terugveren van de energieprijzen, die in 2009 met 18% gedaald zijn. Door het wegvallen van deze impuls loopt in de projectie de inflatie in 2011 weer terug tot 1¼%.

Het begrotingstekort van de totale overheid in 2009 wordt geschat op 11% van het bbp, een toename van bijna 5%-punt ten opzichte van 2008 en bijna het dubbele van het gemiddelde tekort in het eurogebied in 2009. Het tekort van de totale overheid in 2010 stabiliseert op 11% bbp en daalt in 2011 naar 9% bbp. Het Congressional Budget Office heeft de tekorten van de federale overheid in de begrotingsjaren 2009 en 2010 geraamd op respectievelijk 10% en 9% van het bbp, de hoogste tekorten sinds de Tweede Wereldoorlog.¹²

¹² Congressional Budget Office, *The Budget and Economic Outlook: Fiscal years 2010-2020*.

Figuur 2.10 Industriële productie en goederenuitvoer, Azië, VS en eurogebied, 2005-2009^a

^a Uitvoer 2009: exclusief december.

Opkomend Azië: toonbeeld van veerkracht

In Azië kwam het herstel van de productie al vroeg op gang. Dit blijkt vooral uit het verloop van de industriële productie: een daling in de tweede helft van 2008 met gecumuleerd 8% gevolgd door een explosieve stijging met 22% in de loop van 2009. Eerdere toppen zijn al weer ruimschoots overschreden, waar andere landen nog moeizaam opkrabbelen uit een zeer diep dal. Door het lage beginniveau bedroeg de bbp-groei in 2009 ‘slechts’ 5¼%. Deze cijfers camoufleren een tamelijk grote spreiding tussen het productieverloop in de diverse landen.

China bleef mede dankzij forse budgettaire impulsen koploper, maar ook landen die minder afhankelijk zijn van ontwikkelingen in de rest van de wereld, zoals India en Indonesië, gaven een gezonde groei te zien. Andere landen in opkomend Azië werden aan het eind van 2008 echter zwaar getroffen door de wegvallende vraag uit de hoogontwikkelde landen en ondanks een sterk herstel in de loop van 2009 resulteerde voor deze landen meestal toch een daling van het bbp ten opzichte van 2008. Voor dit jaar wordt voor opkomend Azië een groei van 8¼% voorzien, afzwakkend naar 7½% in 2011.

Raakt de Chinese economie oververhit?

Een veel genoemd risico is de mogelijke oververhitting van de Chinese economie. Vooral de sterke groei van de kredietverlening baart zorgen. De geldhoeveelheid M1 (die bestaat uit kasgeld in omloop en reserves van de algemene banken bij de centrale bank) steeg in januari met 39% ten opzichte van een jaar geleden, de sterkste stijging in deze eeuw. Vooral in de eerste twee weken van het jaar was sprake van een stormachtige groei van de kredietverlening, mede ingegeven door de vastgestelde limiet voor heel 2010. Halverwege de maand januari dwong de toezichhouder veel banken de kredietverlening geheel stop te zetten of zelfs gedeeltelijk terug te draaien. Zo kon het gebeuren dat de kredietverlening over de hele maand lager uitkwam dan in de eerste twee weken van dit jaar. Het onderstreept de vastberadenheid en de macht van de toezichhouder om de geldgroei onder controle te houden. Dit is momenteel de belangrijkste intermediaire doelstelling van het monetaire beleid, waarvoor zowel openmarktoperaties als reserve-eisen aan de commerciële banken de belangrijkste instrumenten zijn. Deze hebben de plaats ingenomen van de vroeger gebruikelijke kredietrantsoenering, die overigens ook nu nog een rol speelt in de vorm van richtlijnen door de centrale bank. De controle van de geldgroei met kwantitatieve instrumenten is ook belangrijk om de sterke toestroom van buitenlands kapitaal onder een inflexibel wisselkoersregime te neutraliseren.

De primaire gerichtheid op kwantitatieve beleidsinstrumenten leidt er wel toe dat met name de korte rente heftig kan fluctueren. De centrale bank controleert een aantal rentes, maar deze dienen vooral om de winstgevendheid van de staatsbanken te garanderen, ten koste van de consument. Als monetair instrument worden rentes veel minder vaak ingezet. In een recent rapport over de Chinese economie beveelt de OESO aan om de liquiditeitscontrole minder met kwantitatieve instrumenten en meer met renteveranderingen aan te pakken. De effectiviteit van het monetaire beleid kan volgens de OESO ook sterk verbeteren bij een meer flexibele wisselkoers.^a

Het financiële en monetaire beleid van de Chinese overheid is per saldo de afgelopen jaren succesvol geweest. De bankensector staat er nu beter voor door een sterke afname van de niet-inbare vorderingen, waardoor ook veranderingen van beleidsrentes makkelijker kunnen worden opgevangen. De inflatie lijkt onder controle met een jaarlijkse stijging van de consumentenprijsindex van 1½% in januari. De angst dat teveel liquiditeit de prijzen op de aandelen- en onroerendgoedmarkten zou kunnen opstuwten lijkt tot nu toe niet bewaarheid te worden. De onroerendgoedverkopen (nieuw en bestaand) stegen in 2009 weliswaar met maar liefst 75%, maar de gemiddelde jaarlijkse prijsstijging in de 70 grootste steden is slechts langzaam opgelopen naar 9½%. Dat is zeker niet extreem, maar om erger te voorkomen kondigde premier Wen eind december wel aan dat alles in het werk gesteld zou worden om speculatie de kop in te drukken en woningen betaalbaar te houden. Daarbij wordt onder meer gedacht aan nieuwe belastingen, gedifferentieerde rentevoeten en regulering van grondverkopen. De centrale bank is al enige tijd bezig om de officiële rentes langzaam op te schroeven en recentelijk zijn de reservevereisten van de banken tweemaal verhoogd.

^a OECD Economic Surveys China, februari 2010, bladzijde 13: "Allowing greater exchange rate flexibility and putting more weight on an inflation objective - while keeping a vigilant eye on asset prices - would offer the central bank more scope to tailor monetary policy to domestic macroeconomic conditions and reduce the costs and risks of sterilising foreign exchange inflows."

China speelde een leidende rol in het productieherstel en ondersteunde de omslag in de rest van de wereld. In januari 2010 was de goederenimport in dollars 85% hoger dan een jaar eerder, terwijl de uitvoertoeename beperkt bleef tot 21%. Door de budgettaire steunoperatie sloeg het overschot op de Chinese begroting van 3% bbp in het eerste kwartaal van 2008 om naar een even groot tekort in het eerste kwartaal van 2009. Het groeiherstel leidde daarna tot een daling van het tekort, ondanks aanhoudende budgettaire stimulansen.

De afgelopen jaren heeft China zijn positie in de wereldeconomie aanzienlijk versterkt. Sinds 2005 is de industriële productie in China met 87% gestegen ten opzichte van die in de

Verenigde Staten (88% ten opzichte van de industriële productie in het eurogebied; zie figuur 2.10). De goederenuitvoer van China is in volumetermen met 39% toegenomen ten opzichte van die van de Verenigde Staten (59% ten opzichte van het eurogebied). Een veel genoemde zorg is de mogelijke oververhitting van de Chinese economie. Een te ruim monetair beleid zou de aandelenkoersen en de prijzen van onroerend goed kunnen opstuwten (zie kader).

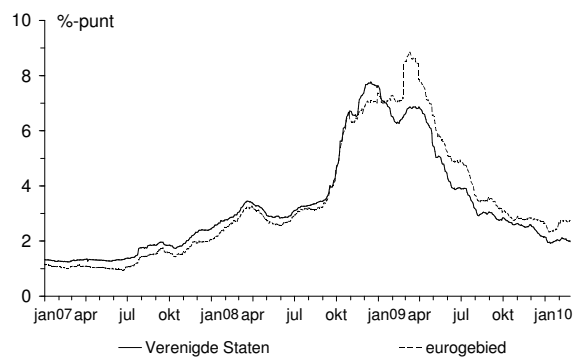
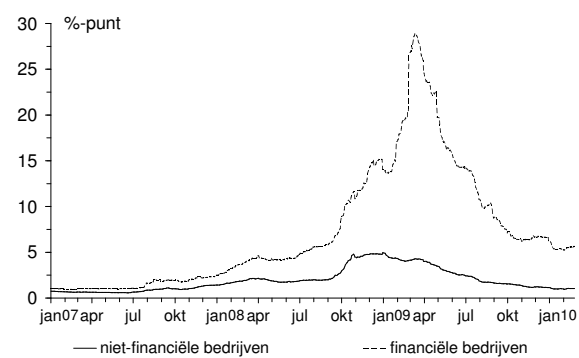
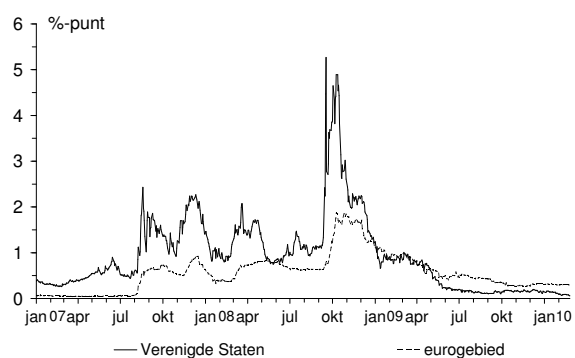
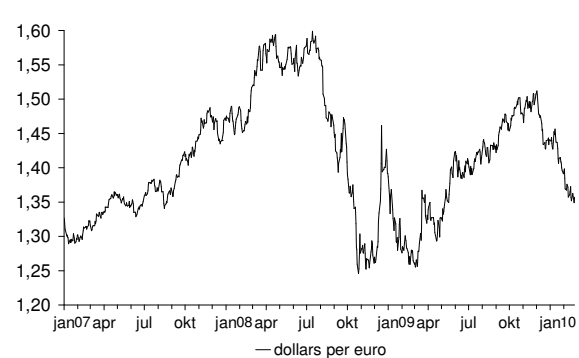
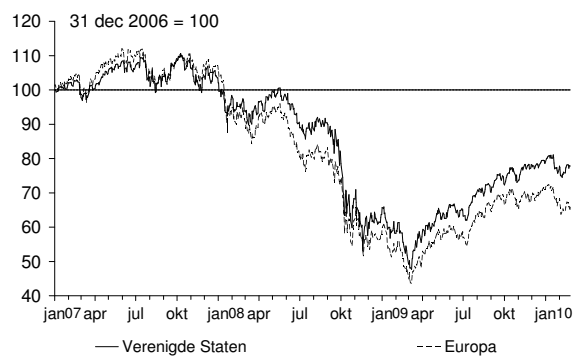
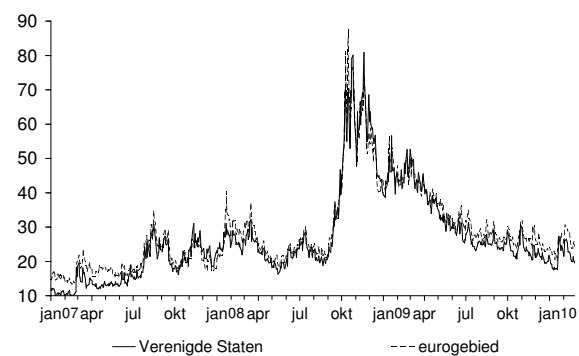
De jaar-op-jaar inflatie in opkomend Azië vertraagde van 7% aan het begin van 2008 naar ongeveer 0% in september 2009, om daarna weer licht te versnellen naar circa 2%. Deze beweging wordt net als in de hoogontwikkelde landen voor een belangrijk deel bepaald door basiseffecten in samenhang met de ontwikkeling van de olieprijs.

Financiële markten: situatie is verbeterd maar blijft fragiel

De situatie op de financiële markten is in de loop van 2009 verbeterd. De verschillen in rente tussen bedrijfsobligaties en overheidsschuld zijn geleidelijk gedaald naar betrekkelijk normale niveaus. Ook de risico-opslag op leningen tussen banken op de geldmarkt, die in het begin van het jaar duizelingwekkende hoogten bereikten, is fors gedaald (figuur 2.11). Aandelenkoersen bereikten hun dieptepunt in maart 2009, zo'n half jaar na het bankroet van Lehman. Daarna zijn de koersen wereldwijd aanzienlijk gestegen. Ook de aandelenkoersen van financiële instellingen hebben zich in de loop van 2009 enigszins hersteld. De koerswinst ging gepaard met een afname van de volatiliteit. De S&P volatiliteitindex (ook wel 'angstgraadmeter' van de beurs genoemd) heeft in de loop van 2009 een forse daling vertoond, om eind 2009 uit te komen in de buurt van haar langjarig gemiddelde.

De aandelenbeurzen hebben het niveau van eind 2009 echter niet kunnen vasthouden. De S&P500, de AEX en de MSCI Europe zagen in de eerste twee maanden van 2010 een deel van de winst weer verdampen. De dalende beurskoersen gingen begin dit jaar vergezeld van een hernieuwde toename van de volatiliteit. Deze correctie op de aandelenmarkten kan (voor een deel) worden toegeschreven aan de terugkeer van onzekerheid door de problemen in de zuidelijke lidstaten van het eurogebied en bezorgdheid over mogelijke oververhitting van de Chinese economie.

Al enige tijd stagneert de groei van de kredietverlening aan bedrijven en huishoudens in het eurogebied, ondanks maatregelen van de ECB om de kredietverlening te bevorderen. Dit is niet alleen het gevolg van pogingen van banken om hun financiën op orde brengen, maar ook van de geringe kredietvraag van bedrijven en huishoudens. Ook het tot staan komen van securitisatie heeft negatieve invloed op de beschikbaarheid van krediet. De teruggang in kredietverlening door banken is voor een deel gecompenseerd door de uitgifte van schuldpapier, weer aantrekkelijk geworden door de snelle daling van de financieringskosten na het eerste kwartaal van 2009. Ook bedrijven met een minder goede kredietbeoordeling konden op deze manier weer kapitaal aantrekken. Maar vooral de kleinere bedrijven hebben hier niet van kunnen profiteren.

Figuur 2.11 Financiële markten, 2007 tot en met februari 2010**Risicopremie bedrijfsobligaties^a****Risicopremie bedrijfsobligaties, eurogebied****Risicopremie geldmarkt^b****Dollarkoers van de euro****Aandelenkoersen^c****Volatiliteit^d**

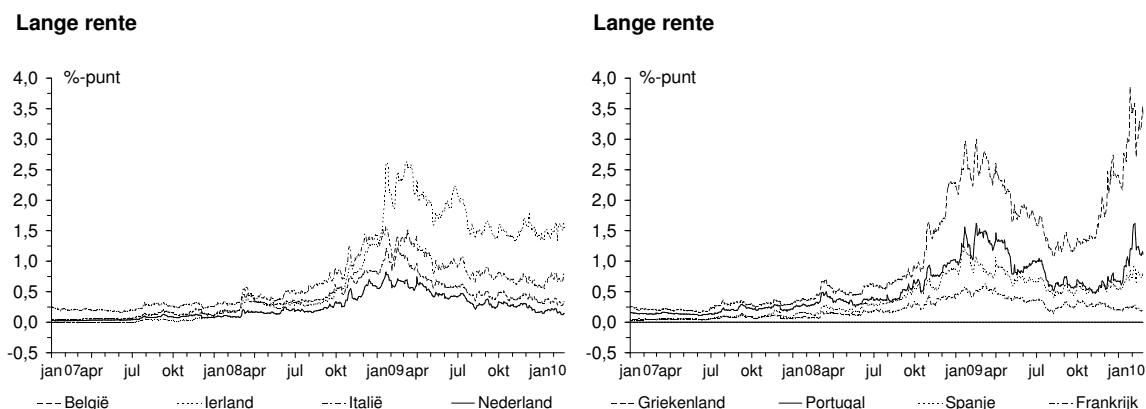
^a Renteverval tussen bedrijfsobligaties met BBB-rating en tienjarige staatsobligaties.

^b Renteverval. Verenigde Staten: verschil van driemaands *certificates of deposit* (secondaire markt) en driemaands schatkistpapier. Eurogebied: verschil van driemaands euribor en driemaands *eonia swap*.

^c Verenigde Staten: S&P 500. Europa: MSCI Europe.

^d Volatiliteit: verwachte standaarddeviatie van de procentuele verandering in de aandelenkoersen over een periode van maximaal drie maanden, afgeleid uit optiepreizen. Verenigde Staten: S&P 500. Eurogebied: MSCI EURO STOXX 50.

Figuur 2.12 Rente op overheidsobligaties: verschil ten opzichte van Duitsland, januari 2007 tot en met februari 2010

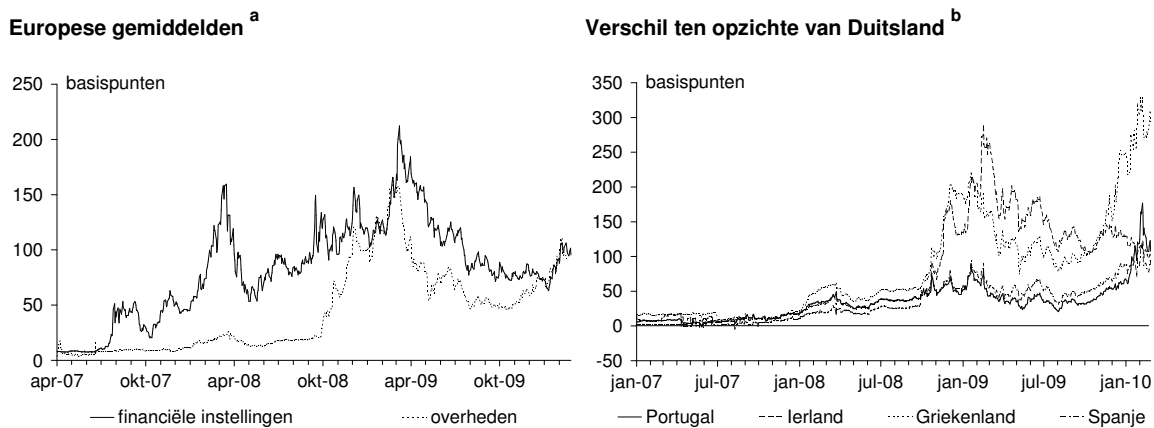

De verbetering van de situatie op de financiële markten is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de maatregelen van overheden en centrale banken die tot doel hadden de onzekerheid op de markten weg te nemen en de kredietstroom aan bedrijven en huishoudens op gang te houden. Deze acties hebben echter ook tot gevolg gehad dat de staatsschuld in veel landen snel oploopt en dat de balansen van centrale banken enorm zijn gegroeid.

De kwetsbaarheid van de financiële markten blijkt uit de nerveuze reactie van beleggers wanneer een belangrijke partij in betalingsproblemen dreigt te komen. Het meest recente en zorgwekkende voorbeeld hiervan is het oplopen van de rente op Griekse, Portugese en Spaanse staatsschuld. De huidige financiële problemen van de Griekse overheid, aanzienlijk verergerd door gesjoemel met officiële statistieken, stelt de monetaire unie in Europa voor een ongehoord probleem. De kredietbeoordeling van de Griekse overheid is naar beneden bijgesteld met als gevolg dat zowel de rente op overheidsobligaties als de verzekeringspremie voor het kredietrisico van Griekse staatsschuld (*sovereign credit default swaps*; cdss) fors zijn gestegen (figuur 2.13). Een belangrijk deel van de Griekse staatsschuld is gefinancierd door buitenlandse banken, die voor een onbekend deel van het kredietrisico verzekeringen hebben afgesloten. Op dit moment is niet precies bekend wie de risicodragende partijen zijn. De verslechterde positie van Griekenland heeft er toe geleid dat ook andere zwakke landen binnen het eurogebied zoals Portugal, Ierland en Spanje 'besmet' dreigen te raken. Zowel in absolute zin als ten opzichte van 'ankerland' Duitsland verslechterden de posities van Portugal, Griekenland en Spanje. Ierland echter zag zijn positie zowel absoluut als relatief verbeteren als gevolg van de door de financiële markten goed ontvangen bezuinigingsmaatregelen.

De nervositeit rondom de overheidsfinanciën komt tot uitdrukking in de premie die moet worden betaald voor vijfjarige verzekeringen op Europese staatsobligaties. Het gemiddelde van de premies voor een vijftiental Europese landen gaat sinds eind vorig jaar gelijk op met de verzekeringspremie voor Europese financiële instellingen, net als in het eerste kwartaal van

Figuur 2.13 Verzekeringspremie op obligaties van Europese financiële instellingen en overheden, januari 2007 tot en met februari 2010

^a Looptijd: 5 jaar. Financiële instellingen: reeks *iTraxx Europe senior financials*. Overheden: gemiddelde *credit default swaps* van vijftien Europese landen.

^b Looptijd: 10 jaar.

2009 (figuur 2.13).¹³ In februari daalde de dollarwaarde van de euro tot het laagste niveau in acht maanden. De financiële problemen van enkele eurolanden dreigen het vertrouwen in de euro te ondergraven.

Aangezien van krachtig economisch herstel geen sprake is, zullen de beleidsrentes van de ECB en de Federal Reserve nog geruime tijd ongewijzigd, dus laag, blijven. Rentes op Amerikaanse en Europese overheidsobligaties zullen naar verwachting volgend jaar enigszins toenemen als gevolg van het conjuncturele herstel en van de sterk gestegen overheidstekorten. Rentever verschillen tussen bedrijfs- en overheidsobligaties nemen naar verwachting enigszins verder af, maar deze renteopslagen zullen voorlopig niet terugkeren naar het minieme niveau van vóór het uitbreken van de kredietcrisis. In deze projectie is gerekend met constante wisselkoersen vanaf januari 2010. Dit impliceert een wisselkoers van 1,43 dollar per euro in 2010 en 2011.

Wereldhandel en grondstoffenrijzen sterk in herstel

De financiële crisis leidde tussen oktober 2008 en januari 2009 tot een vrije val van het wereldhandelsvolume. In het eerste kwartaal van 2009 lag de wereldhandel 20% lager dan een jaar daarvoor. Na een stabilisatie in het tweede kwartaal volgde een fors herstel in de rest van het jaar zodat de daling over heel 2009 beperkt bleef tot 13½%.¹⁴ De scherpe productieval in Centraal- en Oost-Europa ging gepaard met een invoerdaling van bijna 25% in 2009, maar in Azië bleef deze beperkt tot 7%. In West-Europa daalde de invoer met 14%. Opvallend aan de

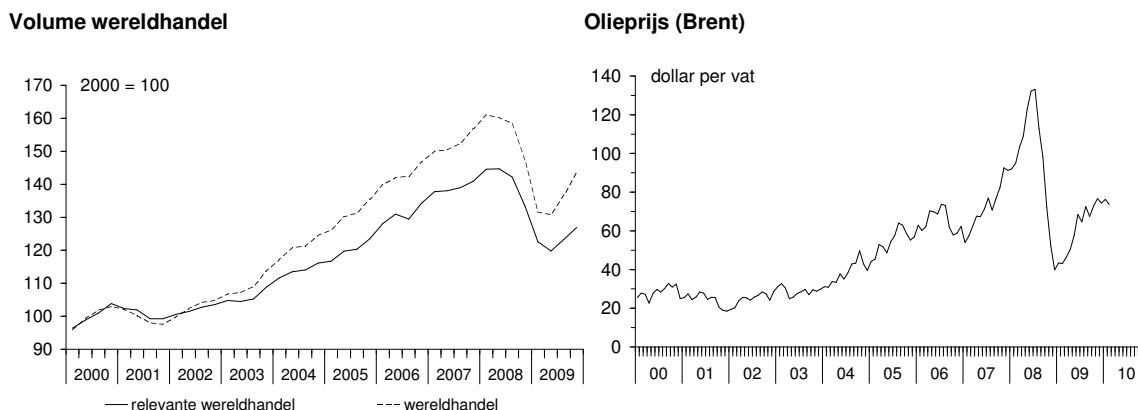
¹³ De vijftien Europese landen zijn landen in de Markit index 'iTraxx SovX Western Europe Series 2'. De officiële 'iTraxx SovX Western Europe' reeks is niet gebruikt, omdat deze pas sinds midden vorig jaar verhandeld wordt. In de periode waarvoor beide reeksen beschikbaar zijn, komen de waarden nagenoeg overeen. De 'Europese financiële instellingen' zijn de financiële instellingen uit de Markit index 'iTraxx Europe Series'.

¹⁴ Jos Ebregt en Gerard van Welzenis, *World Trade Monitor* November 2009, gepubliceerd januari 2010. De maandelijkse edities van de handelsmonitor zijn beschikbaar op de website van het CPB.

uitvoerzijde waren de scherpe dalingen van (alweer) de transitielanden en Japan met respectievelijk 20% en 25%. Voorlopende indicatoren geven aan dat de groei van het wereldhandelsvolume in de eerste helft van 2010 sterk zal vertragen.¹⁵ Mede door het sterke herstel van de wereldhandel in de tweede helft van 2009 wordt voor 2010 gerekend op een toename met 9%, afzwakkend naar 7% in 2011. De West-Europese in- en uitvoergroei en daarmee de relevante wereldhandel blijven daar duidelijk bij achter (tabel 2.1).

De sterke val van de productie en het daaropvolgende herstel wordt weerspiegeld in het verloop van de energie- en andere grondstoffenprijzen. De prijs van Brent daalde in de tweede helft van 2008 van circa 140 dollar naar 40 dollar per vat, om vervolgens weer te stijgen naar circa 75 dollar. Er is uitgegaan van gelijkblijvende olieprijs, mede omdat de olievoorraden in de industrielanden een recordniveau hebben bereikt en ook de overcapaciteit bij de OPEC-landen groot is. De overige grondstoffenprijzen daalden in de tweede helft van 2008 met meer dan 40%, maar zijn in de loop van 2009 weer met bijna 40% gestegen. Vooral non-ferro metalen lieten enorme prijsschommelingen zien. Verondersteld is dat de grondstoffenprijzen gemiddeld niet zullen veranderen over de voorspelperiode nu de vraagstijging in de wereld lijkt te normaliseren.

Figuur 2.14 Wereldhandelsvolume en olieprijs, 2000-2010

Internationale onzekerheden blijven groot

De onzekerheid omtrent internationale ontwikkelingen in de nabije toekomst is onveranderd groot. De grootste vraag is momenteel of het herstel dat in de meeste hoogontwikkelde economieën in de loop van het vorig jaar is ingetreden, beklijft of dat dit aan tijdelijke factoren te danken is geweest, zoals de omslag in de voorraadcyclus en de budgettaire en monetaire impulsen. Daarnaast zijn de omstandigheden op financiële markten, ondanks de aanzienlijke verbetering die is opgetreden in de loop van 2009, nog altijd fragiel. De kredietverstrekking door banken verloopt nog altijd stroef. De financiële positie van enkele overheden in het

¹⁵ Voor een uiteenzetting van deze indicatoren zie 'Voorlopende indicatoren en de internationale goederenhandel', *Centraal Economisch Plan 2009*, bladzijde 48.

eurogebied is zorgwekkend. Wanbetaling door overheden zou ongetwijfeld een financiële schokgolf veroorzaken.

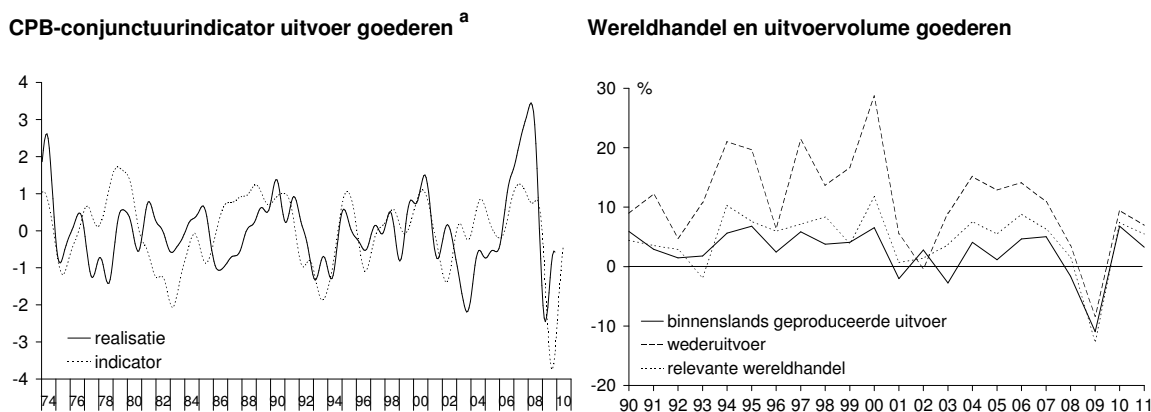
Dit is slechts één facet van de beleidsonzekerheid die de komende tijd een belangrijke rol zal spelen. De overheden van veel landen staan noodgedwongen voor de opgave om de begrotingstekorten aanzienlijk te reduceren. Tegelijkertijd moeten de centrale banken besluiten wanneer zij een begin maken met het normaliseren van het monetaire beleid, na een jaar waarin de rente in veel landen nagenoeg nul is geweest, waarin massale geldschepping heeft plaatsgevonden en waarin nationale overheden en enkele centrale banken beleggingsrisico hebben overgenomen van private financiële instellingen. Timing en dosering zullen doorslaggevend zijn. Te veel, te vroeg, en het prille herstel wordt in de kiem gesmoord. Dat is wat in 1937 in de Verenigde Staten gebeurd is, toen versobering van het begrotingsbeleid een eind maakte aan een periode van krachtig herstel, en de economische crisis in alle hevigheid terugkeerde. Te weinig, te laat, en overheden zullen vele jaren nodig hebben om hun financiën op orde te brengen, terwijl de massaal aanwezige liquiditeit oplopende inflatie of nieuwe financiële zeepbellen kan veroorzaken.

2.3 De Nederlandse uitvoer

Sinds het tweede kwartaal van 2009 is de Nederlandse uitvoer herstellende van de zware klap die de internationale crisis heeft toegebracht. De verwachting is dat deze opleving dit jaar zal doorzetten. De voorlopende indicator die het CPB maakt voor de Nederlandse buitenlandse handel, wijst op een hogere jaar-op-jaar groei in de eerste helft van 2010 (figuur 2.15). Dat de appreciatie van de euro eind november tot staan is gekomen en de dollarwaarde van de euro sindsdien gedaald is, heeft een positief effect op de prijsconcurrentiepositie van Nederland.

De ontwikkeling van de Nederlandse uitvoer wordt dit en volgend jaar meer dan gewoonlijk bepaald door de ontwikkeling van de relevante wereldhandel. De daling van de relevante wereldhandel van 12,7%, die zich heeft voorgedaan in 2009 is ongehoord. Slechts eenmaal eerder in de reeks, die begint in 1976, is de relevante wereldhandel gedaald, namelijk in 1993. Naar verwachting groeit het volume van de relevante wereldhandel dit jaar met 7½%, terwijl voor volgend jaar een toename van 5½% wordt geraamd. Ook dit laatste groeicijfer ligt enigszins boven het gemiddelde van de afgelopen twintig jaar. Gesteund door deze ontwikkeling neemt het volume van de binnenslands geproduceerde goederenuitvoer (ongerekend energie) dit en volgend jaar toe met respectievelijk 6¾% en 3¼%. Hoewel dit uit historisch perspectief acceptabele groeicijfers zijn, is de geprojecteerde groei niet hoog genoeg om de schade van de kredietcrisis ongedaan te maken. In 2008 en 2009 is de binnenslands geproduceerde uitvoer in totaal met bijna 13% gedaald.

Ook de wederuitvoer van goederen (goederen die in Nederland worden ingevoerd en na een kleine bewerking weer worden uitgevoerd) herstelt zich. In de projectie neemt het wederuitvoervolume dit en volgend jaar met 9½% en 7% toe. Sinds het tweede kwartaal van

Figuur 2.15 Conjunctuurindicator uitvoer goederen en relevante wereldhandel en uitvoervolume goederen

^a Deze indicator geeft de verhouding weer tussen het actuele en het trendmatige niveau van de uitvoer van goederen. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan trendmatig.

vorig jaar zijn de berichten uit de branches die belangrijk zijn voor de wederuitvoer weer gunstiger. Wereldwijd blijft vooral de vraag naar de nieuwste ICT-producten groot, hetgeen zorgt voor een bodem onder de groei van de wederuitvoer.

In de projectie groeit het totale uitvoervolume van goederen (ongerekend energie) dit en volgend jaar gemiddeld een fractie harder dan de relevante wereldhandel. De binnenslands geproduceerde uitvoer blijft naar verwachting echter gemiddeld 1½%-punt achter bij de relevante wereldhandel. Beide ontwikkelingen zijn in lijn met hetgeen de afgelopen twee decennia gebruikelijk was. Vorig jaar daalden zowel de wederuitvoer als de binnenslands geproduceerde uitvoer minder snel dan op grond van de ontwikkeling van de relevante wereldhandel zou worden verwacht. Een kader gaat hier dieper op in.

Marktprestatie negatief in de jaren nul

De Nederlandse uitvoer heeft in de periode 2000-2009, de jaren nul, relatief matig gepresteerd. De groei van de 'made in Holland' uitvoer is veel meer achtergebleven bij die van de relevante wereldhandel dan in de jaren tachtig en negentig. Aan een verslechtering van de prijsconcurrentiepositie valt dit niet toe te schrijven, want die is gemiddeld genomen in de jaren negentig en de jaren nul nagenoeg onveranderd gebleven. Vermoedelijk heeft de ongunstige marktprestatie vooral te maken met de geringe groei van de productiecapaciteit in de industriële sectoren die de in Nederland geproduceerde uitvoerproducten voortbrengen. Door de sterke opkomst van vooral Aziatische landen als China, India en Zuid-Korea is de mondiale industriële productiecapaciteit naar verhouding veel sterker toegenomen dan in ons land. Mogelijk speelt tevens een rol dat in de loop der jaren een deel van de Nederlandse productiecapaciteit is verplaatst naar zogenoemde 'lage lonen'-landen. De geringe groei van de bedrijfsinvesteringen in de jaren nul spoort met dit beeld (zie paragraaf 3.2.2). Net als in de twee voorgaande decennia ontwikkelt de wederuitvoer zich relatief sterk, zodat ook in de jaren nul de totale uitvoer van fabricaten harder groeit dan de relevante wereldhandel.

Tabel 2.2 Invoer en uitvoer van goederen (exclusief energie), 2007-2011						
	2008	2007	2008	2009	2010	2011
	mld euro	mutaties per jaar in %				
Invoer (volume)	269,5	7,7	3,2	- 11,5	6¼	4¾
Invoer (prijs)		1,8	1,9	- 4,2	- 1	0
Uitvoer (volume)	315,7	8,0	1,0	- 9,6	8¼	5¼
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	155,3	5,0	- 1,6	- 10,9	6¾	3¼
wederuitvoer	160,4	10,9	3,6	- 8,4	9½	7
Relevant wereldhandelsvolume		6,3	1,6	- 12,7	7½	5½
Handelsprestatie ^a		1,7	- 0,6	3,1	¾	- ¼
Marktprestatie ^b		- 1,3	- 3,2	1,8	- ½	- 2¼
Prijs binnenslands geproduceerde uitvoer		3,4	4,1	- 6,3	0	½
Concurrentenprijs		1,8	4,1	- 4,6	¼	½
Prijsconcurrentiepositie ^c		- 1,5	0,0	1,7	0	0

^a Totale goederenuitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.
^b Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.
^c Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

Internationale vraag drijft uitvoer van diensten op

Het volume van de uitvoer van diensten groeit in 2010 en 2011 naar verwachting harder dan de invoer van diensten. Deels komt dit omdat de internationale conjunctuur meer aantrekt dan de Nederlandse economie. Bovendien wordt verwacht dat de Nederlandse consument minder reislustig is dan vorig jaar, hetgeen een neerwaartse invloed heeft op de invoer van reisdiensten. Nederlandse gezinnen houden de hand op de knip en het aantal boekingen voor de zomervakanties blijft voorlopig achter bij dat van vorig jaar. De Olympische winterspelen in Canada en het WK Voetbal in Zuid-Afrika stimuleren het toerisme weinig. De kaartverkoop aan Nederlanders van beide evenementen is tegengevallen. Mogelijk zal een negatief effect optreden op de invoer van diensten, als gezinnen thuis voor de buis blijven zitten in plaats van op vakantie te gaan. In het verleden bleek het effect van grote sportevenementen op het Nederlandse toerisme marginaal.

Prijsconcurrentiepositie dit en volgend jaar stabiel

In de projectie voor dit en volgend jaar is de prijsconcurrentiepositie van Nederlandse exporteurs stabiel. Een belangrijke indicator voor veranderingen in de prijsconcurrentiepositie is de ontwikkeling van de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie ten opzichte van de buitenlandse concurrenten. Door een hogere arbeidsproductiviteitsgroei dalen de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie iets meer dan bij de euroconcurrenten. Ten opzichte van de niet-euroconcurrenten is het verschil in het voordeel van de Nederlandse exporteurs nog groter. De loonvoet (in lokale valuta) neemt voor de niet-euroconcurrenten aanzienlijk meer toe dan in de Nederlandse verwerkende industrie. Deze ontwikkeling wordt versterkt door

Basisproducten en Rotterdam stutten Nederlandse handelsprestatie

In 2009 is de handelsprestatie, gedefinieerd als de groei van de uitvoer minus de ontwikkeling van de relevante wereldhandel, 3,1% geweest. Dit is het hoogste cijfer sinds 2000. Wat is hiervan de oorzaak? Om deze vraag te beantwoorden is het zinvol de Nederlandse uitvoer per productgroep te bestuderen. Helaas is het niet mogelijk een relevant wereldhandelsvolume per productcategorie te berekenen. Ook kan door gebrek aan gegevens geen onderscheid gemaakt worden tussen binnenslands geproduceerde uitvoer en wederuitvoer. Het totale uitvoervolume per productcategorie is daarom afgezet tegen de totale relevante wereldhandelsgroei.

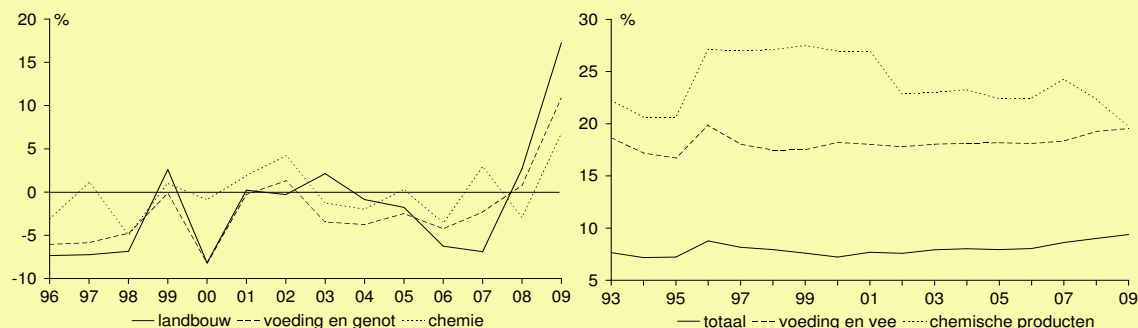
Het uitvoervolume van landbouwproducten, voedings- en genotmiddelen en chemieproducten (ongeveer 30% van de Nederlandse goederenuitvoer) groeit beduidend sneller dan het relevante wereldhandelsvolume. De eerste twee productcategorieën zijn eerste levensbehoeften waarvan de vraag in geringe mate beïnvloed wordt door de economische conjunctuur. De basischemie werd vroeg geraakt door de conjuncturele neergang in 2008, maar de opleving in de tweede helft van 2009 is ook het eerst zichtbaar bij deze producten.

Wereldwijd hebben landbouwproducten, voedings- en genotmiddelen en chemieproducten het beter gedaan dan andere producten zoals transportmiddelen. Bij een volledig zuivere berekening van de relevante wereldhandel zouden deze effecten niet tot uitdrukking mogen komen in de handelsprestatie. Deze kan alleen verbeteren doordat samenstellingseffecten onvolledig worden meegerekend, of doordat Nederlandse producten op de relevante deelmarkt meer in trek zijn. Om te onderzoeken of dit laatste misschien het geval is, is gekeken naar het marktaandeel van de Nederlandse uitvoer in de invoer van de belangrijkste handelspartners van Nederland. Voor de totale uitvoer van goederen stijgt dit aandeel in de eerste drie kwartalen van 2009 iets. Hetzelfde geldt voor de goederencategorie vee en voedingsmiddelen. Opvallend is dat het aandeel van Nederlandse chemieproducten sterk daalt. Als gekeken wordt naar de in- en uitvoerprijzen uit de Nederlandse kwartaalrekeningen, dan blijkt dat de uitvoerprijzen veel sterker zijn gedaald dan de invoerprijzen. Dit wijst erop dat de Nederlandse chemie in volumetermen ook marktaandeel heeft behouden door de prijzen te verlagen en de prijsconcurrentiepositie te verbeteren.

Voor de handelsprestatie is ook de ontwikkeling van de wederuitvoer van belang. Deze is minder teruggevallen dan op grond van de zeer ongunstige ontwikkeling van de relevante wereldhandel zou mogen worden verwacht. Dit wordt voor een deel veroorzaakt door de sterke positie van de Rotterdamse haven. Weliswaar is de containeroverslag in Rotterdam in 2009 met ruim 8% teruggelopen, maar bij de concurrenten Antwerpen, Hamburg en Bremen lag de daling tussen de 15% en 20%. Vervoerders hebben transportlijnen geschrapt en daarbij Rotterdam ontzien, waardoor lading van andere havens nu via Rotterdam gaat. Verder zijn tarieven in Rotterdam aangepast om vervoerders te behouden.^a

Samenstellingseffecten van de Nederlandse uitvoer, prijsbeslissingen en een concurrentievoordeel van Rotterdam kunnen derhalve een groot deel van de positieve handelsprestatie van Nederland in 2009 verklaren. De meeste van deze effecten hebben naar verwachting een tijdelijk karakter. Daarom ligt in de projectie besloten dat in 2010 en 2011 de markt- en handelsprestatie weer dicht bij het gemiddelde van de afgelopen decennia zullen liggen.

Handelsprestatie en aandeel in de invoer van belangrijke exportlanden van enkele productgroepen

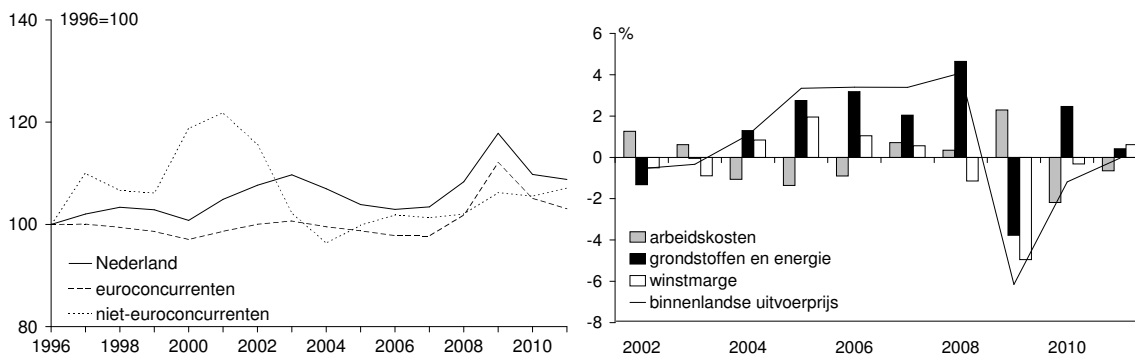

^a Nieuwsblad Transport, Rotterdam: Marktaandeel in containers groeit, 4 september 2009.

wisselkoersfluctuaties. De waarde van de euro is de laatste maanden in waarde gedaald ten opzichte van de Amerikaanse dollar, het Britse pond en de Japanse yen als gevolg van toenemende onzekerheid omtrent de begrotingsproblemen van de Griekse overheid en andere 'perifere' eurolanden.

Volgend jaar nemen de arbeidskosten per eenheid product in de Nederlandse verwerkende industrie naar verwachting met 1%-punt af, terwijl zij bij de niet-euroconcurrenten met 1½% stijgen. Ondanks de technische aanname van constante wisselkoersen neemt de loonvoet bij de niet-euroconcurrenten volgend jaar nog altijd meer toe dan in de Nederlandse verwerkende industrie. De arbeidskosten per eenheid product bij de euroconcurrenten nemen met 2% af. Door een gematigder loonontwikkeling is de daling naar verwachting groter dan in de Nederlandse verwerkende industrie. De werkloosheid is in de andere landen van het eurogebied hoog vergeleken met die in Nederland, hetgeen een drukkend effect heeft op de loonontwikkeling.

Figuur 2.16 Ontwikkeling arbeidskosten per eenheid product en prijs binnenslands geproduceerde uitvoer

De prijsconcurrentiepositie wordt niet alleen bepaald door de ontwikkeling van de arbeidskosten, maar ook door die van de prijzen van ingevoerde grondstoffen en halffabricaten en de winstmarge. Vorig jaar moesten exporteurs fors interen op de winstmarge doordat zij werden geconfronteerd met vraaguitval op belangrijke markten. Alleen door de prijzen te laten zakken konden zij marktaandeel behouden. Dit jaar breken naar verwachting nog geen betere tijden aan voor exporteurs. De winstmarge verslechtert nog iets. Dalende arbeidskosten oefenen een neerwaartse invloed uit op de uitvoerprijzen, maar dit wordt voor een deel tenietgedaan doordat grondstoffen door het aantrekken van de internationale vraag weer duurder worden. Bovendien zullen exporteurs gezien het broze herstel voorzichtig zijn zich uit de markt te prijzen. Pas volgend jaar is er ruimte voor enig herstel van de winstmarge door het voortgaande herstel van de internationale economie en omdat ook dan de arbeidskostenontwikkeling de uitvoerprijzen drukt.

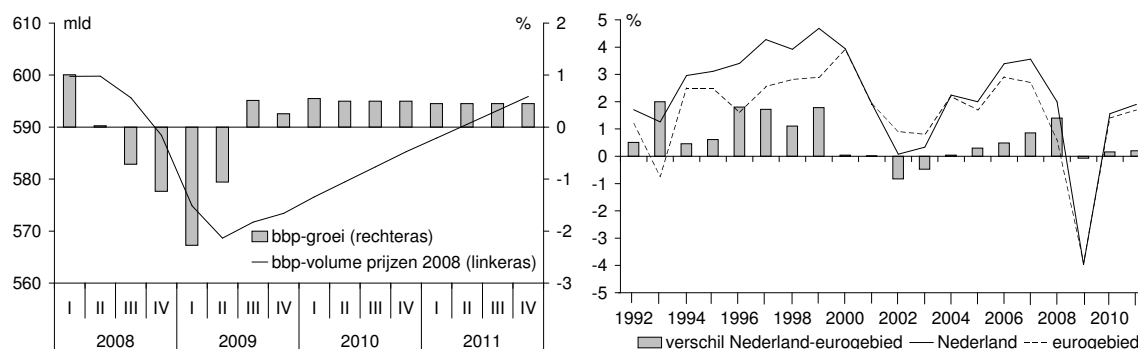
3 De Nederlandse economie

Na de recordkrimp in 2009 vertoont de Nederlandse economie dit en komend jaar naar verwachting weer groei. De geraamde bbp-toename in 2010 bedraagt 1½% en komt volledig voor rekening van de aantrekkende uitvoer. Komend jaar neemt de wereldhandel, en daardoor ook de uitvoer, waarschijnlijk minder sterk toe dan dit jaar, maar daar staat tegenover dat de bedrijfsinvesteringen zich dan wat gunstiger ontwikkelen. Per saldo komt de geraamde economische groei in 2011 uit op 2%. In reactie op de forse productietierugval in 2009 en de slechts bescheiden toename dit jaar loopt de werkloosheid in 2010 op tot gemiddeld 6½% en blijft het jaargemiddelde op dat niveau in 2011. De contractloonstijging ligt naar verwachting op het niveau van de inflatie, die volgens de raming uitkomt op 1¼% in 2010 en 1½% in 2011.

3.1 Inleiding

Met een krimp van het bbp-volume van 4% is vorig jaar het eerste decennium van de 21^e eeuw in mineur geëindigd. Voor velen was een krimpende economie een onbekende ervaring, aangezien dit zich in Nederland voor het laatst in 1982 voordeed. In de gehele naoorlogse periode zijn er maar drie jaren geweest waarin de economie niet groeide. In die drie jaren, te weten 1958, 1981 en 1982, nam het bbp-volume gecumuleerd minder af dan in het ene jaar 2009. Volgens de voorlopige cijfers van het CBS vertoonde de economie na vier achtereenvolgende kwartalen van stevige krimp in het derde en vierde kwartaal van 2009 weer een bescheiden kwartaal-op-kwartaalgroei van respectievelijk 0,5% en 0,3%. Naar verwachting zet deze groei zich de komende periode voort. In de komende acht kwartalen bedraagt het geraamde groeitempo van kwartaal-op-kwartaal ongeveer 0,5%. Dit betekent dat het nog geruime tijd duurt voordat de door de kredietcrisis aangerichte schade is hersteld. In reële termen ligt in deze raming het productieniveau eind 2011 nog steeds onder het niveau van begin 2008 (zie figuur 3.1, links). Vergeleken met eerdere perioden van conjuncturele neergang en uitgaande van het zojuist beschreven verloop in de ramingsjaren verdient de recente baisse het predicaat ‘kort maar krachtig’. Een kader gaat hier dieper op in.

Figuur 3.1 Bbp-volume en kwartaal-op-kwartaalgroei (links) en bbp-groei in Nederland en eurogebied (rechts)

Kredietcrisis relatief heftig

Het dieptepunt van de kredietcrisis, hier bepaald aan de hand van de maximale afwijking tussen het feitelijke en trendmatige niveau van het bbp-volume, ligt op basis van de huidige inzichten en cijfers medio vorig jaar.^a Gerekend vanaf de top in het eerste kwartaal van 2008 beslaat de periode van conjuncturele neergang dan slechts 5 kwartalen, beduidend korter dan gemiddeld. Daar staat tegenover dat gedurende de meest recente periode van conjuncturele neergang het bbp-volume met gemiddeld 3,5% kromp, terwijl – op één uitzondering na – in voorgaande perioden van conjuncturele neergang de economie bleef groeien, soms wel met meer dan 3%. Is daarmee de kredietcrisis nu relatief heftig of niet?

Perioden van conjuncturele neergang, 1956-2009

Top	Dal	Duur in kwartalen	Groeitempo ^b	Bbp-volumeniveau van top tot dal		
				Feitelijk	Trendmatig	Verschil
1956 - IV	1959 - I	9	1,1	2,2	10,5	– 8,3
1961 - I	1963 - I	8	3,1	5,3	9,9	– 4,6
1965 - I	1967 - I	8	4,4	8,3	12,3	– 4,0
1970 - III	1972 - III	8	3,6	7,1	9,5	– 2,4
1974 - I	1975 - II	5	0,5	0,6	3,9	– 3,3
1979 - III	1983 - I	14	– 0,3	– 2,1	3,8	– 5,9
1986 - II	1987 - I	3	0,1	– 0,2	2,1	– 2,3
1990 - III	1993 - IV	13	1,7	5,5	9,3	– 3,8
2000 - IV	2003 - III	11	0,5	1,4	6,7	– 5,3
2008 - I	2009 - II	5	– 3,5	– 4,6	1,3	– 5,9
Gemiddeld in de periode 1956-2003		9	1,6			
Gemiddeld in de periode 1974-2003		9	0,5			

Een manier om naar de heftigheid van een periode van conjuncturele neergang te kijken is door het gecumuleerde bbp-verlies ten opzichte van de trend te bepalen. Hoe groot is het gecumuleerde productieverlies ten opzichte van het trendmatige productieniveau? De omvang van dit productieverlies wordt bepaald door de duur van de conjuncturele neergang en door het achterblijven van het groeitempo. Zo beschouwd was alleen de crisis rond 1958, die aan een verkeerde timing van restrictief conjunctuurbeleid wordt toegeschreven^c, nog heftiger dan de kredietcrisis. Toen lag de trendgroei echter op circa 5% per jaar, waar de feitelijke bbp-groei in 1958 van –1% ver bij achterbleef. De krimp in 2009 was met –4% weliswaar veel forser, maar vorig jaar bedroeg de trendgroei slechts een fractie van die in de jaren vijftig. Gelet op de lengte van de periode van conjuncturele neergang en het productieverlies ten opzichte van de trend, verdient de huidige crisis het predicaat 'kort maar krachtig'. Het 'krachtige' overheerst echter, waardoor het nog geruime tijd zal duren voordat de aangerichte schade is hersteld. Aan het eind van de ramingsperiode ligt het bbp-volume nog altijd onder het niveau van begin 2008.

^a Voor deze analyse is de trend berekend met een statistische methode die gebruik maakt van het Christiano-Fitzgerald filter. Volgens deze methode op kwartaalbasis bedraagt de trendgroei momenteel circa 1%. De analyse ter bepaling van de potentiële groei en de *output gap* gebruikt een productiefunctie en is op jaarbasis. De potentiële groei wijkt zodoende af van de trendgroei.

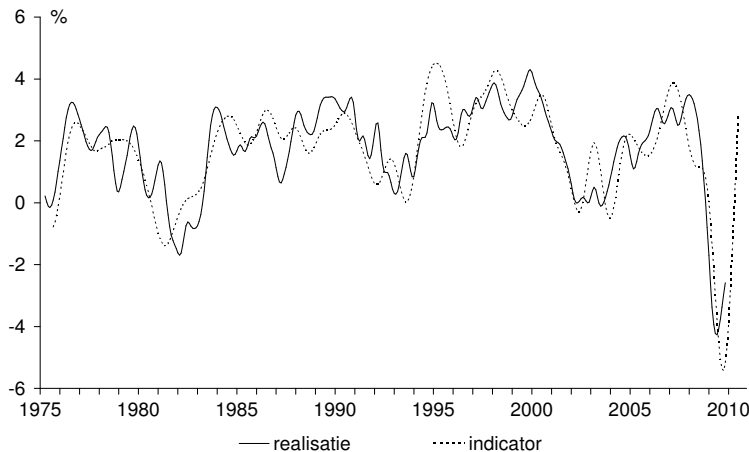
^b Kwartaal-op-kwartaal bbp-groei op jaarbasis, driekwartaals voortschrijdend gemiddelde.

^c Zie J. Pen, *Dat stomme economevolk met zijn heilige koeien*, blz. 210, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen, 1976.

De kredietcrisis heeft, afgemeten aan de bbp-groei, de Nederlandse economie in vrijwel dezelfde mate geraakt als die van het gehele eurogebied (zie figuur 3.1, rechts). Hierbij spelen twee elkaar compenserende factoren een rol. Enerzijds stond de Nederlandse economie er op diverse gebieden, zoals arbeidsmarkt, overheidsfinanciën, huizenmarkt en winstgevendheid van het bedrijfsleven, relatief goed voor bij het uitbreken van de crisis, waardoor een geringere impact zou mogen worden verwacht. Daar staat tegenover dat de wereldhandel, die voor de open Nederlands economie van relatief grote betekenis is, ongekend hard is geraakt, wat de impact van de crisis juist heeft verergerd.

Het turbulente karakter van de kredietcrisis komt ook tot uiting in de CPB-conjunctuurindicator. Vertaald naar puntschattingen duidt de CPB-conjunctuurindicator op een versnelling van de bbp-groei (op jaarbasis) van -4% à -5% in 2009 tot boven de 2% in de loop van 2010 (zie figuur 3.2), wat redelijk overeenkomt met de CEP-raming. De meeste voorlopende indicatoren wijzen erop dat het dieptepunt is gepasseerd, waarbij het herstel het grootst is bij de internationale indicatoren (zoals de OESO-leading indicator voor Europa en de IFO-indicator) en de vertrouwensindicatoren in de industrie. Het herstel is echter geenszins gelijkmatig over de sectoren van de economie verdeeld. Een kader laat zien dat de voorlopende indicatoren op een stevig en spoedig herstel in de industrie wijzen, terwijl van een opleving in de bouwnijverheid voorlopig nog geen sprake is.

Figuur 3.2 Bbp-groei volgens CPB-conjunctuurindicator^a, 1975-2010

^a Voor een toelichting op de gebruikte methodiek en de daarbij behorende relativeringen, zie *Centraal Economisch Plan 2009*, blz. 58.

Uitvoer bepaalt conjunctuur

De Nederlandse conjunctuur wordt in hoge mate door de internationale conjunctuur gedreven. De krimp van de Nederlandse economie in 2009 kan voor 65% worden toegeschreven aan de gedaalde buitenlandse afzet. De negatieve bijdrage van de uitvoer aan de economische groei van 2,6%-punt is de meest negatieve bijdrage sinds deze cijfers voor het eerst in 1970 worden

berekend. Ook dit en komend jaar wordt de economische ontwikkeling vooral bepaald door uitvoerontwikkeling (zie tabel 3.1). Anders gezegd, de bijdrage aan de economische groei van de binnenlandse bestedingen is per saldo klein. De bestedingen van gezinnen en de overheid leveren dit jaar samen een bescheiden positieve bijdrage aan de economische groei van $\frac{1}{2}\%$ -punt, maar dit wordt tenietgedaan door een verdere daling van de investeringen in woningen en de bedrijfsinvesteringen. Volgend jaar leveren de binnenlandse bestedingen een kleine positieve bijdrage aan de economische groei. Van een echte inhaalgroei is naar verwachting echter geen sprake. Daarvoor zouden gezinnen en bedrijven hun bestedingen flink meer moeten opschroeven dan nu geraamd.

Tabel 3.1 Bijdragen aan de bbp-groei, 2007-2011^a						
	2009	2007	2008	2009	2010	2011
	aandeel in %	bijdragen in %-punten				
Particuliere consumptie	33	0,6	0,3	– 0,4	$\frac{1}{4}$	0
Investerings in woningen	5	0,2	0,0	– 0,7	– $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
Bedrijfsinvesteringen	5	0,0	0,6	– 1,0	– $\frac{1}{4}$	0
Overheidsbestedingen	28	1,1	0,6	0,8	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
Uitvoer	30	1,7	0,5	– 2,6	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{1}{4}$
w.v. binnenslands geproduceerd	14	0,8	– 0,3	– 1,7	1	$\frac{1}{2}$
wederuitvoer	2	0,3	0,1	– 0,1	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$
diensten en energie	14	0,6	0,7	– 0,8	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
		mutaties per jaar in %				
Totaal (bbp-groei)	100	3,6	2,0	– 4,0	$1\frac{1}{2}$	2

^a De finale en gecumuleerde intermediaire invoer zijn in mindering gebracht op de desbetreffende afzetcategorieën.

Bedrijven en overheid leveren het meest in

Het netto nationaal inkomen (nni) dat een land verdient, hangt niet alleen af van de productie in eigen land (bbp), maar ook van de ontwikkeling van de externe ruilvoet (verschil tussen importprijs en exportprijs) en het saldo van verdiensten op activiteiten in het buitenland.¹⁶ De laatstgenoemde factor verklaart waarom in 2008 het nni met 2,7% afnam, terwijl het bbp nog met 2% groeide. De uit het buitenland ontvangen primaire inkomsten liepen toen scherp terug, terwijl de door Nederlandse ondernemingen aan het buitenland betaald primaire inkomsten juist opliepen. Het verloop van datzelfde saldo primaire inkomens zorgt ervoor dat in de projectie voor 2010 de inkomensgroei ($2\frac{3}{4}\%$) juist wat sterker stijgt dan de productiegroei ($1\frac{1}{2}\%$).

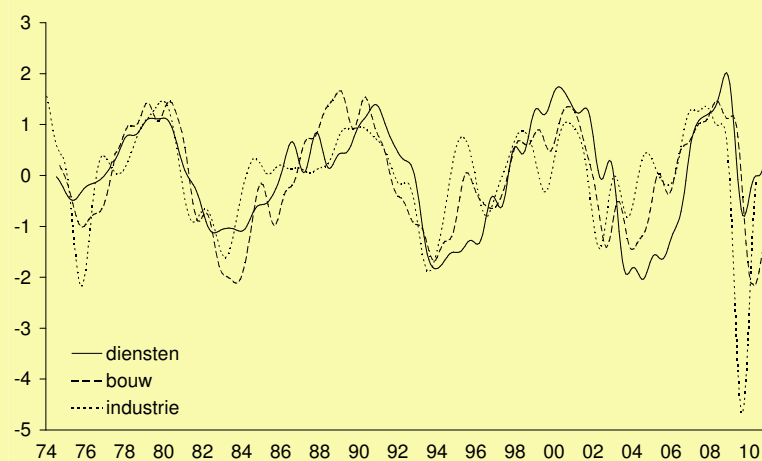
Vorig jaar werd de nationale koek $4\frac{1}{4}\%$ kleiner. De overheid leverde verreweg het meest in, wat tot uitdrukking kwam in een scherpe verslechtering van het EMU-saldo, van +0,3% bbp in 2008 naar –4,5% bbp in 2009. Ook het bedrijfsleven moest inkomensverlies incasseren, wat

¹⁶ Bij deze analyse van de 'nationale koek' wordt de zogenoemde individualiseerbare overheidsconsumptie, met name uitgaven voor zorg en onderwijs toegerekend aan gezinnen, omdat die daarvan rechtstreeks profiteren. Daarnaast wordt het winstinkomen toegerekend aan bedrijven. Voor een nadere toelichting op deze analyse, zie blz. 92 van het *Centraal Economisch Plan 2006*.

Uiteenlopende ontwikkeling tussen sectoren

Niet alle sectoren hebben vorig jaar in gelijke mate te kampen gehad met de economische crisis. Terwijl het bbp daalde met 4%, steeg de productie van de niet-commerciële diensten (zorg en overheid) met 1,5%. Binnen de marktsector wist bijvoorbeeld ook de landbouw nog een groei te realiseren van ruim 2%. Het hardst werden vorig jaar de industrie en de dienstverlening (vooral groothandel, horeca en transport) getroffen met productiedalingen van 6% à 9%. Na een krimp met 5,5% vorig jaar wordt voor de marktsector als geheel voor 2010 en 2011 weer redelijk stabiele groei verwacht van ruim 2%. Vooral binnen de industrie zijn de vooruitzichten al aanzienlijk verbeterd. Met name vanwege een krachtig herstel van de internationale indicatoren en de verwachte bedrijvigheid (onderdeel van producentenvertrouwen) gaat de conjunctuurindicator voor de industrie na de vrije val vorig jaar nu steil omhoog. Vooral voor de bouwsector zijn de verwachtingen nog minder positief, gelet op de neergaande ontwikkeling van bouwvergunningen en verwachte bedrijvigheid in de woning- en utiliteitsbouw. De krimp is later op gang gekomen dan in andere sectoren en het herstel zal ook langer op zich laten wachten. De indicator voor de (commerciële) dienstensector als geheel laat een relatief rustig beeld zien: minder diep weggezakt in 2009, maar ook geen opmerkelijk herstel in 2010.

Conjunctuurindicator per sector^a

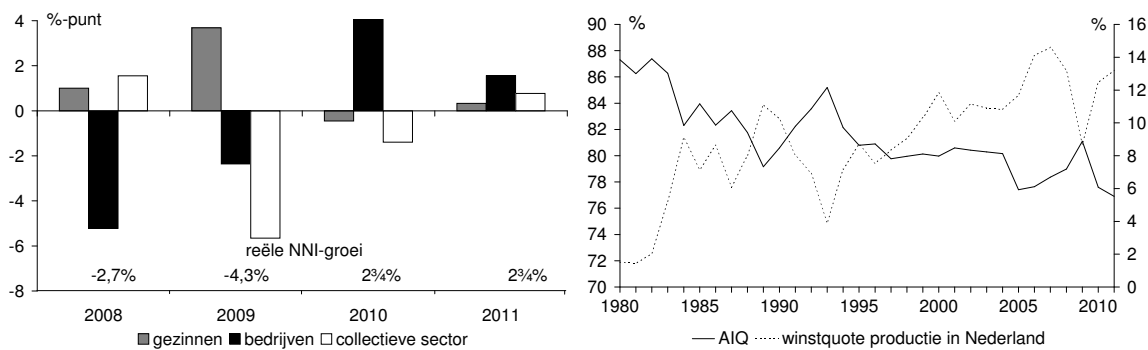

^a Deze indicatoren geven de verhoudingen weer tussen de actuele en trendmatige niveaus van het bbp-volume per sector. Een opgaande (neergaande) lijn geeft aan dat de groei hoger (lager) ligt dan trendmatig. In tegenstelling tot in figuur 3.2 staat op de y-as dus niet de bbp-groei zelf.

gepaard ging met een afname van de winsten. In het crisisjaar wisten gezinnen hun aandeel in de nationale koek juist te vergroten. De werkgelegenheid nam weliswaar af, maar dit werd grotendeels gecompenseerd door een stijging van het aantal uitkeringsgerechtigden. Bovendien steeg de individualiseerbare (en aan gezinnen toegerekende) overheidsconsumptie stevig en nam de koopkracht voor gezinnen vorig jaar gemiddeld substantieel toe.¹⁷ Dit jaar levert de overheid naar verwachting nog verder in, maar weet het bedrijfsleven veel goed te maken van de eerder geleden verliezen. De winstgevendheid laat een stevig herstel zien. Gezinnen zien hun aandeel in de nationale koek dit jaar daarentegen iets teruglopen, omdat hun inkomen uit werk meer afneemt dan hun uitkeringsinkomen toeneemt.

¹⁷ In paragraaf 4.5 van de *Macro Economische Verkenning 2009* wordt dieper ingegaan op de verhouding tussen de (macro) inkomensgroei en de (micro) koopkrachtontwikkeling.

Figuur 3.3 Verdeling netto nationaal inkomen (links) en arbeidsinkomensquote in de marktsector en winstquote (rechts)

De aderlating in het bedrijfsleven in 2009 is duidelijk zichtbaar in het verloop van de arbeidsinkomensquote van de marktsector (zie figuur 3.3, rechts). Deze quote liep vorig jaar met 2%-punten op, van 79% in 2008 tot 81% in 2009. De toename in 2009 is volledig toe te schrijven aan de forse daling van de arbeidsproductiviteit, die resulteert in een eveneens forse stijging van de arbeidskosten per eenheid product. Zoals gebruikelijk reageert de werkgelegenheid in de marktsector vertraagd op de productieontwikkeling, wat ertoe leidt dat in tijden van conjuncturele neergang de productiviteit daalt. Dit jaar vertoont een spiegelbeeldige ontwikkeling, waarbij de arbeidsproductiviteit scherp toeneemt. De resulterende daling van de arbeidsinkomensquote in 2010 is naar verwachting zelfs groter dan de stijging in 2009. Het niveau van de arbeidsinkomensquote in de marktsector is zodoende dit jaar lager dan in de gunstige economische jaren 2007 en 2008. Dit geeft echter een vertekend beeld van de winstpositie in het bedrijfsleven, omdat tot de marktsector ook het bankwezen wordt gerekend. Aangezien banken vorig jaar tegen bijzonder lage tarieven geld konden lenen en dit voordeel niet naar rato hebben doorberekend in de tarieven voor hun klanten, is de prijsontwikkeling van de rentemarge extreem gestegen. Zonder dit verschijnsel, waar in paragraaf 3.2.2 wat dieper op wordt ingegaan, zou de arbeidsinkomensquote in 2009 ruim twee keer zo sterk zijn opgelopen en zou het niveau in 2010 wel degelijk 1½%-punt hoger liggen dan gemiddeld in 2007 en 2008. De winstquote van productie in Nederland, die betrekking heeft op de marktsector exclusief bank- en verzekeringswezen, is in de ramingsjaren nog wel degelijk lager dan in de jaren kort voor de kredietcrisis.

Jaren nul in historisch perspectief

Het eerste decennium van deze eeuw, de jaren nul, is weliswaar vorig jaar in mineur geëindigd, maar dat wil niet zeggen dat het het gehele decennium kommer en kwel was. Integendeel. Vergeleken met de twee voorafgaande decennia was de werkloosheid gemiddeld beduidend lager, was de koopkrachtstijging gemiddeld hoger en stonden de overheidsfinanciën er gemiddeld genomen goed voor (zie tabel 3.2). Zo gezien waren de jaren nul alleszins een prettig decennium, zowel voor huishoudens als voor de overheid. Maar er is ook een andere kant. De economie groeide in de jaren nul gemiddeld met 1,5% per jaar, een halvering van de

Tabel 3.2 Kerngegevens voor Nederland in afgelopen drie decennia

	Jaren tachtig	Jaren negentig	Jaren nul
	gemiddelde mutatie in % of niveau per jaar		
Eurogebied			
Bruto binnenlands product (bbp)	2,2	2,1	1,3
Werkloosheidspercentage (geharmoniseerd)	7,9	9,5	8,5
Internationale conjunctuur			
Relevante wereldhandel	4,7	5,2	3,2
Olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	26,0	18,3	49,5
Eurokoers (dollar per euro)	0,91	1,20	1,19
Lange rente (niveau in %)	8,2	6,7	4,3
Volume bestedingen en buitenlandse handel			
Bruto binnenlands product (bbp)	1,9	3,2	1,5
Consumptie huishoudens	0,8	3,1	0,8
Overheidsbestedingen	1,8	2,3	3,3
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	4,6	5,4	– 1,2
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	5,2	7,1	4,3
w.v. binnenslands geproduceerd	4,2	4,1	0,6
wederuitvoer	8,4	13,4	8,7
Prijzen, lonen en koopkracht			
Prijsconcurrentiepositie ^a	0,6	0,0	0,1
Consumentenprijsindex (cpi)	2,9	2,5	2,2
Contractloon marktsector	2,2	2,7	2,6
Koopkracht, modaal	– 0,5	0,6	0,9
Arbeidsmarkt			
Beroepsbevolking (personen)	1,8	1,8	0,9
Werkzame beroepsbevolking	1,3	2,1	0,9
Werkloze beroepsbevolking (niveau in %)	8,1	6,8	4,9
Werkloosheidspercentage (geharmoniseerd)	7,3	5,4	3,4
Marktsector ^b			
Productie	2,2	3,7	1,8
Arbeidsproductiviteit	1,9	1,6	1,8
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	0,3	2,0	0,0
Arbeidsinkomensquote	84,0	81,5	79,5
Winstquote ^c	6,0	8,0	11,7
Collectieve financiën			
EMU-saldo (% bbp)	– 4,8	– 3,1 ^d	– 0,9
EMU-schuld (% bbp)	63,3	73,0	52,4
Collectieve lasten (% bbp)	42,8	41,7	38,4

^a Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.

^b Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.

^c Van productie in Nederland, marktsector exclusief banken en verzekeringswezen.

^d In 1995 zijn de jaarlijkse subsidies aan woningcorporaties afgekocht voor een bedrag van 14,9 mld euro, oftewel 4,9% bbp.

gemiddelde groei in de jaren negentig. Het verschil met de jaren tachtig is beperkt en volledig toe te schrijven aan de krimp in 2009. Vergeleken met de forse consumptiegroei in de jaren negentig is de groei in de jaren nul (en tachtig) zeer bescheiden. De overheidsbestedingen groeiden in de jaren nul relatief sterk, wat vooral komt door de zorguitgaven. Opvallend is de ontwikkeling van de investeringen, die gemiddeld genomen krompen in de jaren nul. Ook wanneer 'rampjaar 2009' niet wordt meegeteld, blijft de ontwikkeling van de investeringen in de jaren nul sterk achter bij die in vorige decennia. De krimp van de investeringen in combinatie met een geringe toename van de werkgelegenheid en een onopvallende groei van de arbeidsproductiviteit, duidt op een bescheiden groei van de productiecapaciteit in de jaren nul. En al presteerden de overheidsfinanciën gemiddeld genomen goed, aan het eind van het decennium was de begroting en staatsschuld sterk verslechterd als gevolg van de crisis.

In de jaren nul en tachtig groeide het bbp-volume in Nederland ongeveer even hard als in het totale eurogebied. In de jaren negentig was de economische groei in Nederland echter beduidend hoger, wat vooral komt door de relatief forse groei van het arbeidsaanbod, die zich geruisloos heeft vertaald in extra werkgelegenheid. Dit is ook terug te zien bij de gestandaardiseerde werkloosheidscijfers. Nam in de jaren negentig in Nederland het werkloosheidspercentage af, in het eurogebied nam dit juist toe. Het niveau van het werkloosheidspercentage ligt in Nederland sinds jaar en dag lager dan het Europese gemiddelde.

3.2 De volumeconjunctuur

3.2.1 Particuliere consumptie

In de jaren negentig, en dan met name de tweede helft daarvan, beleefde de Nederlandse consument gouden tijden. Door de alsmaar toenemende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en het vanaf 1994 snel dalende werkloosheidspercentage zagen huishoudens hun inkomen jaarlijks fors toenemen. Bovendien boekten ze grote vermogenswinsten, doordat zowel aandelenkoersen als huizenprijzen sterk opliepen. Zo steeg de AEX-index in de jaren negentig nagenoeg onafgebroken, van ongeveer 130 punten begin 1990 tot circa 670 punten tien jaar later (figuur 3.4, links). De reële huizenprijs verdubbelde. Deze inkomensgroei en vermogenstoenames maakten een groei van de gezinsconsumptie van gemiddeld 3,1% per jaar mogelijk (figuur 3.4, rechts).

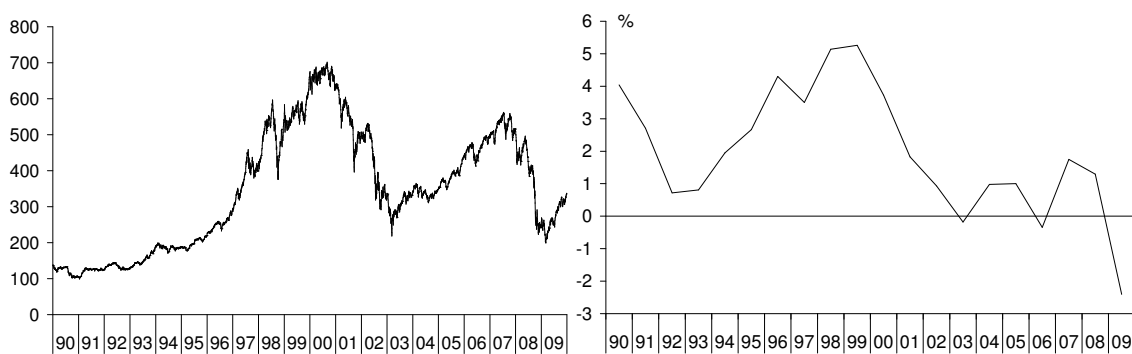
Het beeld in de jaren nul is, in termen van groei, minder gunstig. Hoewel de participatiegraad van vrouwen bleef stijgen, namen de consumptieve bestedingen van huishoudens in deze periode jaarlijks gemiddeld met slechts 0,8% toe (figuur 3.4, rechts).¹⁸ Twee economische neergangen, een dip in 2002-2003 en een zware recessie in 2008-2009, remden de werkgelegenheids- en inkomensgroei. Daarnaast leidden de sluipende beurskrach

¹⁸ De groei van de gezinsconsumptie in 2006 is neerwaarts vertekend door een stelselwijziging in de zorgverzekering. Gecorrigeerd voor deze stelselwijziging komt de consumptiegroei uit op 2,7%, in plaats van een afname met 0,3%. De gemiddelde consumptiegroei in de jaren 2000-2009 zou uitkomen op 1,1%.

van 2001-2003 en de koersdalingen na de val van Lehman Brothers in september 2008 tot aanzienlijke vermogensverliezen bij gezinnen en pensioenfondsen (figuur 3.4, links). In reactie op de koersdalingen aan het begin van dit millennium voerden pensioenfondsen bovendien forse premieverhogingen door om hun dekkingsgraad op peil te krijgen. Dat ging echter wel ten koste van het beschikbaar inkomen van gezinnen en drukte daarmee de gezinsconsumptie. Voorts bleken de grootste huizenprijsstijgingen achter de rug te zijn: terwijl eind jaren negentig waardeinstijgingen van rond de 10% per jaar niet ongewoon waren, nam de reële huizenprijs tussen 2000 en 2009 gemiddeld met 3,3% per jaar toe.

Ook in de ramingsjaren, 2010 en 2011, zal de consumptiegroei naar verwachting gering zijn. Voor beide jaren wordt een toename van de consumptieve bestedingen door huishoudens voorzien van ½%. Volgend op de forse afname van afgelopen jaar zou dit betekenen dat in reële termen de particuliere consumptie in 2011 nog onder het niveau van 2007 ligt.

Figuur 3.4 AEX-index (links) en volumegroei gezinsconsumptie (rechts), 1990-2009

Reëel beschikbaar inkomen nagenoeg constant

Het reëel beschikbaar gezinsinkomen is dit jaar naar verwachting iets hoger dan in 2009. Het reëel beschikbaar looninkomen neemt dit jaar af doordat de werkgelegenheid sterk terugvalt en de gemiddelde contractloonstijging niet of nauwelijks boven de inflatie uitgaat. Deze afname wordt echter in belangrijke mate gecompenseerd door een toename van het beschikbaar uitkeringsinkomen en het uitgekeerde winstinkomen. Het beschikbaar uitkeringsinkomen volgt grotendeels de oplopende werkloosheid, terwijl het uitgekeerde winstinkomen enigszins herstelt na het zeer slechte jaar 2009.

Komend jaar neemt het beschikbaar inkomen per saldo licht af. Tegenover een afname van het reëel beschikbare loon- en uitkeringsinkomen staat dan een toename van het winstinkomen.

Beperkte rol vermogenseffecten

2009 was een goed jaar voor de gemiddelde belegger. Tot begin maart daalden de aandelenkoersen, maar daarna begonnen ze aan een opmars. Begin 2010 lag de AEX-index ruim 60% boven het dieptepunt. Huishoudens zagen hun aandelenvermogen vorig jaar zodoende met ongeveer 35 miljard euro groeien. Doordat het doorgaans enige tijd duurt voor

Tabel 3.3 Consumptie, inkomen en vermogen van huishoudens, 2007-2011						
	2008	2007	2008	2009	2010	2011
	waarde mld euro	volumemutaties per jaar in %				
Consumptie						
Vaste lasten ^a	62	– 1,1	3,4	2,0	2	1
Overige consumptie	211	2,7	0,7	– 3,7	0	¼
Totale consumptie	272	1,7	1,3	– 2,4	½	½
Reëel beschikbaar gezinsinkomen						
Looninkomen	192	5,4	0,8	2,6	– 2	– ¾
Uitkeringsinkomen	64	– 1,1	3,6	6,0	2½	– ¼
Winstinkomen	15	12,2	– 13,1	– 49,1	53	10
% beschikbaar gezinsinkomen ^b						
Besparingen						
Individueel	– 1	0,3	– 0,4	2,2	2¼	1¾
Collectief ^c	21	7,6	7,4	8,6	8½	9
Vermogens en schulden ^d						
Aandelenbezit	96	55	33	44		
Eigen woningbezit	1299	434	444	431		
Overige bezittingen ^e	608	210	208	210		
Hypotheekschulden	589	194	201	206		
Overige schulden	125	42	43	40		
Totaal bezittingen minus schulden	1288	462	440	440		
^a Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.						
^b Inclusief collectieve besparingen.						
^c Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.						
^d Ultimo jaar.						
^e Spaargelden, chartaal geld, girale deposito's, obligaties, aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.						

een vermogensstijging zich vertaalt in consumptieve uitgaven, heeft deze toename pas dit jaar een opwaarts effect op de consumptie. Toch dragen de vermogens per saldo slechts in beperkte mate bij aan de consumptiegroei in 2010. Dat komt door de ontwikkeling van het netto huizenvermogen van gezinnen. Dit vermogen nam vorig jaar af doordat de gemiddelde huizenprijs daalde, met 3,3%, terwijl de totale uitstaande hypotheekschuld nog wel groter werd. Gemiddeld stond in 2009 tegenover iedere euro huizenvermogen 47,8 eurocent aan hypotheekschuld, beduidend meer dan de 45,3 cent hypotheekschuld per euro huizenvermogen een jaar eerder.

Ook in 2011 hebben de vermogens een gering positief effect op de consumptieve bestedingen van huishoudens. De in de raming besloten aandelenkoersontwikkeling¹⁹ voor 2010

¹⁹ Naar zijn aard is de ontwikkeling van de beurskoers niet op een zinvolle wijze door een economisch model te voorspellen en deze wordt daarom geraamd met een technische aanname. De gemiddelde stijging van de beurskoers wordt in de projectie bepaald als het rendement op staatsobligaties vermeerderd met een risico-opslag en verminderd met een gemiddeld dividendrendement.

en 2011 is wat minder voorspoedig dan de ontwikkeling gedurende het afgelopen jaar, maar daar staat tegenover dat de huizenprijs dit en komend jaar naar verwachting nagenoeg stabiel blijft, na de daling in 2009.

Consumptie groeit vooral door vaste lasten

De vaste lasten, bestaande uit uitgaven aan aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg, beslaan in totaal bijna een kwart van de consumptieve bestedingen door huishoudens. Het zijn voornamelijk deze vaste lasten die ervoor zorgen dat de gezinsconsumptie in de ramingsjaren nog een bescheiden groei vertoont. De overige consumptie neemt in 2010 naar verwachting namelijk in het geheel niet toe en groeit in 2011 slechts met ¼%.

De overige consumptie bestaat uit consumptie van voedings- en genotmiddelen, duurzame consumptiegoederen en overige goederen en diensten. Naar verwachting vertonen alleen de uitgaven aan duurzame consumptiegoederen een daling in 2010. Deze reageren relatief sterk op de stand van de conjunctuur. Met de kredietcrisis in het achterhoofd en met de in 2010 oplopende werkloosheid en lichte koopkrachtdaling in het vooruitzicht zijn consumenten terughoudend met het doen van grote uitgaven aan bijvoorbeeld auto's, meubilair of plasma-tv's. De koopbereidheid loopt sinds het dieptepunt in de zomer van 2008 weliswaar op, maar doet dat slechts mondjesmaat (figuur 3.5, rechts). Een merkbaar positief effect op de consumptie van de Olympische Spelen en het WK voetbal wordt niet verwacht.

Figuur 3.5 Oordeel economische situatie in de komende 12 maanden (links) en koopbereidheid (rechts)

Spaarquote blijft positief

Huishoudens consumeren dit jaar naar verwachting minder dan ze aan beschikbaar inkomen ontvangen. Weliswaar zijn ze momenteel beduidend optimistischer over de economische ontwikkeling in het komende jaar dan ze een jaar geleden waren (figuur 3.5, links), maar zoals gezegd blijven consumenten vooralsnog voorzichtig met het doen van grote uitgaven. De individuele spaarquote is dit jaar naar verwachting vrijwel even hoog als vorig jaar en daalt komend jaar enigszins, maar blijft wel positief. Daarmee zou de individuele spaarquote voor het eerst sinds eind jaren negentig drie jaar op rij positief zijn.

3.2.2 Investerings en winstgevendheid

De bedrijfsinvesteringen deden het in het afgelopen decennium bijzonder slecht. Namen in de jaren tachtig en negentig de bedrijfsinvesteringen per jaar gemiddeld met circa 5% toe, in de jaren nul namen ze met 1% per jaar af. Deze krimp manifesteert zich vooral bij machines. In de jaren nul groeiden de investeringen in computers weliswaar veel minder spectaculair dan in de jaren negentig, maar nog altijd met gemiddeld 10% per jaar. Gecorrigeerd voor de forse krimp in 2009 (–22,3%) resteert voor de totale bedrijfsinvesteringen een klein plusje, maar ook dan is de groei nog substantieel lager dan in de voorafgaande twintig jaar. Dit is temeer opmerkelijk daar in de afgelopen tien jaar de winstquote en de reële rente juist relatief gunstig afstaken bij de niveaus in de jaren tachtig en negentig. Deels wordt het verloop van de bedrijfsinvesteringen veroorzaakt door de voortgaande ‘verdienstelijking’ van de Nederlandse economie; in de dienstensector wordt in het algemeen immers minder kapitaalintensief gewerkt dan in de industrie. Ook het gegeven dat vooral de groei van de investeringen in machines de krimp in de jaren nul heeft veroorzaakt en niet die van gebouwen en computers, duidt op deze ‘verdienstelijking’.

Een andere mogelijke verklaring is dat bepaalde bedrijfsuitgaven wel als investeringen kunnen worden gekarakteriseerd maar niet als zodanig worden geregistreerd.²⁰ Uitgaven aan bijvoorbeeld specifieke kennisverwerving, vergaring en beheer van informatie, verbetering van producten of dienstverlening en aan research en development kunnen worden gezien als investeringen in immateriële activa. Hoewel een deel van die investeringen tot goed observeerbare immateriële activa leidt, zoals patenten, is een ander deel minder goed observeerbaar, zoals specifiek menselijk kapitaal, markt- of organisatiegebonden kennis en concurrentievoordeel door goede informatie. Mogelijk spelen in een ‘verdienstelijke’ economie laatstgenoemde, moeilijk observeerbare ‘investeringsuitgaven’ aan immateriële activa een grotere rol, wat het niveau van de gemeten investeringen drukt.

Bedrijfsinvesteringen: dieptepunt nog niet gepasseerd

Hoewel de bedrijfsinvesteringen dit jaar naar verwachting nog afnemen met ruim 9% is de daling beduidend minder dan de afname van 22,3% vorig jaar. De afname van de bedrijfsinvesteringen zette in nadat de bezettingsgraad in de industrie sterk daalde als gevolg van de terugvallende productie. De bezettingsgraad steeg in de loop van 2009 al wel weer licht door de toegenomen wereldhandel en daarmee gepaard gaande toename van de export, maar bevindt zich nog steeds op een buitengewoon laag niveau van ongeveer 77%. Hierdoor is nog steeds sprake van onderbezetting van de productie- en vervoerscapaciteit. Hoewel de winsten zich alweer herstellen, het producentenvertrouwen het afgelopen jaar is toegenomen en de orderpositie in bescheiden mate is verbeterd, zet de uitzonderlijk lage bezettingsgraad in combinatie met de huidige leegstand van bedrijfsgebouwen dit jaar nog een stevige rem op met

²⁰ In de economische literatuur is hier al langer aandacht voor. Zie bijvoorbeeld C.A. Corrado, C.R. Hulten en D.E. Sichel, Intangible capital and economic growth, NBER Working Paper 11948, 2006.

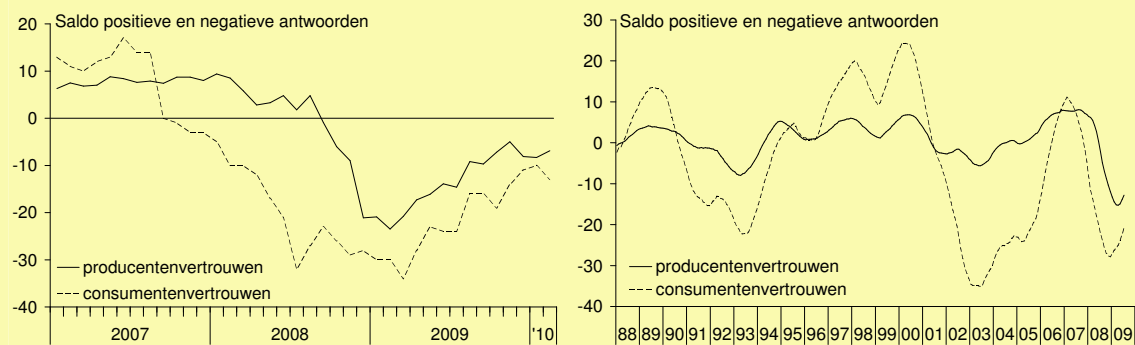
Vertrouwen van consument en producent tijdens de kredietcrisis

De economische neergang heeft geleid tot een daling van het vertrouwen in de economie van zowel consumenten als ondernemers. Een sombere stemming kan weer leiden tot achterblijvende consumptieve bestedingen en investeringen. Beschouwing van het producentenvertrouwen in de industrie en het consumentenvertrouwen in historisch perspectief geeft enig inzicht in de risico's voor de nabije toekomst.

In de zomer van 2007 begon de kredietcrisis met het zichtbaar worden van de problemen op de Amerikaanse huizenmarkt. Het producentenvertrouwen bleef nog enige tijd op peil. Pas sinds de val van Lehman Brothers in september 2008 is het producentenvertrouwen scherp afgenomen (zie linkerfiguur). Ondernemers werden geconfronteerd met een afname van orders en te grote voorraden. Vooral in sectoren die afhankelijk zijn van de export, zoals de chemie, de metaal en de transportmiddelenindustrie, daalde het vertrouwen fors. In februari 2009 werd een dieptepunt bereikt, waarna het vertrouwen opkrabbelde. Ook in november 2009, toen de indicator een voorlopig hoogtepunt bereikte, overheerste echter nog het pessimisme.

De ontwikkeling van het consumentenvertrouwen loopt voor een deel parallel met die van het producentenvertrouwen. Sinds maart 2009 neemt het vertrouwen geleidelijk aan toe. Tegelijkertijd zijn er duidelijke verschillen. Het consumentenvertrouwen begon al in september 2007 sterk te dalen en bereikte in juli 2008 een dieptepunt. Een combinatie van berichten over de kredietcrisis, een daling van de aandelenkoersen, mogelijke lastenverzwaringen en hoge prijzen van brandstoffen en voeding ondermijnden het vertrouwen. De daling na september 2008, toen financiële markten wereldwijd in paniek raakten, is vergeleken met deze afname bescheiden. Het inkomen van de meeste gezinnen is op peil gebleven.

Producenten- en consumentenvertrouwen, maandcijfers (links) en 12-maands gemiddelde (rechts)

De rechterfiguur plaatst de daling van de vertrouwensindicatoren in historisch perspectief. De terugval van het producentenvertrouwen in 2008 is historisch groot. Begin 2008 waren het toptijden voor de industrie. De wereldhandel draaide op volle toeren, de ordeportefeuille zat vol en de afzetprijzen liepen gestaag op. Een jaar later was het kommer en kwel. Het producentenvertrouwen bereikte een historisch dieptepunt. Het consumentenvertrouwen viel vooral tussen 2001 en 2003 sterk terug en bereikte in juli 2003 een historisch dieptepunt. Dit werd veroorzaakt door negatieve vermogenseffecten als gevolg van de dalende aandelenkoersen en een negatieve ontwikkeling van het beschikbaar inkomen. Afgelopen jaar ontwikkelde het beschikbaar inkomen zich relatief voorspoedig.

De kredietcrisis is door producenten in de industrie en consumenten anders beleefd. De onrust op de financiële markten in 2008 had een slechts een beperkt extra effect op het consumentenvertrouwen en dit is in de loop van vorig jaar weggeëbd. Wel overheerst nog steeds het pessimisme, wat de vrij hoge positieve spaarquote dit en volgend jaar mede verklaart. Dit en volgend jaar zullen gezinnen de crisis meer gaan voelen via oplopende werkloosheid en een daling van de koopkracht. Dit verklaart mogelijk waarom het consumentenvertrouwen recent weer wat afneemt. Ondernemers in de verwerkende industrie zijn direct geconfronteerd met een terugval van de vraag. Zolang het internationale economische herstel broos blijft, zal ook het optimisme onder ondernemers beperkt blijven. Dit is een van de redenen waarom de investeringen van bedrijven dit en komend jaar in de projectie nog achterblijven.

name de uitbreidingsinvesteringen. De geringere krimp van de investeringen in 2010 vergeleken met die in 2009 komt ook naar voren in de conjunctuurenquêtes van het CBS. Daaruit blijkt dat de investeringsverwachtingen zijn toegenomen, maar nog altijd licht negatief zijn.

Ondanks de verdere stijging van de winsten nemen de bedrijfsinvesteringen volgend jaar volgens de prognose maar in beperkte mate toe. Weliswaar trekt de conjunctuur naar verwachting verder aan, maar de onzekerheid is nog steeds groot. Bovendien is in reële termen het productieniveau in 2011 nog altijd lager dan in 2008. Zodoende zal er volgend jaar waarschijnlijk niet veel in de uitbreiding van de productiecapaciteit worden geïnvesteerd.

Tabel 3.4 Investerings en rendement bedrijvensector						
	2008	2007	2008	2009	2010	2011
	waarde mld euro	volumemutaties per jaar in %				
Bedrijfsinvesteringen						
w.v. machines en computers	24,2	8,6	4,0	-22,3	- 9¼	1¾
bedrijfsgebouwen	13,8	17,3	19,7	-6,5	- 15¼	- 3¼
vervoermiddelen	9,7	1,8	3,0	-30,4	- 18¼	8½
overige materiële en immateriële activa	15,6	- 5,8	7,0	-10,0	- 5¼	4¼
Totaal	63,1	5,3	7,0	-17,5	- 11¼	2
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	49,0	9,3	5,0	-20,1	- 9	¼
Investerings in woningen						
	37,9	4,2	0,9	-13,4	- 7	5¼
		niveau in %				
Investeringsquote overige vaste activa ^b		14,7	15,2	13,0	11¼	11¼
Rendement						
Kapitaalinkomensquote		21,6	21,0	18,9	22½	23
Winstquote (van productie in Nederland) ^c		14,6	13,2	8,7	12½	13¼
^a Exclusief overige vervoermiddelen, energie en immateriële activa.						
^b In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (sector bedrijven excl. onroerend goed).						
^c Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, onroerend goed, zorg en banken en verzekeringen.						

^a Exclusief overige vervoermiddelen, energie en immateriële activa.

^b In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (sector bedrijven excl. onroerend goed).

^c Bedrijven exclusief delfstoffenwinning, onroerend goed, zorg en banken en verzekeringen.

Winsten herstellen

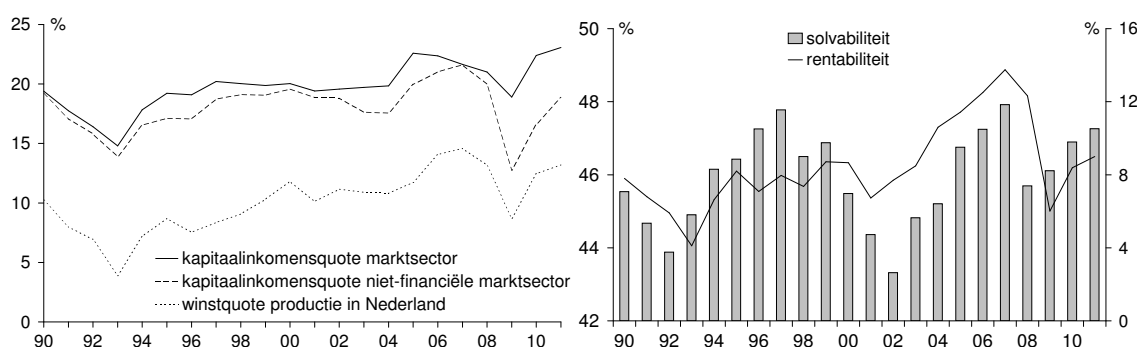
Naar verwachting herstellen de winsten van bedrijven dit en volgend jaar van de sterke terugval in 2009. Als reactie op de economische terugval stoten bedrijven werkgelegenheid af, en dit zorgt samen met een aantrekkende productie voor een forse arbeidsproductiviteitsgroei, waardoor dit jaar de arbeidskosten per eenheid product sterk dalen en de winsten stijgen. In de projectie voor volgend jaar ligt een gematigder ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit besloten. Door een sterker stijgende loonvoet drukken de arbeidskosten de winsten iets. Dit wordt echter gecompenseerd door een opwaarts effect van de afzetprijzen en de ruilvoet.

De kapitaalinkomensquote van de marktsector wordt in 2010 en 2011 net als in de afgelopen drie jaar sterk beïnvloed door de ontwikkeling van de operationele winsten van banken en verzekeraars. Door de renteontwikkelingen fluctueert de toegerekende vergoeding voor bankdiensten (fisim) en daarmee het overig inkomen van banken sterk. In de jaren 2006-2008

verdampten de operationele winsten van bedrijven door de oplopende korte en lange rente, en door de daarbij achterblijvende rentes op leningen en spaardeposito's. In deze cijfers zijn de afschrijvingen van banken op betaalde *goodwill* en slechte leningen in 2008 niet verrekend. Anders dan in een bedrijfseconomische boekhouding, worden deze vermogensverliezen en afschrijvingen niet meegenomen in de productierekeningen van de Nationale rekeningen en komen dus niet tot uiting in de ontwikkeling van het overige inkomen.

Vorig jaar was er sprake van een kentering. Door beleidsinterventies van de centrale banken daalde de korte rente, en daarmee de rente op interbancaire leningen, fors. Omdat met name de rentes op uitgezette leningen wel op hetzelfde niveau bleven, is de toegerekende vergoeding voor geleverde bankdiensten vorig jaar sterk gestegen. In het kielzog hiervan zijn ook de winsten (ook exclusief afschrijvingen) van banken volgens de definitie van de Nationale rekeningen sterk toegenomen. Hoewel de verwachting is dat deze toegerekende vergoeding dit en komend jaar wel iets zal dalen, ligt het niveau volgend jaar nog altijd ruim boven dat van 2008. In de projectie ligt de kapitaalinkomensquote van de niet-financiële marktsector daarom naar verwachting dit en komend jaar nog ruim onder die van de gehele marktsector.

Figuur 3.6 Kapitaalinkomens- en winstquote (links), solvabiliteit en rentabiliteit (rechts)

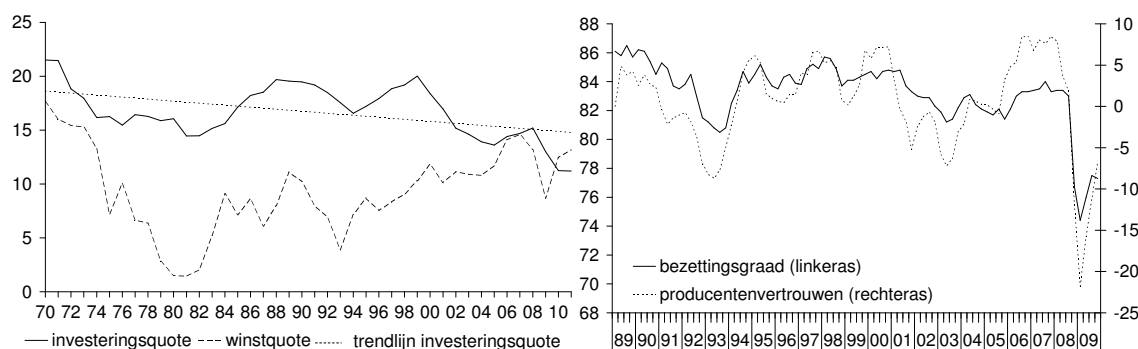
De winstquote van productie in Nederland van niet-financiële bedrijven ligt naar verwachting op 12½% in 2010 en 13¼% volgend jaar. Dit is een krachtig herstel vergeleken met de 8,7% van vorig jaar, toen de laagste winstquote in 12 jaar werd genoteerd. Historisch gezien ligt de winstquote op een vrij hoog peil, boven het gemiddelde van de jaren tachtig en negentig.

Rentabiliteit en solvabiliteit lopen op

De rentabiliteit op het eigen vermogen van niet-financiële bedrijven neemt dit en volgend jaar naar verwachting ook toe, maar het herstel is minder groot dan dat van de winstquote. Bij de berekening van de rentabiliteit worden ook de inkomsten uit buitenlandse investeringen meegenomen. Deze zijn als gevolg van de internationale crisis sterk teruggevallen. Hoewel door de opleving van de internationale conjunctuur enig herstel wordt verwacht, ligt een volledig herstel naar het niveau van voor het uitbreken van de crisis niet in de projectie besloten. De nasleep van de crisis zal naar verwachting zorgen voor extra reorganisaties en afboekingen op betaalde *goodwill* die de winsten uit het buitenland drukken.

De geraamde solvabiliteit van niet-financiële bedrijven ligt dit jaar op 47% en volgend jaar nog een fractie hoger (figuur 3.6). Herwaarderingseffecten zijn naar verwachting minder negatief dan in de afgelopen twee jaar. Bovendien lopen de schulden minder op. Dit komt enerzijds doordat bedrijven in deze onzekere tijden minder geneigd zijn schulden te maken en anderzijds omdat banken de kredietvoorwaarden hebben aangescherpt. Gezien deze solvabiliteit en de relatief hoge winstgevendheid hebben bedrijven op het eerste gezicht voldoende financiële middelen om te investeren. Toch nemen de bedrijfsinvesteringen dit jaar nog ruimschoots af en wordt voor volgend jaar slechts een zeer bescheiden toename verwacht. Mogelijk leggen bedrijven, gezien de onzekere economische situatie, zich liever niet vast op langlopende investeringsprojecten, maar zetten ze de ingehouden winst om in financiële activa. Bovendien, de ramingen van de solvabiliteit zijn met de nodige onzekerheden omgeven. Vooral in 2008 en 2009 is afgeschreven op slechte leningen. Het zou kunnen dat de volledige omvang van de verliezen pas in de loop van dit jaar zichtbaar wordt in de jaarrekeningen van bedrijven.

Figuur 3.7 Winst- en investeringsquote (links), bezettingsgraad en producentenvertrouwen industrie (rechts)

Investeringsquote bereikt dieptepunt

Als gevolg van de sterk afnemende investeringsgeneigdheid loopt de investeringsquote van de marktsector naar verwachting scherp terug, tot 11¼% voor zowel dit als volgend jaar. Een dergelijke lage investeringsquote is niet eerder voorgekomen, afgaande op de beschikbare tijdreeks vanaf 1970. Hoewel de investeringsquote over de afgelopen vier decennia gemiddeld genomen een trendmatige daling vertoont, komt het verwachte niveau voor 2010 nog altijd bijna 4%-punt lager uit dan het trendmatig gemiddelde (zie figuur 3.7, links). Dat is meer dan het verschil ten tijde van de crisis begin jaren tachtig.

De daling van de investeringen dit jaar doet zich over de gehele linie voor. Met name de investeringen in bedrijfsgebouwen en vervoermiddelen krimpen dit jaar naar verwachting relatief sterk. De daling van de investeringen in bedrijfsgebouwen zette vorig jaar in, nadat ze in de twee daaraan voorafgaande jaren fors waren toegenomen. De toegenomen leegstand van kantoor- en bedrijfsruimten die resulteerde na die forse toename, zet dit jaar waarschijnlijk een stevige rem op de investeringen in bedrijfsgebouwen. Verder is de interne benutting van de kantoor- en bedrijfsruimten binnen organisaties gedurende de economische crisis teruggelopen.

Ook dat zal in 2010 remmend werken op de investeringen in bedrijfsgebouwen. De verwachte vertraging tekent zich al af in de teruggang in orders en vergunningen voor de bouw van bedrijfsgebouwen. De investeringen in vervoermiddelen komen dit jaar waarschijnlijk ook fors lager uit. Dat is grotendeels het gevolg van teruglopende investeringen in vliegtuigen, schepen en railvoertuigen. De investeringen in wegvervoermiddelen nemen dit jaar naar verwachting nog maar in bescheiden mate af. Volgend jaar krimpen de investeringen in bedrijfsgebouwen nog licht en nemen de investeringen in vervoermiddelen en computers al weer toe.

Investerings in woningen zakken diep weg

In de loop van 2009 zijn de investeringen in woningen steeds verder weggezakt. Dit resulteerde in een jaarcijfer van –13,4%, waarmee de grootste terugval in de woningbouw in 40 jaar tijd een feit werd. De sombere verwachting voor de woningbouwinvesteringen in 2009, zoals gepresenteerd in de *Macro Economische Verkenning 2010*, wordt dus bewaarheid. De voorlopende indicator van de *Monitor Nieuwe Woningen*²¹ wijst echter uit dat het aantal verkochte nieuwbouwwoningen in het derde kwartaal weer is gestegen (+17%) in vergelijking met de overeenkomstige periode van 2008. Daarmee lijkt een einde gekomen te zijn aan de forse terugval in de eerste jaarhalf. Voorts zorgt het herstellende consumentenvertrouwen voor wat licht aan het eind van de tunnel. De verbeterde sentimenten op de nieuwbouwmarkt vertalen zich nog niet direct in een opleving van de investeringen in woningen aangezien nieuwbouwprojecten doorgaans pas van start gaan als zo'n 70% van de woningen verkocht is. Gerekend met een bouwtermijn van 1½ à 2 jaar kan het herstel dus nog wel even op zich laten wachten. 2010 is in dit opzicht goeddeels een verloren jaar. De stimuli vanuit de overheid kunnen het prille herstel wel ondersteunen door ertoe bij te dragen dat geplande bouwprojecten daadwerkelijk gerealiseerd gaan worden. Wat dat betreft zijn de vooruitzichten voor 2010 nu iets gunstiger dan pakweg een half jaar geleden.

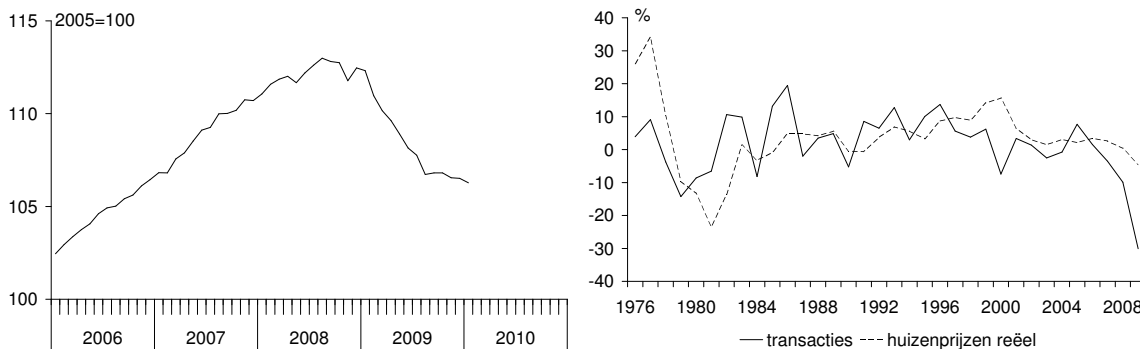
Tabel 3.5 Investerings in woningen				
	2008	2009	2010	2011
Aantal nieuwbouwwoningen	78 900	72 000	62 000	60 500
	volumegroei in %			
Investerings in woningen	0,9	– 13,4	– 7	5¼
waarvan:	groebijdrage in %-punt			
nieuwbouw	1,7	– 5,7	– 5	1¾
herstel- en verbouw	1,8	– 2,8	– 2	½
overdrachtskosten	– 2,6	– 4,9	¼	3

²¹ Monitor Nieuwe Woningen NEPROM, oktober 2009.

Nadat het aantal afgegeven bouwvergunningen in 2009 al fors was verminderd, loopt het in de raming in 2010 nog wat verder terug, waarna dit aantal in 2011 weer zou kunnen toenemen. Hierdoor dalen de investeringen in nieuwbouwwoningen in 2010 naar verwachting met 9%. In 2011 kan de nieuwbouw van woningen dan weer wat aantrekken (3¼%). De investeringen in herstel- en verbouw zullen naar de huidige inzichten in 2009 met 9½% krimpen en met nog eens 6¾% in 2010, waarna volgend jaar een bescheiden herstel volgt.

Het herstellende consumentenvertrouwen heeft er vermoedelijk aan bijgedragen dat in de herfst van 2009 een stabilisatie valt waar te nemen in de huizenprijzen (zie figuur 3.8, links). Ook de uitbreiding van de Nationale Hypotheekgarantie heeft hierbij waarschijnlijk een beperkte rol gespeeld.²² Over het gehele jaar gezien daalde de gemiddelde huizenprijs met 3%. Het aantal verkooptransacties lag in 2009 gemiddeld ruim 30% lager in vergelijking met een jaar eerder. Eind 2009 is sprake van een kleine opleving, wat erop wijst dat de markt voor bestaande woningen weer wat aantrekt.

Figuur 3.8 Prijs bestaande koopwoningen, sezoengecorrigeerd (links) en transacties en verkoopprijzen bestaande woningen (rechts)

Bron: CBS, Kadaster, seizoencorrectie CPB.

Onheilstijdingen over mogelijke bubbels in de Nederlandse huizenmarkt, onder andere van het IMF, zijn gelukkig (nog) niet uitgekomen. Recent onderzoek suggereert ook dat er geen sprake is van een zeepbel op de Nederlandse woningmarkt.²³ De prijzen zijn licht gedaald en lijken nu te stabiliseren. Het aantal transacties zakte fors in, maar is zich nu weer voorzichtig aan het herstellen. Een vergelijking met bijvoorbeeld de huizenmarkt eind jaren zeventig en begin jaren tachtig gaat dan ook mank. In figuur 3.8 (rechts) is de ontwikkeling weergegeven van de reële huizenprijs en het aantal transacties van bestaande koopwoningen in de laatste drie decennia. Vanaf 1978 is een forse neerwaartse prijscorrectie zichtbaar, terwijl het aantal transacties in die tijd minder sterk terugliep. In de huidige periode is het omgekeerde het geval: fors minder

²² Zie CPB, Verhoging Nationale Hypotheekgarantie, CPB Notitie 2009/19, 10 juni 2009.

²³ Zie onder andere M. Francke, Casametrics, The art of modelling and forecasting the market value of houses, Inaugurele rede, Universiteit van Amsterdam, 4 februari 2010; Henk Kranendonk en Johan Verbruggen, Is de huizenprijs in Nederland overgewaardeerd?, CPB Memorandum 199, 2008.

verkopen, maar een geringe prijsdaling. Het lijkt erop dat verkopers verwachten dat huizenprijzen op redelijk korte termijn weer terug zullen gaan naar de oude niveaus. De economische omstandigheden op de huizenmarkt zijn nu geheel anders dan destijds.²⁴

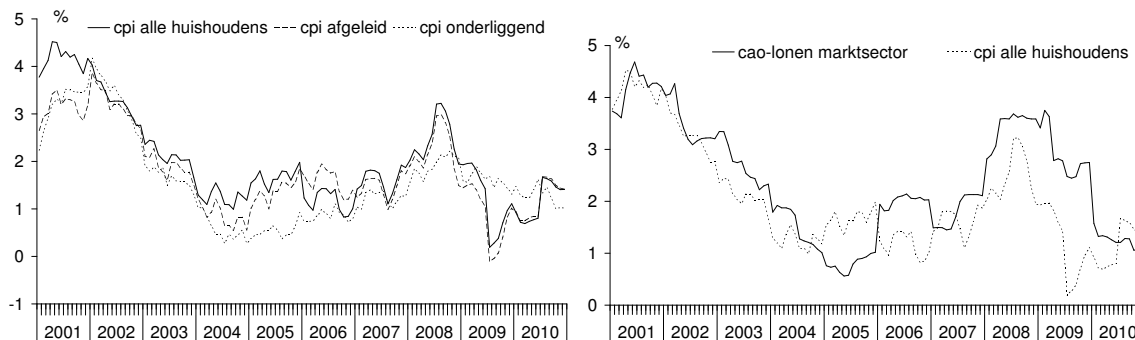
Naar verwachting blijft de huizenprijs dit jaar vrijwel stabiel en stijgt deze volgend jaar iets minder dan de inflatie. Er zijn natuurlijk ook risico's te benoemen, bijvoorbeeld in de institutionele sfeer. In de huidige heroverwegingsronde blijft de woningmarkt wellicht niet buiten schot. Woonconsumenten kunnen als gevolg hiervan terughoudendheid blijven betrachten (kopers) of juist anticiperend gedrag gaan vertonen.

3.3 Prijzen en lonen

Inflatie blijft laag door economische terugval

Door de uitzonderlijk diepe recessie en de sterke daling van de grondstoffenprijzen is de inflatie in 2009 afgenomen tot 1,2%. In de eerste helft van 2010 is de inflatie minder dan 1%, mede door de vertraagde doorwerking van de lage olieprijs in de gas- en de elektriciteitsprijzen. In de tweede helft van het jaar vervalt dit effect en ligt de inflatie boven 1%. Gemiddeld bedraagt de inflatie naar verwachting 1¼% in 2010 en 1½% in 2011. De arbeidskosten per eenheid product zijn vorig jaar sterk gestegen en nemen dit jaar af, doordat de ontwikkeling van de werkgelegenheid achterloopt bij die van de afzet. De sterke veranderingen in de arbeidskosten per eenheid product worden niet onmiddellijk doorberekend in de afzetprijzen. De brutomarges, die afgelopen twee jaar fors onder druk stonden, zullen dit en volgend jaar geleidelijk herstellen.

Figuur 3.9 Inflatie en contractloonstijging, 2006-2010

De onderliggende inflatie, die onder meer geschoond is voor veranderingen in energieprijzen en belastingen, loopt licht terug van 1,6% in 2009 naar 1½% in 2010. De gematigde onderliggende inflatie weerspiegelt de afgenomen conjuncturele spanning. Voor 2011 wordt een geleidelijke oploep naar 1¾% voorzien. De geharmoniseerde inflatie ligt in de eerste helft van 2010 naar

²⁴ Zie ook hoofdstuk 5 in C. van Ewijk en C. Teulings, *De grote recessie*, Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2009.

verwachting onder het gemiddelde van de eurozone. Dit komt doordat de lage olieprijs in Nederland met meer vertraging doorwerkt in de inflatie dan in andere landen van de eurozone.

Loonstijging vlakt af wegens daling inflatie en oploop werkloosheid

De contractloonstijging in de marktsector vlakt naar verwachting af van 2,8% in 2009 naar 1¼% in 2010 en 1½% in 2011. De contractloonstijging reageert met enige vertraging op de afname van de inflatie en de oploop van de werkloosheid. De afvlakking van de contractloonstijging is reeds zichtbaar in recente realisatiecijfers. De contractloonstijging in de marktsector in januari 2010 kwam volgens voorlopige cijfers van het CBS uit op 1,4%. De loonstijging in de reeds afgesloten cao's valt mede laag uit door een loondaling in de cao voor de metaalsector. Het vervallen van de eenmalige beloning van 2009 telt wel mee, maar de drie extra vrije dagen tellen niet mee in de maandlonen. De raming impliceert een contractloonstijging in de nog af te sluiten cao's gelijk aan de gemiddelde jaarlijkse inflatie.

Tabel 3.6 Prijzen en lonen, 2007-2011		2007	2008	2009	2010	2011
		bijdragen in %-punten				
Opbouw consumptieprijs						
Invoer		0,8	2,0	– 0,8	¾	¼
Indirecte belastingen en niet-marktsector		0,6	1,4	0,5	¼	½
Arbeidskosten		1,4	1,1	2,6	– ¾	¼
Bruto margeverbetering ^a		<u>– 1,3</u>	<u>– 2,4</u>	<u>– 2,8</u>	<u>1¼</u>	<u>1</u>
Consumptieprijs (mutaties per jaar in %) ^b		1,6	2,1	– 0,5	1¼	2
Consumentenprijsindex (mutaties per jaar in %)		1,6	2,5	1,2	1¼	1½
Opbouw loonvoet marktsector						
Contractloon (incl. overloop)		1,8	3,5	2,8	1¼	1½
Incidenteel		<u>1,9</u>	<u>– 0,2</u>	<u>– 0,6</u>	<u>1</u>	<u>½</u>
Brutoloon		3,7	3,3	2,2	2¼	2
Sociale lasten werkgevers		– 0,4	0,2	0,5	0	½
Loonvoet marktsector (mutaties per jaar in %)		3,3	3,6	2,7	2¼	2¾

^a Inclusief afschrijvingen en rente.

^b De consumptieprijs (Nationale rekeningen) en de consumentenprijsindex (maatstaf voor maandelijkse inflatiecijfers) hebben niet precies dezelfde dekking en weging. De consumentenprijsindex omvat niet de rentemarge van banken, maar wel consumptiegebonden belastingen; bij de consumptieprijs is het andersom.

De incidentele loonontwikkeling in de marktsector was afgelopen twee jaar negatief als gevolg van de sterke conjuncturele terugval. De afgelopen decennia was de incidentele loonontwikkeling meestal positief, maar ook in 1972 en in 1979 was deze behoorlijk negatief (–0,9%). De sterke economische krimp leidt tot minder winstdelingen, bonussen en vergoedingen voor overwerk. De incidentele loonstijging wordt dit jaar naar verwachting weer positief, door de voortgaande stijging van de leeftijd en het opleidingsniveau van de beroepsbevolking en door enig herstel van winstdelingen en vergoedingen voor overwerk.

De sociale lasten voor werkgevers zijn dit jaar naar verwachting stabiel. De stijging van de inkomensafhankelijke bijdrage zvw en van de premie voor de wachtgeldfondsen wordt gecompenseerd door een afname van de loondoorbetaling bij ziekte. De sociale lasten voor werkgevers nemen volgend jaar naar verwachting toe door een stijging van de inkomensafhankelijke bijdrage zvw en van de pensioenpremie. De pensioenpremie stijgt door een toename van de levensverwachting. De mutatie van de loonvoet in de marktsector wordt geraamd op 2¼% in 2010 en 2¾% in 2011.

3.4 Arbeidsmarkt

Ontwikkelingen op de arbeidsmarkt gematigd

De terugval in de productie laat haar sporen na op de arbeidsmarkt. De werkloosheid loopt op naar 6½% in 2010 en blijft vervolgens stabiel in 2011. Gezien de omvang van de klap in de productie vallen de gevolgen voor de arbeidsmarkt mee. De afname van het aantal vacatures en ontslagaanvragen gaat sinds het derde kwartaal van 2009 minder hard, en ook de toename van het aantal ontslagaanvragen en faillissementen lijkt over haar hoogtepunt heen. De ontwikkelingen duiden op een licht herstel van de werkgelegenheid, die naar verwachting een lichte groei van ¼% in 2011 zal laten zien. De raming voor de arbeidsmarkt is echter met grote onzekerheid omgeven. Bedrijven zijn tot nu toe relatief terughoudend met het ontslaan van vast personeel, maar in het geval van nieuwe tegenvallers kan dit gedrag omslaan.

Tabel 3.7 Kerngegevens arbeidsmarkt 2007-2011 ^a						
	2008	2007	2008	2009	2010	2011
	niveau in dzd	mutaties per jaar in dzd personen				
Arbidsaanbod ^b	7972	144	138	51	10	35
w.v. demografie		- 35	- 15	- 1	- 5	- 15
participatie		88	77	66	75	65
conjunctureel		91	77	- 14	- 65	- 15
		mutaties per jaar in %				
Werkgelegenheid (arbeidsjaren)	6812	2,3	1,2	- 1,4	- 2	¼
w.v. marktsector	5082	2,7	1,2	- 2,8	- 3¼	0
zorgsector	866	1,5	1,8	4,3	2½	3¼
overheid	784	0,2	0,5	1,5	0	- 1
Beroepsbevolking	7714	1,6	1,5	0,5	0	¼
Werkzame beroepsbevolking	7410	2,6	2,1	- 0,5	- 1¼	½
		niveaus				
Werkloze beroepsbevolking (in dzd)		344	304	379	500	500
Werkloze beroepsbevolking (in %)		4,5	3,9	4,9	6½	6½

^a In de prognosejaren afgerond op hele kwarten of hele vijfduizenden.

^b Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen vanaf 12 uur per week en de werkloze beroepsbevolking.

Wel ontmoediging van arbeidsaanbod ...

De crisis ontmoedigt personen zich aan te bieden op de arbeidsmarkt. Naar verwachting stijgt het arbeidsaanbod in 2010 nog in geringe mate met 10 000 personen. Voor 2011 wordt een stijging van 35 000 personen voorzien (tabel 3.7). De geringe toename is een breuk met het recente verleden, waarin de participatie van vooral vrouwen en ouderen sterk steeg. Beleid heeft langer doorgaan met werken financieel aantrekkelijk gemaakt, en naar verwachting stijgt de participatie van ouderen nog verder. De crisis ontmoedigt echter wel herintredende vrouwen en jongeren om toe te treden tot de arbeidsmarkt. Daarnaast zou de crisis ook tijdelijke arbeidsmigranten kunnen ontmoedigen, maar ondanks de crisis is het aantal tijdelijke arbeidsmigranten uit Midden- en Oost-Europese landen niet gedaald. Naar verwachting zal hun aantal slechts in geringe mate toenemen.

De afschaffing van de vervolguitkering ww verhoogt het arbeidsaanbod. Bij het aflopen van een uitkering krijgen werklozen een forse financiële prikkel om een nieuwe baan te vinden en vooral ook om een minder aantrekkelijke baan te accepteren. De maatregel is in 2003 genomen, maar veel personen gaan de gevolgen ervan in 2010 voelen. Na 2011 zal het aantal personen dat hierdoor getroffen wordt niet meer toenemen. Doordat de vergrijzing van de bevolking doorgaat en de babyboomgeneratie de pensioengerechtigde leeftijd nadert zal het arbeidsaanbod minder snel toenemen.

... en krimp werkgelegenheid marktsector ...

De werkgelegenheid neemt in 2010 naar verwachting met 2% af, waarna een licht herstel zal optreden met een groei van ¼% in 2011. De terugval van de productie en de winstgevendheid vindt vooral plaats in de marktsector, waar de werkgelegenheid sterk zal dalen met 3¼% in 2010, om vervolgens in 2011 stabiel te blijven. De werkgelegenheid in de zorg en bij de overheid wordt nog niet getroffen door de crisis. Door de vergrijzing van de bevolking neemt vooral de werkgelegenheid in de zorg verder toe. Bezuinigingen zouden dit beeld in de nabije toekomst kunnen veranderen.

Bedrijven hebben de terugval in productie deels opgevangen door werknemers minder uren te laten werken. Dit is niet alleen het gevolg van de deeltijd-ww; ook overuren zijn afgebouwd en werknemers zijn minder uren per week gaan werken. Als gevolg hiervan neemt de werkzame beroepsbevolking minder hard af dan de werkgelegenheid in arbeidsjaren in 2009 en 2010.

De werkgelegenheid van zelfstandigen heeft in 2009 een forse klap opgelopen, maar naar verwachting zal die werkgelegenheid zich in 2010 en 2011 licht herstellen (zie bijlage 8). De werkgelegenheid onder zelfstandigen wordt gemeten in arbeidsjaren, en de arbeidjaren zijn gebaseerd op gewerkte uren. De arbeidsduur van zelfstandigen is slechts licht gedaald in 2009.²⁵ De gewerkte uren zeggen echter weinig over aantallen opdrachten en inkomen. Zelfstandigen kunnen tijdens deze crisis beduidend meer tijd nodig hebben om opdrachten binnen te halen. Hun inkomen is dan ook relatief zwaar getroffen (zie kader in hoofdstuk 5). De

²⁵ CBS, Zelfstandigen werkten in 2009 nauwelijks minder, 22 februari 2010.

terugval in inkomen heeft naar verwachting bijgedragen aan het feit dat in 2009 meer ondernemingen zijn gestopt dan in de jaren ervoor.²⁶

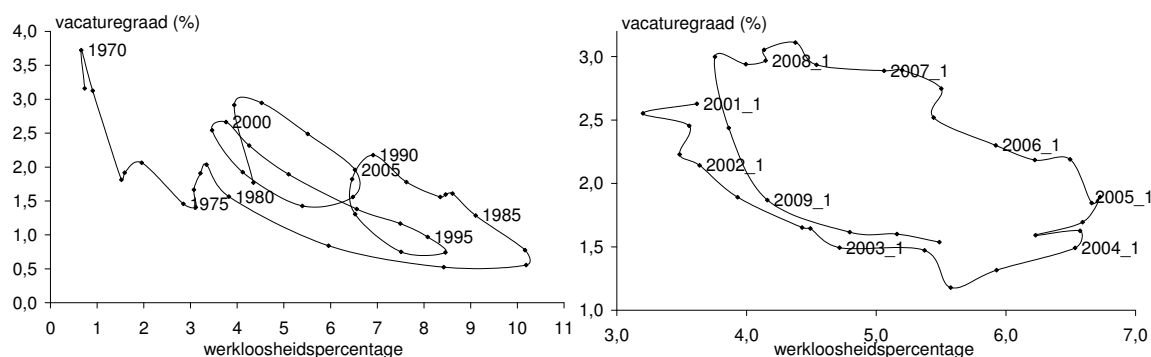
... maar stijging werkloosheid valt nog mee

De werkloosheid stabiliseert naar verwachting op 6½% (500 000 personen) in 2010 en 2011.

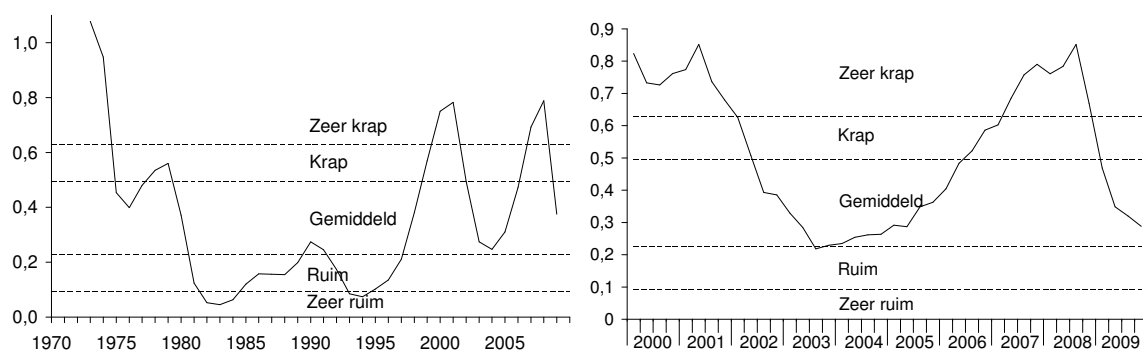
Uiteraard is er sprake van een duidelijke stijging in 2010, maar gezien de terugval in de productie in de tweede helft van 2008 en in 2009 valt de oploep van de werkloosheid mee.

De uv-curve, de ontwikkeling van de relatie tussen de werkloosheidsgraad en de vacaturegraad, past in het normale beeld (figuur 3.10). De twee variabelen bewegen zich tegen de wijzers van de klok in, en de huidige ontwikkeling is conform de ontwikkeling in de periode 2000 tot 2003.

Figuur 3.10 UV-curve, 1969-2009 (links) en 2001-I t/m 2009-IV (rechts)

Figuur 3.11 Krapte op de arbeidsmarkt,^a 1970-2009 (links) en 2000-I t/m 2009-IV (rechts)

^a De indicator voor de krapte op de arbeidsmarkt is gedefinieerd als het aantal vacatures gedeeld door de werkloosheid. De grenzen van de vijf categorieën worden bepaald door het gemiddelde plus of min een halve of een hele standaarddeviatie, berekend over de periode 1973-2009.

Zou de lijn duidelijk naar buiten zijn geschoven ten opzichte van de vorige periode van laagconjunctuur, dan zou dat kunnen wijzen op een slechtere aansluiting van vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, omdat dan zowel de werkloosheid als het aantal vacatures hoog zou zijn.

²⁶ CBS, Meer zelfstandigen zonder personeel geven er de brui aan, 20 januari 2010.

Maar daar is nauwelijks sprake van. Op geaggregeerd niveau zijn er dus geen aanwijzingen voor een slechtere aansluiting op de arbeidsmarkt.

De krapte-indicator laat zien dat de huidige situatie op de arbeidsmarkt nog niet bijzonder ruim is (figuur 3.11). De arbeidsmarkt wordt weliswaar steeds ruimer, maar het ruime niveau van begin jaren tachtig en negentig is nog ver verwijderd. De ontwikkeling van de werkloosheid is met een stijging naar gemiddeld 6½% in 2010 en 2011 gematigd, en het aantal vacatures daalt maar is nog niet bijzonder laag. De krapte op de arbeidsmarkt op het moment dat de crisis begon speelt naar alle waarschijnlijkheid een belangrijke rol bij deze gematigde ontwikkelingen tijdens deze crisis. In paragraaf 5.2 wordt hier dieper op ingegaan.

4 Collectieve financiën en koopkracht

De economische crisis leidt tot een zeer ongunstige ontwikkeling van de Nederlandse overheidsfinanciën in de periode 2008-2011. In 2007 beoogde het nieuwe kabinet bij zijn aantreden een verbetering van de overheidsfinanciën, resulterend in een positief EMU-saldo van 1% bbp in 2011. De huidige raming voor 2011 is een negatief saldo van maar liefst 4,9% bbp. Dit komt zowel door hogere uitgaven in procenten bbp als door lagere inkomsten. De belangrijkste onderliggende oorzaak is dat bij het opstellen van het regeerakkoord uit is gegaan van een achteraf te hoge schatting van de economische groei. De overheidsschuld komt in 2011 beduidend hoger uit dan beoogd in 2007. Dit komt niet alleen door de grote tekorten, maar ook door forse kapitaalinjecties van de overheid in de financiële sector. De economische crisis leidt er verder toe dat de koopkracht tussen 2007 en 2011 nauwelijks toeneemt.

4.1 Inleiding

Sterke verslechtering overheidsfinanciën door economische crisis

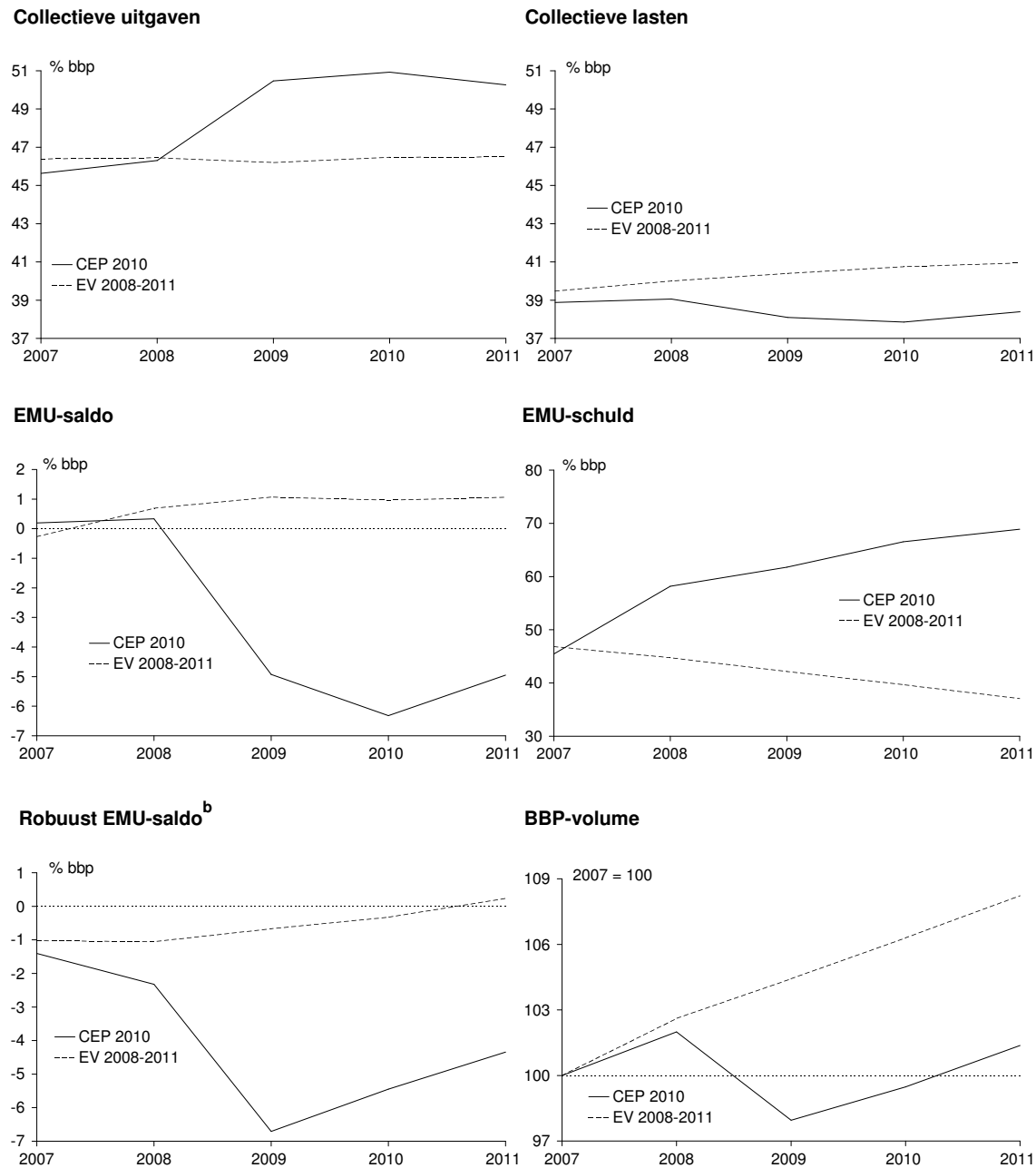
Door de Grote Recessie zijn de Nederlandse overheidsfinanciën, net zoals in de rest van het eurogebied, sterk verslechterd. Was in 2007 sprake van een licht EMU-overschot (0,2% bbp), in 2011 zal op basis van de huidige raming van de economische groei en het nu voorgenomen begrotingsbeleid sprake zijn van een substantieel tekort van naar verwachting 4,9% bbp (figuur 4.1 en tabel 4.1). De verslechtering vond vooral plaats in 2009, met een omslag van een positief EMU-saldo van 0,3% bbp in 2008 naar een tekort van 4,9% bbp. In 2010 loopt het tekort naar verwachting verder op tot 6,3% bbp, om daarna in 2011 terug te lopen door conjunctureel herstel, het aflopen van stimuleringsmaatregelen en door ombuigingen. Toch is het tekort in 2011 van 4,9% bbp nog duidelijk boven het ‘Maastricht’ plafond van 3% bbp. Tijdens de Ecofin Raad van begin december 2009 hebben de EU-ministers van Financiën besloten dat in 2013 het Nederlandse begrotingstekort moet zijn teruggebracht tot onder het 3%-plafond.²⁷

Voornaamste oorzaak van de opgetreden verslechtering van de overheidsbegroting is de zeer lage economische groei, die de overheidsinkomsten drukte en de overheidsuitgaven opstuwde. In de jaren 2008-2011 neemt het bbp-volume naar verwachting slechts toe met een schrale ¼% per jaar, tegen 2,8% per jaar in de voorgaande vierjaarsperiode. Daarnaast droeg het stimuleringspakket, dat de recessie wat heeft gedempt (zie kader in hoofdstuk 1), enigszins bij aan het oplopen van het financieringstekort.

Het overheidssaldo is verslechterd doordat de uitgaven, uitgedrukt in procenten bbp, veel sterker zijn toegenomen dan de inkomsten. De bruto collectieve uitgaven stijgen van 45,6% bbp in 2007 tot naar verwachting 50,3% bbp in 2011 (figuur 4.1 en tabel 4.1). Tegenover deze forse stijging staat een geraamde daling van de collectieve lasten, van 0,5%-punt tot 38,4% bbp in 2011 (tabel 4.5). De aardgasbaten dalen eveneens in deze periode, met 0,6%-punt tot 1,5%

²⁷ Zie Ecofin Raad, persbericht, 2 december 2009. Zie ook ministerie van Financiën, Stability Programme of the Netherlands, January 2010 Update.

Figuur 4.1 Kerngetallen overheidsfinanciën 2007-2011^a

^a CEP 2010: huidige CEP-raming; EV 2008-2011: Actualisatie Economische Verkenning 2008-2011, CPB Document 151, september 2007.

^b Het structurele EMU-saldo exclusief aardgasbaten en netto rentebetalingen op basis van de output gap volgens de CPB-methode.

bbp in 2011. Nominaal stijgen de bruto collectieve uitgaven naar verwachting gemiddeld 4% per jaar tussen 2007 en 2011, terwijl de collectieve lasten daar, met een gemiddelde stijging van 1¼% per jaar, ver bij achterblijven.

Niet alleen het feitelijke EMU-saldo verslechtert maar ook het structurele EMU-saldo. Dit voor de conjunctuur en voor incidentele²⁸ factoren gecorrigeerde EMU-saldo wordt geschat op $-4,2\%$ bbp in 2011, tegen $-0,7\%$ bbp in 2007 op basis van de CPB-methode. De geraamde verslechtering van het feitelijke EMU-saldo tussen 2007 en 2011 van $5,1\%$ -punt bbp is dus vooral structureel. Deze decompositie in conjunctureel, incidenteel en structureel geeft slechts een indicatie, want de onzekerheden bij de schatting van het structureel EMU-saldo zijn groot.²⁹ Niet alleen zijn schattingen van de potentiële groei en output gap zeer onzeker, maar ook aan de onderliggende belastingelasticiteiten, gebruikt voor de berekening van het structurele saldo, kleeft onzekerheid. Deze elasticiteiten zijn momenteel mogelijk groter dan gemiddeld in het verleden, waardoor het structurele tekort zou worden overschat.

Beoogde verbetering van de overheidsfinanciën niet gerealiseerd

De economische crisis heeft de kabinetsvoornemens gedwarsboemd. Het kabinet beoogde bij zijn aantreden in 2007 het EMU-saldo te verbeteren van een geraamd feitelijk tekort van $0,3\%$ bbp in 2007 tot een structureel overschot van 1% bbp in 2011.^{30, 31} Op basis van de huidige macro-economische vooruitzichten en het geldende begrotingsbeleid wordt nu voor 2011 een feitelijk tekort van $4,9\%$ bbp en een structureel tekort van $4,2\%$ bbp verwacht op basis van de CPB-methode. Dit komt doordat de tegenvallende economische groei roet in het eten heeft gegooid. In 2007 werd een bbp-groei van 2% per jaar verwacht in de periode 2008-2011; momenteel is de raming een groei in deze periode van slechts $\frac{1}{4}\%$ per jaar. Bij deze tegenvallende ontwikkeling moet wel bedacht worden dat de middellange-termijnverkenning, die in 2007 is gepubliceerd, nadrukkelijk conditioneel is op een conjunctureel-neutraal 2011 (een output gap van 0). In het huidige beeld voor 2008-2011 zit echter een negatieve output gap in 2011 van $\frac{1}{2}\%$, oftewel de feitelijke productie in 2011 is naar verwachting enigszins kleiner dan de potentiële productie. De tegenvallende economische groei in 2008-2011 komt echter vooral door teleurstellende potentiële groei. De potentiële bbp-groei wordt nu geschat op $1\frac{1}{2}\%$ gemiddeld in de jaren 2008-2011, $\frac{3}{4}\%$ -punt per jaar minder dan verwacht in 2007.

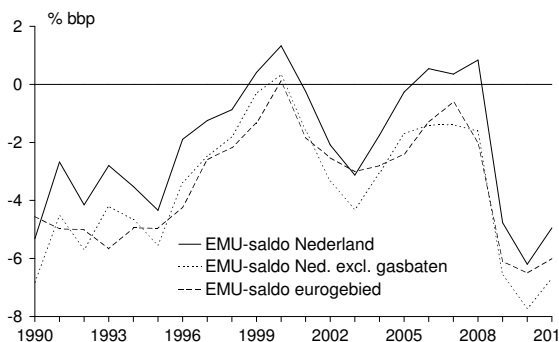
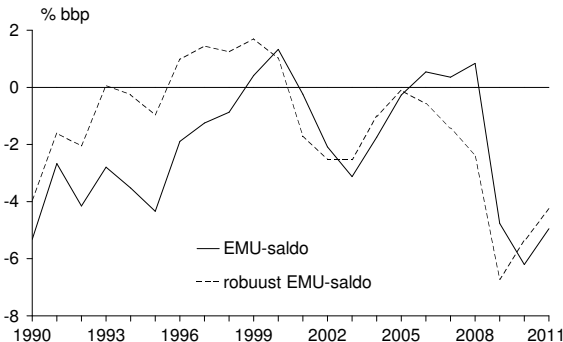
De forse tegenvaller bij de potentiële groei is de onderliggende hoofdoorzaak van de negatieve ontwikkeling van de overheidsfinanciën, onder andere tot uitdrukking komend in een fors groter structureel tekort. Uitgaven- en inkomstenkaders zijn in 2007 gebaseerd op een te hoge schatting van de potentiële economische groei, zoals achteraf te concluderen valt. Daarbovenop

²⁸ Het CBS heeft recent een deel van de eerdere kapitaalverstrekking aan financiële instellingen aangemerkt als relevant voor de EMU-saldi van 2008 tot en met 2010. De EMU-saldi verslechteren hierdoor op basis van de Voorlopige Rekening 2009 met $0,4\%$ bbp in 2008 en $0,5\%$ bbp in 2009. In 2010 resulteert naar verwachting een verslechtering van $0,1\%$ bbp. Deze verslechtingen zijn aangemerkt als incidentele factoren en hebben daarmee geen invloed op de structurele EMU-saldi in 2008-2010. Het CBS publiceert binnenkort de definitieve cijfers over de eerdere kapitaalverstrekking.

²⁹ Zie ook *Macro Economische Verkenning 2010*, blz. 81, *Centraal Economisch Plan 2009*, blz.144 en *Macro Economische Verkenning 2009*, blz. 68-70.

³⁰ CPB, Actualisatie Economische Verkenning 2008-2011, september 2007. 3.3 Overzicht overheidsfinanciën 2007-2011 in Miljoenennota 2008, september 2007. Deze twee publicaties geven vrijwel hetzelfde beeld voor de periode 2008-2011.

³¹ De uitgangshypothese bleek later beter dan geraamd. Het EMU-saldo in 2007 is uitgekomen op een overschot van $0,2\%$ bbp.

Figuur 4.2 EMU-saldo Nederland in internationaal en lange-termijnperspectief, 1990-2010**Nederland en eurogebied****Feitelijk en robuust EMU-saldo**

komt dat uitgaven sterker zijn gestegen dan in de ramingen van 2007. De bruto collectieve uitgaven nemen in reële termen naar verwachting met 2¾% per jaar toe in de jaren 2008-2011, ¾%-punt meer dan beoogd in 2007. Dit komt niet zozeer door overschrijding van de kaders als wel door de opwaartse aanpassing van de kaders voor de hogere werkloosheidsuitkeringen en door hogere uitgaven die niet onder de kaders vallen, zoals het stimuleringspakket. Afgezien van enige extra lastenverlichting als onderdeel van het stimuleringspakket waren de beleidsmaatregelen aan de inkomstenkant globaal conform de plannen in 2007. Maar door de tegenvallende conjunctuur en tegenvallende potentiële groei nemen de collectieve lasten reëel slechts toe met 0% per jaar, 3%-punt per jaar minder dan geraamd in 2007.

Tabel 4.1 Kerngegevens collectieve financiën en koopkracht, 2007-2011					
	2007	2008	2009	2010	2011
	% bbb				
Bruto collectieve uitgaven	45,6	46,3	50,5	51,0	50,3
Collectieve lasten	38,9	39,1	38,1	37,9	38,4
Niet-belastingmiddelen	6,9	7,6	7,5	6,8	6,9
EMU-saldo	0,2	0,3	-4,9	-6,3	-4,9
EMU-saldo structureel (EC-methode)	-0,9	-0,5	-3,2	-4,9	-4,0
Idem, CPB-methode	-0,7	-0,7	-5,5	-4,9	-4,2
Robuust EMU-saldo	-1,4	-2,3	-6,7	-5,4	-4,3
EMU-schuld	45,5	58,2	61,8	66,5	68,9
Microlastenontwikkeling (mld euro)	-1	5	-1¼	1	1½
Koopkracht, mediaan alle huishoudens (% mutatie)	2¼	-¼	1½	-½	-¼

De tegenvallende saldi en de onvoorziene en noodzakelijke kapitaalinjecties van de overheid in de financiële sector resulteren in een zeer forse stijging van de overheidsschuld. De EMU-schuld neemt ten opzichte van 2007 naar verwachting toe met meer dan 20%-punt tot 68,9% bbb in 2011, uitgaande van de geraamde overheidstekorten, geen verdere kapitaalinjecties, geen verdere terugbetaling van al gedane kapitaalinjecties, en geen negatieve financiële consequenties van de sterk toegenomen garantieverplichtingen van de overheid. De geraamde

schuld ligt boven het 'Maastricht'-plafond van 60% bbp. De toename sinds 2007 komt globaal voor tweederde door de overheidstekorten en voor een derde door de kapitaalinjecties van de overheid in de financiële sector (figuur 4.4). In 2007 werd voor de jaren 2008-2011 uitgegaan van een vermindering van de EMU-schuld met 10%-punt tot 37,1% bbp.

4.2 Beleidsuitgangspunten

Bijstelling beleidsuitgangspunten 2010

De beleidsuitgangspunten voor 2010 zijn sinds de *Macro Economische Verkenning* op enkele punten gewijzigd. Het deel van de gelden (0,4 mld euro) uit het stimuleringspakket voor 2009 dat nog niet is uitgegeven, is doorgeschoven naar 2010.

De deeltijd-ww is verlengd tot april 2010. Het beroep op de deeltijd-ww is minder dan voorzien: de instroom is lager en gemiddeld verblijven personen korter in de regeling dan eerder verwacht. De budgettaire ruimte van deze tijdelijke regeling wordt dan ook nog niet volledig benut. In 2010 komen de kosten voor deeltijd-ww naar verwachting ¼ mld euro lager uit dan bij de MEV voorzien.

De microlasten (mlo) zijn met ½ mld euro verzwaaard ten opzichte van de *Macro Economische Verkenning*, vooral als gevolg van zvw-premies. De gemiddelde nominale premie die de zorgverzekeraars voor 2010 hebben vastgesteld ligt 22 euro hoger dan eerder was verwacht (¼ mld euro). Het percentage van inkomensafhankelijke bijdrage is vrijwel hetzelfde gebleven en ook het effect daarvan op de microlasten is nauwelijks veranderd.

Budgettaire verkrapping in 2011

Bij de geldende beleidsuitgangspunten is de begroting volgend jaar restrictief. De overheidsuitgaven nemen af door het grotendeels wegvallen van de uitgaven uit het stimuleringspakket. Daarnaast dalen de overheidsuitgaven met 1¾ mld euro door de tekortreducerende maatregelen die bij het Aanvullend Beleidsakkoord³² zijn afgesproken en bij de Voorjaarsnota 2009 zijn ingevuld. De aanwending van de bespaarde uitgaven heeft een conditioneel karakter. Bij de huidige groeiramings voor 2011 wordt het bedrag ingezet voor schuld- en tekortreductie.³³ Bij het Aanvullend Beleidsakkoord is een besparing van 3¼ mld euro in 2011 ingeboekt als gevolg van beperkte groei van de lonen in de collectieve sector en van de uitkeringen. Deze besparing veronderstelt een nominale nullijn in nieuwe cao's in de marktsector. Deze nullijn doet zich echter naar verwachting niet voor, waardoor deze besparing

³² Werken aan toekomst, een aanvullend beleidsakkoord bij 'samen werken, samen leven', Tweede Kamer, Vergaderjaar 2008-2009, 31 070, nr. 24.

³³ Bij een verwachte procentuele mutatie van het bbp tussen -0,5% en 0,5% daarentegen wordt het bedrag ingezet om het stimuleringspakket deels voort te zetten in 2011. Bij een krimp van 0,5% bbp of meer in 2011 wordt onder meer dit bedrag ingezet om het stimuleringspakket volledig door te trekken in 2011.

niet zal worden gerealiseerd. Het kabinet heeft vooralsnog geen maatregelen genomen om deze besparing alsnog te realiseren.

Op het terrein van de sociale zekerheid wordt in 2011 ¼ mld euro bespaard door een aantal maatregelen. De bedragen van het kindgebonden budget en de kinderbijslag worden bevroren. Per 2011 wordt een generieke korting op de aow-partnertoeslag van 8% geïntroduceerd. De kosten voor deeltijd-ww stijgen als gevolg van verlenging van deze tijdelijke regeling. Er wordt minder uitgegeven aan re-integratie door korting op het Werkdeel, dat door gemeenten gebruikt wordt voor re-integratie van personen in de bijstand (wwb).

De collectief gefinancierde zorguitgaven nemen als gevolg van beleidsmaatregelen in 2011 per saldo af met ¼ mld euro. Belangrijkste bijdrage daarin is de oploep van de tariefmaatregel die al in 2008 is ingezet ter vervanging van de maatstafconcurrentie. Deze beperkt de uitgaven van de ziekenhuiszorg met een ¼ mld euro. Verder vervallen de uitgaven van het stimuleringsbeleid ter grootte van ½ mld euro. Daar tegenover staan een aantal kleinere besparingsverliezen zoals bij de maatregel ‘best practice’ die de efficiëntie van de zorginstellingen zou verbeteren. Ten slotte leidt ook de oploep van andere in voorgaande jaren genomen maatregelen en ingezette intensiveringen per saldo tot een kleine toename van de zorguitgaven.

De microlasten worden bij de huidige technische uitgangspunten in 2011 per saldo verzwwaard met 1½ mld euro.³⁴ De microlasten komen 2 mld euro hoger uit door de stijgende zvw-premies. De curatieve zorguitgaven nemen in 2011 naar verwachting toe met 1¾ mld euro. Daarnaast leidt het inlopen van exploitatietekorten van het zorgverzekeringsfonds over voorgaande jaren tot ¾ mld euro hogere premies. Bij deze uitgangspunten stijgen de zvw-premies in 2011 met ongeveer 2¼ mld euro en de rijksbijdrage jongeren met ¼ mld euro. Van de premiestijging wordt maar ½ mld euro gerealiseerd door de endogene stijging van de grondslag van de inkomensafhankelijke bijdrage. Door de beperkte stijging van de grondslag dient het inkomensafhankelijke tarief met ongeveer 0,4%-punt te worden verhoogd. Dat leidt tot een stijging van de microlasten met 1 mld euro. De stijging van de inkomensafhankelijke bijdrage van de werkgevers betekent een stijging van de grondslag waarover loon- en inkomstenheffing wordt geheven. Dit leidt tot een additionele stijging van de microlasten met ¼ mld euro. De gemiddelde nominale zorgpremie stijgt naar verwachting van 1107 naar 1171 euro, waardoor de lasten met ruim ¾ mld euro toenemen.

³⁴ De inkomstenindicator van het kabinet kijkt op een aantal punten af van de microlastendrukontwikkeling (mlo) van het CPB. De belangrijkste verschillen betreffen de zorgtoeslag (die onderdeel uitmaakt van de inkomstenindicator, maar niet van de mlo), de behandeling van financieringsverschuivingen, de maatregel vervroegd of willekeurig afschrijven en de aanpassing van de verliesverrekening. Bij deze laatste twee maatregelen wordt in de mlo gekeken naar de lastenontwikkeling per jaar, terwijl bij de inkomstenindicator de netto contante waarde het uitgangspunt is; hierdoor wordt ook de vermindering van de fiscale afschrijvingen en verliesverrekening in latere jaren meegenomen. Ook is het stimuleringspakket in het aanvullend beleidsakkoord boven het inkomstenkader geplaatst, zodat de beleidsmatige mutatie door het stimuleringspakket geen gevolgen heeft voor het inkomstenkader.

Tabel 4.2 Microlastenontwikkeling, 2007-2011		2007	2008	2009	2010	2011
		mld euro				
Totaal microlastendruk		- 1	5	- 1¼	1	1½
w.v. bedrijven		½	1¾	- 2	- ¼	1
gezinnen		- 1½	3	¾	1¼	½
overheid		0	¼	0	0	0

De microlasten worden daarnaast verzwaard met 1½ mld euro door de afloop van de tijdelijke maatregel tot vervroegd of willekeurig afschrijven voor investeringen in 2009. Bedrijven mochten bepaalde investeringen die in het kalenderjaar 2009 plaatsvonden in 2 jaar afschrijven; de lastenverzwaring geeft weer dat dit voordeel afloopt en dat bedrijven vanaf 2011 enkele jaren minder kunnen afschrijven. Voorts worden de lasten verzwaard door de afloop van diverse maatregelen uit het aanvullend beleidsakkoord van maart 2009 (+ ½ mld euro), door verhoging van de 2^e schijf van de vennootschapsbelasting van 20% naar 23% (+ ¼ mld euro) en door verlaging van de algemene heffingskorting (+¼ mld euro).

Voor mensen geboren na 1945 wordt de houdbaarheidsbijdrage ingevoerd: de bovengrens van de tweede schijf wordt vanaf 2011 geïndexeerd met slechts 3/4e van de tabelcorrectiefactor. Hierdoor zal in de toekomst een steeds groter deel van het inkomen in de derde in plaats van de tweede schijf vallen. Voor 65-plussers is dit een aanzienlijk tariefsverschil in 2011 (18,15%-punt); voor 65-minners is het tariefsverschil in 2011 zeer beperkt (0,25%-punt). Het effect in termen van microlasten is in 2011 echter nog zeer beperkt.

De lasten worden verlicht door verlaging van het tarief van de eerste en tweede schijf (-1¼ mld euro), verlaging van de ww-premies (-¼ mld euro), verruiming van de inkomensafhankelijke arbeidskorting (eitc, -¼ mld euro), enkele maatregelen in het kader van Werken aan Winst (-¼ mld euro), invoering van de rentebox voor vpb-bedrijven (-¼ mld euro), aanpassing van de verliesverrekening voor verliezen over 2009 en 2010³⁵ (-¼ mld euro), en enkele andere maatregelen waaronder verhoging winstvrijstelling mkb (-¼ mld euro).

4.3 Collectieve uitgaven

Collectieve-uitgavenquote daalt licht in 2011

Lag de collectieve-uitgavenquote in 2009 nog aanzienlijk hoger dan in 2008 (50,5% bbp versus 46,3% bbp), in 2010 zet deze stijging naar verwachting slechts beperkt door, resulterend in een collectieve-uitgavenquote van 51,0% bbp. In de projectie voor 2011 slaat de stijging om en daalt de collectieve-uitgavenquote naar 50,3% bbp.

³⁵ Voor toelichting op de aanpassing verliesverrekening, zie *Macro Economische Verkenning 2010*, blz. 88.

Tabel 4.3 Collectieve uitgaven, 2009-2011							
	2009	2010	2011	2010	2011	2010	2011
	% bbp			volumemutatie in %		prijsmutatie in %	
Openbaar bestuur	11,5	11,4	11,0	0	- 2	1¼	1¾
Veiligheid	1,9	1,8	1,8	½	0	1¼	1¾
Defensie	1,2	1,2	1,1	- 2	- 2	1¼	2
Infrastructuur	1,9	1,9	1,8	2	-1¼	2	1
Onderwijs	5,5	5,5	5,4	¾	½	1¼	1¾
Collectieve zorg	9,6	9,7	9,8	3	3½	½	1¼
w.v. awbz	3,7	3,7	3,7	- ½	3½	1¾	1
zvw	5,5	5,5	5,6	¾	¾	- ½	1¼
overig (o.a. wmo)	0,4	0,5	0,5	2¼	3	½	1¼
Sociale zekerheid	12,4	12,7	12,6	2½	¾	1¾	2
w.v. aow/anw	5,0	5,1	5,1	2	3	1	1
ww en bijstand	1,9	2,3	2,3	18½	- 1	3	2½
arbeidsongeschiktheid	1,9	1,9	1,8	- ½	- 2	1½	1¾
overig (o.a. zorgtoeslag)	3,6	3,4	3,4	- 3½	¼	2¼	3
Overdrachten aan bedrijven	2,4	2,0	1,8	- 15¼	-11¼	¾	1½
Internationale samenwerking	1,9	2,4	2,3	29½	-1¾	¾	1½
Rente	2,2	2,3	2,6	6	8½	¾	5
Bruto collectieve uitgaven	50,5	51,0	50,3	2	¼	1¼	1¾
Reële bruto collectieve uitgaven				2½	½		
Bruto binnenlands product				1½	2	¾	1½
	% totale werkgelegenheid			volumemutatie in %			
Werkgelegenheid sector overheid	16,0	16,3	16,1	- ¼	- ¾		
Werkgelegenheid bedrijfstak zorg	13,4	14,1	14,5	2½	3½		

De tekortreducerende maatregelen en het wegvallen van het stimuleringspakket temperen de groei van de collectieve uitgaven in 2011. De tekortreducerende maatregelen dragen bij aan de volumereductie bij openbaar bestuur. Het wegvallen van het stimuleringspakket komt onder meer tot uiting bij de volumereducties van infrastructuur en overdrachten aan bedrijven.

Bij defensie zijn er in zowel 2010 als 2011 volumereducties als gevolg van efficiencykortingen. De uitgaven aan internationale samenwerking nemen in 2010 fors toe vanwege een eenmalige dip in deze uitgaven in 2009. In dat jaar werd de structureel lagere afdracht aan de EU met terugwerkende kracht verrekend voor voorgaande jaren.³⁶

De werkgelegenheid bij de overheid neemt naar verwachting af. De daling is ¼% in 2010. Onder invloed van de tekortreducerende maatregelen is de daling in 2011 scherper (¾%). De werkgelegenheid bij de zorg blijft naar verwachting toenemen in 2010 en 2011.

Zorguitgaven

In 2010 is de volumegroei van de collectieve zorguitgaven naar verwachting 3%. Gecorrigeerd voor de introductie van het forfait voor chronisch zieken en gehandicapten is de groei 2½%. Dat

³⁶ Zie *Macro Economische Verkenning 2010*, blz. 89.

is ruim onder de ontwikkeling van de laatste jaren. De afzwakking komt vooral door de daling in de awbz met ½% als gevolg van de beperking van de functie begeleiding en de introductie van een eigen bijdrage over het resterende deel.

De volumegroei in de zvw gaat onverminderd voort en bedraagt naar verwachting 3¾%. Deze groei komt ½%-punt hoger uit door een financieringsschuif tussen awbz en zvw en door veronderstelde gedragsreacties van zorgaanbieders op de opgelegde tariefbeperkingen.

Ten slotte groeit het volume van de overige zorguitgaven met 22½% door de introductie van het forfait voor chronisch zieken en gehandicapten. Dit forfait is voor deze groep geïntroduceerd als compensatie voor de afschaffing van de buitengewone-uitgavenaftrek bij de loon- en inkomstenbelasting.

De prijsontwikkeling van de collectieve zorguitgaven is in 2010 naar verwachting slechts ½%. Dit is vooral het gevolg van omvangrijke tariefsmaatregelen in de zvw en omdat de loonkostenontwikkeling in de zorg door de economische crisis relatief gematigd is. De prijsontwikkeling van de awbz is met 1¾% in lijn met de loonkostenontwikkeling. De prijs in de zvw daalt met ½%. Deze daling komt vooral door de aanpassing en verlaging van de vergoeding van honoraria van medisch specialisten en de verlaging van de tarieven van de vrije beroepsbeoefenaars en instellingen voor de kortdurende ggz.

In 2011 is de volumegroei van de collectieve zorguitgaven met 3½% weer in lijn met de trendmatige ontwikkeling. Daarbinnen groeit de zvw met 3¾% iets sterker en de overige collectieve zorguitgaven met 3% iets minder.

De prijsontwikkeling van de collectieve zorguitgaven is met 1½% voor het tweede opeenvolgende jaar relatief laag. Dit komt door de relatief lage loonkostenontwikkeling in de zorg, met 2½%, en door de oploep van in voorgaande jaren opgelegde tariefmaatregelen voor de zorginstellingen.

Socialezekerheidsuitgaven

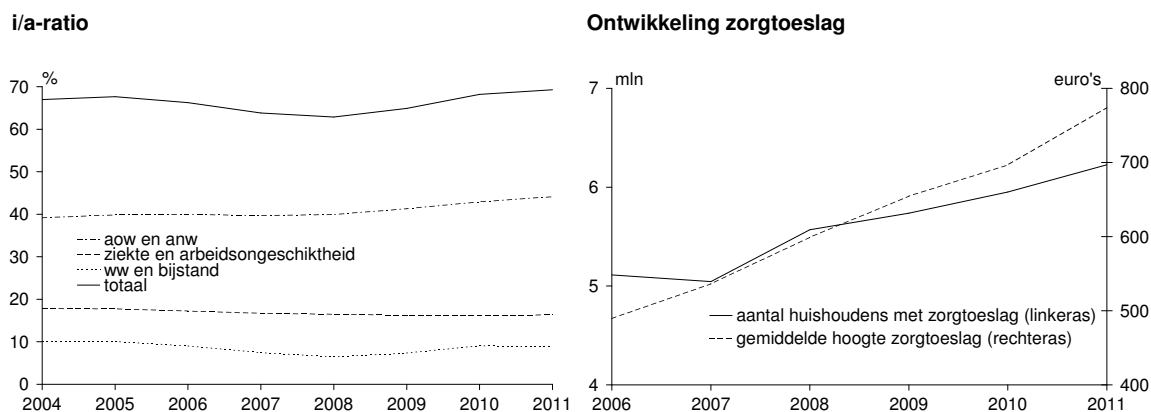
De socialezekerheidsuitgaven stijgen in de projectieperiode naar verwachting iets harder dan het bbp. Het aandeel van de uitgaven voor sociale zekerheid in het bbp bedraagt ongeveer 12,6% in 2011. In 2009 stegen de socialezekerheidsuitgaven met 1,3%-punt tot 12,4% bbp. Dit kwam vooral door een forse volumestijging van het aantal werkloosheidsuitkeringen (ww en bijstand).

Het aantal ww-uitkeringen stijgt naar verwachting van 200 000 in 2009 naar 275 000 in 2010. In 2011 blijft het aantal vrijwel stabiel op 273 000 doordat de werkloosheid in 2010 en 2011 vrijwel gelijk is. Het beroep op de reguliere ww komt door de deeltijd-ww lager uit, respectievelijk 6 000 uitkeringsjaren in 2009 en 8 000 in 2010. In 2009 stroomden ruim 50 000 personen in, waarvan het overgrote deel in 2010 weer uitstroomt. In 2010 stromen nog eens 14 000 personen in. Begin 2011 is het aantal deeltijd-ww'ers afgenomen tot 7 000 personen, die

in de loop van 2011 uitstromen. Het aantal bijstandsuitkeringen stijgt in de periode 2009-2011 van 269 000 naar 289 000. Het totale aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen is gedurende de jaren 2009-2011 nagenoeg constant, ondanks toenemend instroomrisico in de wia (zie kader). Een daling van het aantal wao- en wia-uitkeringen wordt grotendeels gecompenseerd door een stijging van het aantal wajong-uitkeringen. Aangezien de wajong-uitkeringen (75% van minimumloon) lager zijn dan wao/wia-uitkeringen (afhankelijk van het laatstverdiende loon), is het effect op de overheidsfinanciën gunstiger dan de volumeontwikkeling doet vermoeden.

Het aandeel overige socialezekerheidsuitgaven in het bbp neemt in 2010 en 2011 licht toe. Bij deze uitgaven valt vooral de ontwikkeling van de zorgtoeslag op (zie figuur 4.3 rechts). Het aantal huishoudens dat zorgtoeslag ontvangt neemt in 2011 toe met 400 000 ten opzichte van 2009 tot 6,1 miljoen. Naast het aantal ontvangende huishoudens neemt ook de gemiddelde hoogte van de zorgtoeslag sterk toe: tussen 2009 en 2011 stijgt deze met ruim 14% tot 748 euro per jaar. Hierdoor nemen de totale uitgaven met bijna een kwart toe tot ruim 4,5 mld euro.

Figuur 4.3 Decompositie i/a-ratio en ontwikkeling zorgtoeslag

De verhouding tussen het aantal inactieven en actieven (i/a-ratio) stijgt aanzienlijk in de periode 2009-2011 (zie figuur 4.3 links). Ondanks het feit dat het aantal actieven in 2011 licht stijgt, komt de i/a-ratio dat jaar uit op bijna 70%. Waar de afgelopen jaren de ontwikkeling in werkloosheids- en bijstandsuitkeringen een rol speelde bij de toename van de i/a-ratio, komt de toename van de i/a-ratio van 2011 volledig voor rekening van de stijging van het aantal aow-uitkeringen.

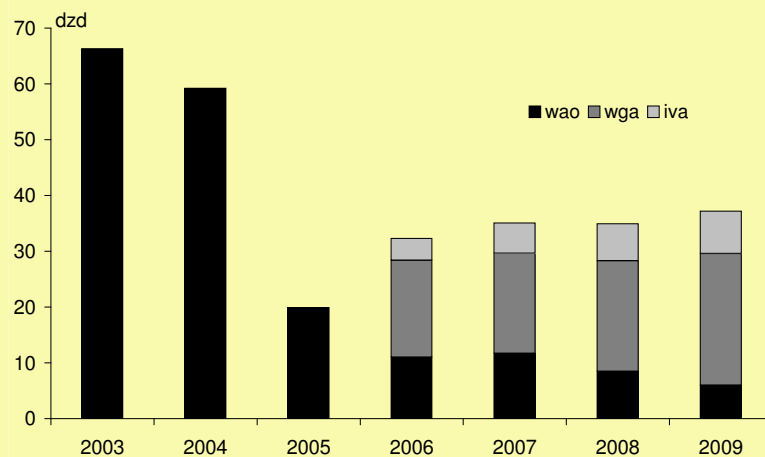
Uitgavenkader: overschrijding in 2011 door bezuinigingen

Voor elk van de jaren 2008-2011 zijn aan het begin van de kabinetsperiode uitgavenkaders vastgesteld voor de drie begrotingsdisciplinesectoren: de rijksbegroting in enge zin, de sociale zekerheid en arbeidsmarktbeleid en de zorg. Tegenvallers moeten binnen de kaders worden gecompenseerd. De budgettaire kaders worden jaarlijks nominaal aangepast voor de actuele prijsontwikkeling van de nationale bestedingen. Deze prijsaanpassing wijkt in de praktijk af van

Instroom wia neemt toe

Direct na de invoering van de wet Werk en Inkomen naar Arbeidsvermogen (wia) in 2006 en de wet verlenging van de loondoorbetaling bij ziekte (wvlz) in 2004 is het instroomrisico in de wia lager dan het instroomrisico in de eerdere wao. De nieuwe arbeidsongeschiktheidsregeling (wia) bestaat uit een inkomensvoorziening voor volledig en duurzaam arbeidsongeschikten (iva) en een werkhervattingsregeling voor gedeeltelijk arbeidsgeschikten (wga). Recente cijfers laten echter zien dat het instroomrisico in de wia toeneemt.^a Het wia-instroomrisico (iva en wga gezamenlijk) is tussen 2006 en 2008 met 23% gestegen (zie figuur hieronder).^b Volgens het UWV is de toename van de wia-instroom groter dan op grond van de ontwikkeling van de verzekerdenpopulatie en de samenstelling van de verzekerden verwacht kan worden. Zo hebben oudere werknemers en vrouwen een hoger risico om in de wia terecht te komen dan jongeren. Cijfers van het UWV laten zien dat de instroomstijging maar voor een vijfde deel verklaard wordt door de veranderende samenstelling van de beroepsbevolking (zoals vergrijzing, ontgroening en feminisering). De instroom stijgt zowel in (markt)sectoren die te kampen hebben met krimp als in sectoren waar sprake is van krapte op de arbeidsmarkt (zoals onderwijs en gezondheidszorg).

Ontwikkeling instroom wao/wia (iva en wga gezamenlijk): in aantallen uitkeringen

Bron: UWV.

De instroom in de wia neemt toe zowel doordat meer mensen een wia-aanvraag indienen als doordat relatief meer aanvragen worden toegekend. Mogelijk speelt het verkorten van de maximale uitkeringsduur van de werkloosheidsuitkering (van 5 jaar naar 38 maanden) in het najaar van 2006 een rol bij de stijgende wia-aanvragen. De werkloosheidsuitkering is bovendien nog sterker afhankelijk gemaakt van het arbeidsverleden. De oorzaken van de toename van het aantal wia-aanvragen moeten nader worden gezien om te kunnen concluderen of er verborgen werkloosheid in de wia zit.^c Ruim eenderde van de wia-instroom betreft vangnetters. Dit zijn mensen die voorafgaand aan de wia-intrede onder de ziektewet vielen zoals uitzendkrachten, zieke werklozen, arbeidsgehandicapten en werknemers met een tijdelijk dienstverband. Het UWV verzorgt voor deze groep mensen de arbo-rol. De instroomtoename in de iva hangt samen met de secundaire stroom, dat is het deel van de wga dat uiteindelijk duurzaam arbeidsongeschikt blijkt te zijn.

^a Zie UWV, Kwartaalverkenning 2010-I.

^b Instroom in wao na 2006 betreft een restinstroom. Dit zijn rechten die na een eerdere beëindiging heropend worden. Het betreft heropening na beëindiging wegens herstel, herbeoordeling, sanctie of detentie. De restinstroom wordt kleiner aangezien het aantal beëindigingen afneemt.

^c In de jaren '90 was sprake van verborgen werkloosheid in de wao, zie P. Koning en D. van Vuuren, WW-component in WAO-instroom verleden tijd, *Economisch Statistische Berichten*, 91(4492), 2006, blz. 408-410.

Tabel 4.4 Overschrijding uitgavenkader, 2009-2011				
		2009	2010	2011
		mld euro		
Overschrijding		– 1/2	0	1/4
w.v. rijksbegroting in enge zin		– 3/4	0	– 1/4
sociale zekerheid en arbeidsmarkt		– 1/4	1/2	1/2
budgettair kader zorg		1/2	– 1/2	0

de (niet-beleidsmatige) aanpassing van de loon- en prijsontwikkeling van de collectieve uitgaven: een dergelijk verschil weerspiegelt ruilvoetwinst of -verlies voor de collectieve sector.

Vanwege de financiële crisis zijn aanpassingen gemaakt op de kaders. Mutaties van de werkloosheidsuitgaven en de ruilvoet ten opzichte van de stand Miljoenennota 2009 worden nu gecorrigeerd op de uitgavenkaders.³⁷ Deze correctie versterkt de automatische stabilisatie aan de uitgavenkant van de begroting. De hogere werkloosheidsuitgaven in een neergaande conjunctuur leiden niet langer tot verkrapping van de ruimte onder het kader. Anderzijds geeft de veelal verbeterde ruilvoet³⁸ in een neergaande conjunctuur geen extra ruimte meer onder het kader. Per saldo leiden beide correcties tot verhogingen van het uitgavenkader in de jaren 2009 tot en met 2011. Verder worden alle kosten en opbrengsten van de interventies in de financiële sector buiten de uitgavenkaders gehouden. Hetzelfde geldt vanzelfsprekend voor de uitgaven aan het stimuleringspakket.

Overschreden in de *Macro Economische Verkenning* de totale uitgaven in 2009 de kaders nog met 1/4 mld euro, de huidige stand vertoont een onderschrijding van 1/2 mld euro. Deze mutatie is deels toe te schrijven aan de onderuitputting van de uitgaven bij de rijksbegroting in enge zin bij de Voorlopige Rekening 2009.

In de *Macro Economische Verkenning* lieten de totale uitgaven onder de kaders in 2010 een overschrijding zien van 1/4 mld euro. In de huidige projectie sluiten de totale uitgaven onder de kaders in 2010 (de onderschrijding bij zorg compenseert de overschrijding bij sociale zekerheid). De zorguitgaven blijven 1/4 mld onder het kader door de tariefmaatregelen in de zvw en de beperking van de functie begeleiding in de awbz. Zonder beide maatregelen zouden de zorguitgaven 1 mld euro boven het kader zijn uitgekomen.

In 2011 zijn de collectieve uitgaven vrijwel conform het uitgavenkader, waarbij de overschrijding van het kader sociale zekerheid ten dele gecompenseerd wordt door een onderschrijding bij de rijksbegroting in enge zin. Het kader van de rijksbegroting in enge zin is

³⁷ Door het kader aan te passen voor de ruilvoetmutatie ten opzichte van de stand Miljoenennota 2009 in plaats van ten opzichte van de Miljoenennota 2008 wordt het kader meer opgehoogd.

³⁸ De stijging van de lonen en prijzen in de collectieve sector nemen in een neergaande conjunctuur vaak meer af dan de prijs van de nationale bestedingen.

neerwaarts aangepast voor de tekortreducerende maatregelen uit het Aanvullend Beleidsakkoord van 1¼ mld euro.³⁹

4.4 Collectieve lasten

De definitie van de microlastenontwikkeling (paragraaf 4.2) wijkt op enkele punten af van de beleidsmatige mutatie van de belasting- en premieontvangsten in tabel 4.5. In 2010 is de beleidsmatige mutatie 1½ mld euro groter, omdat het afschaffen van de aftrek buitengewone uitgaven in 2009 vooral in 2010 tot extra belasting- en premieontvangsten leidt. In 2011 is de beleidsmatige mutatie per saldo vrijwel gelijk aan de microlastenontwikkeling.

Sterke daling belasting- en premieontvangsten in 2009

De belasting- en premieontvangsten zijn in 2009 sterker gedaald dan het bbp. Gecorrigeerd voor beleid zijn de belasting- en premieontvangsten met ruim 5% gedaald ten opzichte van 2008, terwijl het nominale bbp met ongeveer 4% is afgenomen. Daarmee lag de macro-economische progressiefactor (mep) in 2009 ruim boven de 1.

In de uitzonderlijke economische omstandigheden zijn het afgelopen jaar enkele belastingsoorten zeer sterk teruggevallen, terwijl bij andere belastingen de ontvangsten niet of nauwelijks afnamen. Vooral belastingen gerelateerd aan bedrijfswinsten en belastingen over duurzame consumptiegoederen, zoals auto's, en over bestaande woningen daalden fors. De ontvangsten vennootschapsbelasting daalde endogeen met ongeveer een derde, terwijl de ontvangsten dividendbelasting bijna halveerden. Het effect van de dalende kapitaalinkomensquote werd versterkt door onder andere de afboekingen op financiële titels en vastgoed door de financiële sector en verliesverrekening bij de vennootschapsbelasting. De ontvangsten belasting van personenauto's en motorrijwielen (bpm) en overdrachtsbelasting daalden endogeen met ongeveer een derde. Ook de btw-ontvangsten liepen sterker terug dan het bbp.

De ontvangsten loon- en inkomstenheffing, premies werknemersverzekeringen en zvw-premies bleven grotendeels stabiel; de grondslagen van deze ontvangsten zijn relatief stabiel en de arbeidsinkomenquote nam toe als gevolg van de vertraagde doorwerking van de recessie op de arbeidsmarkt: de stijging van contractlonen in 2009 was al eerder vastgelegd en de daling van de werkgelegenheid was nog redelijk beperkt. Daarnaast wordt ook over uitkeringen loon- en inkomstenheffing betaald.

Achterblijvende endogene groei overheidsinkomsten in 2010; sterkere toename in 2011

In 2010 blijft de endogene ontwikkeling van de belasting- en premieontvangsten naar verwachting achter bij de ontwikkeling van het bbp. Volgend jaar is de endogene ontwikkeling van de belasting- en premieontvangsten naar verwachting sterker dan de ontwikkeling van het

³⁹ Deze maatregelen zijn bij de Voorjaarsnota 2009 ingevuld en staan nader toegelicht in tabel 4.5 van de Miljoenennota 2010.

bbp. De verwachte sterkere toename in 2011 is extra onzeker doordat dit voor een aanzienlijk deel de zeer lastig te voorspellen vennootschapsbelasting betreft.

In 2010 blijft de endogene ontwikkeling van de loon- en inkomstenheffing achter bij de ontwikkeling van het bbp. Deze ontwikkeling hangt samen met de dalende arbeidsinkomensquote als gevolg van de achterblijvende loonontwikkeling, dalende werkgelegenheid en lagere groei van de pensioenuitkeringen. Dit wordt slecht gedeeltelijk gecompenseerd door hogere box3-ontvangsten, verbeterende winstgevendheid zelfstandigen, achterblijvende ontwikkeling van aftrekbare hypotheekrente en een toename van werkloosheids-, arbeidsongeschiktheids- en bijstandsuitkeringen. Volgend jaar is de endogene ontwikkeling van de loon- en inkomstenheffing ongeveer in lijn met bbp. Ook in 2011 is er sprake van een licht dalende arbeidsinkomensquote als gevolg van de achterblijvende loonontwikkeling. Verder is er een afname van werkloosheidsuitkeringen, hogere aftrek van pensioenpremies en lagere groei van de pensioenuitkeringen. Dit wordt vrijwel volledig gecompenseerd door verbeterende winstgevendheid zelfstandigen, de toename van arbeidsongeschiktheidsuitkeringen en progressiewerking doordat de loonontwikkeling hoger uitkomt dan de inflatie.

Bij de ontwikkeling van de premies werknemersverzekeringen spelen hoofdzakelijk dezelfde factoren een rol als bij de loon- en inkomstenheffing; uitzonderingen zijn het effect van de winst uit onderneming en het feit dat over uitkeringen relatief weinig premies werknemersverzekeringen worden ingehouden. De endogene ontwikkeling van de zvw-premies is in 2010 ongeveer in lijn met de ontwikkeling van het bbp en blijft in 2011 achter bij het bbp. De endogene ontwikkeling van het inkomensafhankelijke deel bestaat vrijwel alleen uit de, zeer beperkte, groei van het aantal verzekerde volwassenen. Het inkomensafhankelijke deel van de zvw-premies blijft endogeen achter bij de bbp-ontwikkeling in 2011.

De endogene ontwikkeling van de vennootschapsbelasting ligt dit en volgend jaar naar verwachting hoger dan de ontwikkeling van het bbp. Spiegelbeeldig aan de ontwikkeling van de arbeidsinkomensquote verbeteren de winsten. De invloed van afboekingen op financiële titels en op vastgoed door de financiële sector op de vennootschapsbelasting zal afnemen; de omvang van deze afboekingen is echter met veel onzekerheid omgeven. De verbeterende winstgevendheid werkt, mede als gevolg van verliesverrekening, met vertraging door op de ontvangsten zodat de grootste toename in 2011 ligt. Bedrijven hebben de mogelijkheid geleden verliezen met in andere jaren gemaakte winsten te verrekenen; het tijdstip waarop bedrijven hun verliezen verrekenen is moeilijk te voorspellen.

De endogene ontwikkeling van de belasting op productie en invoer, zoals btw, accijnzen en overdrachtsbelasting, blijft dit jaar en volgend jaar wat achter bij de ontwikkeling van het bbp. De btw-opbrengsten blijven dit en volgend jaar achter bij het bbp door achterblijvende

consumptiegroei en investeringen in overige vaste activa en door de dalende investeringen in woningen dit jaar. De ontvangsten overdrachtsbelasting ontwikkelen zich dit jaar naar verwachting ongeveer in lijn met het bbp en ontwikkelen zich volgend jaar sterker dan het bbp door een herstel van de woningverkoop.

De endogene ontwikkeling van de overige belastingen in 2011 is dit jaar in lijn met bbp en volgend jaar naar verwachting sterker dan het bbp. De daling van de energieprijzen afgelopen jaar leidt dit jaar tot een daling van de opbrengsten van vennootschapsbelasting op gas.

Daarnaast is de endogene ontwikkeling van de ontvangsten dividendbelasting dit en volgend jaar sterker dan het bbp, vanaf het lage niveau in 2009. De ontvangen dividendbelasting is in 2009 met bijna 50% afgenomen. De verwachte toename dit en volgend jaar hangt samen met de stijging van de operationele winstgevendheid, wat mogelijk versterkt wordt door verruiming van het dividendbeleid van ondernemingen.

Tabel 4.5 Belasting- en premieontvangsten 2009-2011							
	2009	2010	2011	2010 beleid	2011	2010 endogeen	2011
	niveau in % bbp			mutaties in % bbp per jaar			
Loon- en inkomstenheffing	14,0	13,9	13,9	0,4	- 0,1	- 0,5	0,1
Premies werknemersverzekeringen	3,0	3,0	2,9	0,1	- 0,1	- 0,1	0,0
Zvw-premies	5,1	5,2	5,5	0,1	0,3	0,0	- 0,1
Vennootschapsbelasting (excl. gas)	1,7	1,7	2,1	- 0,2	0,1	0,2	0,3
Belastingen op productie en invoer	12,2	11,9	11,8	0,0	0,0	- 0,2	- 0,1
Overige belastingen	2,1	2,1	2,2	0,0	0,0	0,0	0,1
Totaal	38,1	37,9	38,4	0,4	0,3	- 0,6	0,3

4.5 Overheidsschuld

Invloed van de interventies in de financiële sector

Sinds 2007 vertoont de EMU-schuldquote weer een stijgend verloop.⁴⁰ De toename van de schuldquote ten opzichte van 2007 komt in 2008 nog grotendeels voor rekening van de interventies in de financiële sector. De invloed van de financiële interventies op de verwachte stijging van de schuld ten opzichte van 2007 neemt daarna af. Deze afname komt deels door aflossingen (met name in 2009) en rente- en dividendontvangsten en deels door het noemereffect (verwachte bbp-groei).⁴¹ Het netto vermogen van de overheid is sinds het begin van de kredietcrisis met 5%-punt bbp per jaar afgenomen (zie kader).

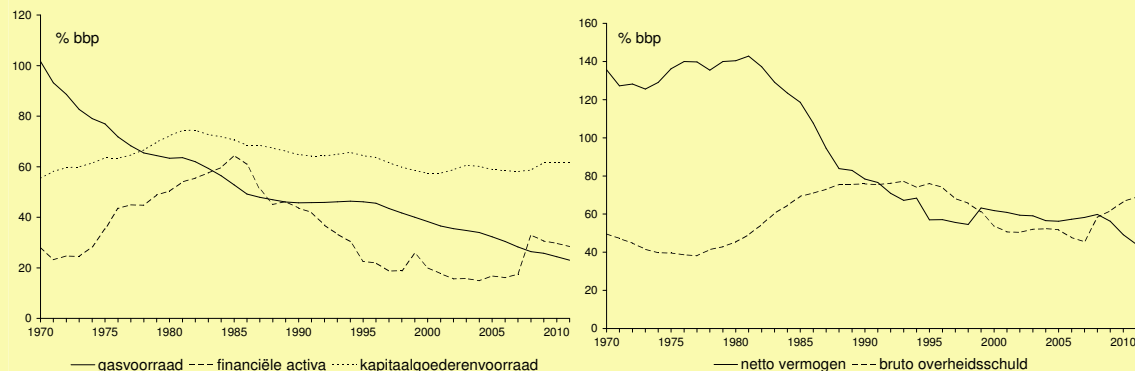
⁴⁰ In de periode van 1977 tot 1993 vertoonde de schuldquote een oplopend patroon van 38% bbp naar 79% bbp, daarna daalde de schuldquote tot een minimum van 46% bbp in 2007.

⁴¹ De toekomstige resultaten van de financiële instellingen waarin de Staat heeft geïntervenieerd zijn onzeker. In dit CEP zijn geen dividenduitkeringen in 2010 en 2011 verondersteld. In die gevallen waarin de couponopbrengst gekoppeld is aan eventuele dividenduitkeringen is hierdoor ook geen couponopbrengst. Zie ook Rijksbegroting 2010, Begroting Financiën IXB, blz. 44-45.

Netto vermogen van de overheid sinds 1970 gedaald van 140% bbp naar ruim 40% bbp

Door hoge begrotingstekorten en kapitaalinjecties in de financiële sector loopt de bruto overheidsschuld naar verwachting op van 46% bbp in 2007 naar 69% bbp in 2011. Dit is ruim boven de EMU-schuldnorm van 60% bbp. Die norm kijkt echter slechts naar de omvang van de expliciete schuld en niet naar de bezittingen.

Bezit, schuld en netto vermogen van de overheid (1970-2011)

De belangrijkste bezittingen van de overheid zijn de gasvoorraden, de kapitaalgoederenvoorraad en de financiële activa.^a De contante waarde van de gasvoorraden bedroeg in 1970 100% bbp. Door verkoop daalt dit met 1 tot 2% bbp per jaar en inmiddels is de waarde gedaald tot iets meer dan 20% bbp. De waarde van de kapitaalgoederenvoorraad van de overheid, zoals infrastructuur, gebouwen en computers, bedroeg in 1970 55% bbp. Dit liep op tot 74% bbp in 1983; daarna is het geleidelijk aan gedaald tot het actuele niveau van circa 60% bbp. Mede door deelnemingen, liep de waarde van de financiële activa op van 25% bbp begin jaren zeventig naar 65% bbp midden jaren tachtig. Door verkoop van aandelen en de aflossing van de leningen aan woningcorporaties was dit tot onder de 20% bbp gedaald, maar door de kapitaalinjecties in de financiële sector is dit de laatste jaren weer sterk gestegen.

Als niet alleen naar de schulden maar ook naar de bezittingen van de overheid wordt gekeken, ontstaat een ander beeld van de financiële positie van de overheid. In de periode 1970-1981 was het netto vermogen vrij stabiel. De waarde van de gasvoorraad nam sterk af en de overheidsschuld nam toe, maar dit werd gecompenseerd door toename van de waarde van de kapitaalgoederenvoorraad en de financiële activa.

Vanaf 1982 is het netto vermogen van de overheid sterk gedaald, van 140% bbp naar ruim 40% bbp. Het grootste deel van het verdampen van het overheidsvermogen (80% bbp) betreft de periode tot en met 1995. Daarna, tot aan de kredietcrisis in 2008, stabiliseerde het netto vermogen op rond de 60% bbp. Het FES-fonds is opgericht met de slogan om ondergronds vermogen (gas) om te zetten in bovengronds vermogen. De cijfers laten zien dat de gasopbrengsten vooral gebruikt zijn voor het verminderen van de bruto schuld; de bruto schuld nam daarnaast sterk af door gebruik van de opbrengsten van privatisering.

Vanaf 2008 zorgen de hoge begrotingstekorten en de intering op de gasvoorraden voor een daling van het netto vermogen van de overheid met gemiddeld 5% bbp per jaar. Daarnaast zijn de risico's voor de overheidsfinanciën sterk vergroot door de nieuwe leningen, deelnemingen en garanties samenhangend met de kredietcrisis.

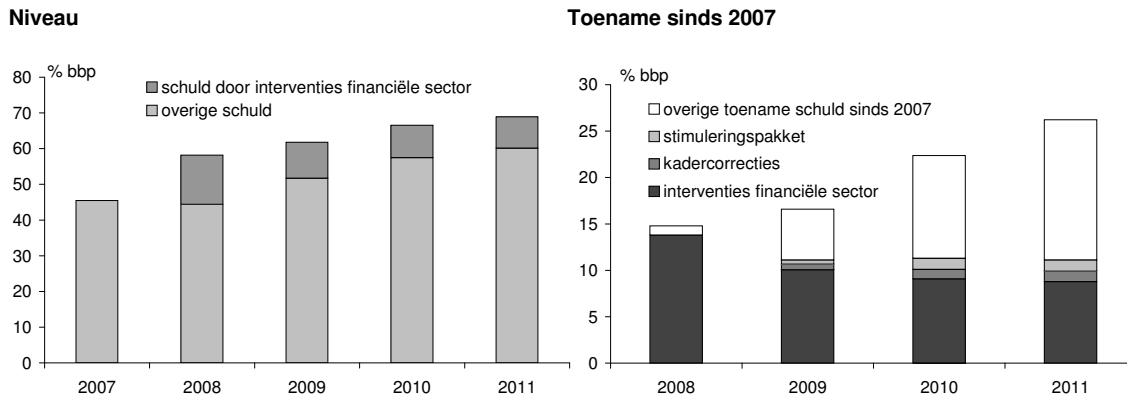
Bij analyses van de houdbaarheid van de overheidsfinanciën staat niet alleen het netto vermogen van de overheid maar ook de toekomstige uitgaven en inkomsten centraal. Door vergrijzing zullen de overheidsuitgaven meer stijgen dan de inkomsten. Volgens deze analyses kan houdbaarheid worden bereikt door of iets te doen aan toekomstige uitgaven en inkomsten, of door vooruitlopend op de kosten van de vergrijzing, het netto vermogen te laten toenemen of afnemen.

^a De cijfers over de kapitaalgoederenvoorraad zijn afkomstig uit de Nationale rekeningen. Dit geldt ook voor de waarde van de financiële activa vanaf 1989; voor eerdere jaren is de waarde van de financiële activa teruggerekend op basis van de rente- en dividendontvangsten. De contante waarde van de gasvoorraden is bepaald op basis van de gerealiseerde opbrengsten tot 2009 en de meest recente verwachtingen voor de toekomst.

Recente ontwikkelingen bij de interventies in de financiële sector

Sinds de *Macro Economische Verkenning 2010* is de raming van de overheidsschuld voor 2009 per saldo met ca. 10,8 mld euro verhoogd vanwege de interventies in de financiële sector. De schuld nam toe doordat het CBS de *ING-backup facility* (15,9 mld euro) relevant voor de EMU-schuld verklaarde en door de herkapitalisatie van ABN-AMRO (1,8 mld euro). Anderzijds nam de schuld af door vervroegde aflossing, 'repurchase fee' en rentebetalingen door ING, Aegon en SNS Reaal (6,9 mld euro).⁴²

Figuur 4.4 EMU-schuld

4.6 Koopkracht

Koopkracht verslechtert in 2010...

In 2010 wordt de crisis voor het eerst zichtbaar in de statische koopkrachtcijfers. De mediane statische koopkrachtmutatie is $-1/2\%$ in 2010 (zie tabel 4.6). De contractloonstijging is met $1/4\%$ gelijk aan de inflatie, waardoor de reële lonen gelijk blijven. Voor werkenden is de verslechtering het grootst met een koopkrachtmutatie van $-3/4\%$. Voor 65-plussers is de mutatie $-1/2\%$ en voor uitkeringsgerechtigden $-1/4\%$. Voor vrijwel alle subgroepen uit tabel 4.6 is de koopkrachtmutatie negatief. In de statische koopkrachtmutaties wordt geen rekening gehouden met onder meer de gevolgen van baanverlies, vermogensverlies en het schrappen van bonussen. Huishoudens die hiermee te maken krijgen, gaan er waarschijnlijk nog veel meer op achteruit.

Voor alle huishoudens verslechtert de koopkracht door de hogere zorgpremies, hoewel deze deels gecompenseerd worden door een hogere zorgtoeslag. De verlaging van de algemene heffingskorting met 20 euro raakt alle huishoudens. Anderzijds profiteren alle huishoudens van de verlaging van de eerste twee schijftarieven met 0,05%-punt. De verlaging van de maximale arbeidskorting met 15 euro verslechtert de koopkracht van werkenden. Werkenden met kinderen hebben voordeel van de verhoging van de combinatiekorting. Daar staat tegenover dat de kinderopvangtoeslag voor buitenschoolse opvang en gastouderopvang omlaag gaat en dat het

⁴² De 'repurchase fee' is een premie vanwege vervroegde terugbetaling.

Tabel 4.6 Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, 2010-2011^a								
	Tweeverdiener ^c		Alleenstaande (ouders)		Alleenverdiener		Alle huishoudtypen	
Bruto huishoudinkomen ^b	2010	2011	2010	2011	2010	2011	2010	2011
mediaan koopkrachtmutatie in %								
Werknemers								
< 175% wml	- 3/4	0	- 1/2	1/4	- 3/4	0		
175-350% wml	- 3/4	0	- 3/4	0	- 3/4	0	} - 3/4	} 0
> 350% wml	- 3/4	- 1/4	- 3/4	- 1/4	- 3/4	- 1/4		
Uitkeringsgerechtigden								
< 120% wml			- 1/4	- 1/4	- 1/2	- 1/4		
> 120% wml	} - 1/2	} - 1/4	0	- 1/4	- 1/4	- 1/4	} - 1/4	} - 1/4
65-plussers								
< 120% aow	- 1/4	0	- 1/4	- 1/4				
> 120% aow	- 1/2	- 1/4	- 1/2	- 1/2	} - 1/2	} - 1 3/4	} - 1/2	} - 1/4
Totaal							- 1/2	- 1/4
^a Statistische koopkrachtmutaties exclusief incidentele inkomensmutaties.								
^b Bruto inkomen uit arbeid of uitkering; bruto minimumloon (wml) en bruto 100% aow-uitkering zijn in 2010 ongeveer 18 300 euro.								
^c De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.								

kindgebonden budget versoberd is door bevrozing van de bedragen per kind. Daarnaast wordt het kindgebonden budget vanaf een lager inkomensniveau afgebouwd met een 1,1%-punt hoger afbouwpercentage. Het hogere afbouwpercentage geeft een hogere marginale druk, maar verkort ook het afbouwtraject, waardoor minder huishoudens ermee te maken hebben.⁴³ De kinderbijslag is sinds juli 2009 bevroren. De versoering van het kindgebonden budget en de bevrozing van de kinderbijslag verslechteren ook de koopkracht van niet-werkende ouders. Huishoudens die wel recht hadden op de tegemoetkoming onderwijsbijdrage en schoolkosten (wtos), maar daar geen gebruik van maakten, hebben voordeel van de integratie van de wtos voor kinderen van 12 tot 18 jaar met het kindgebonden budget.

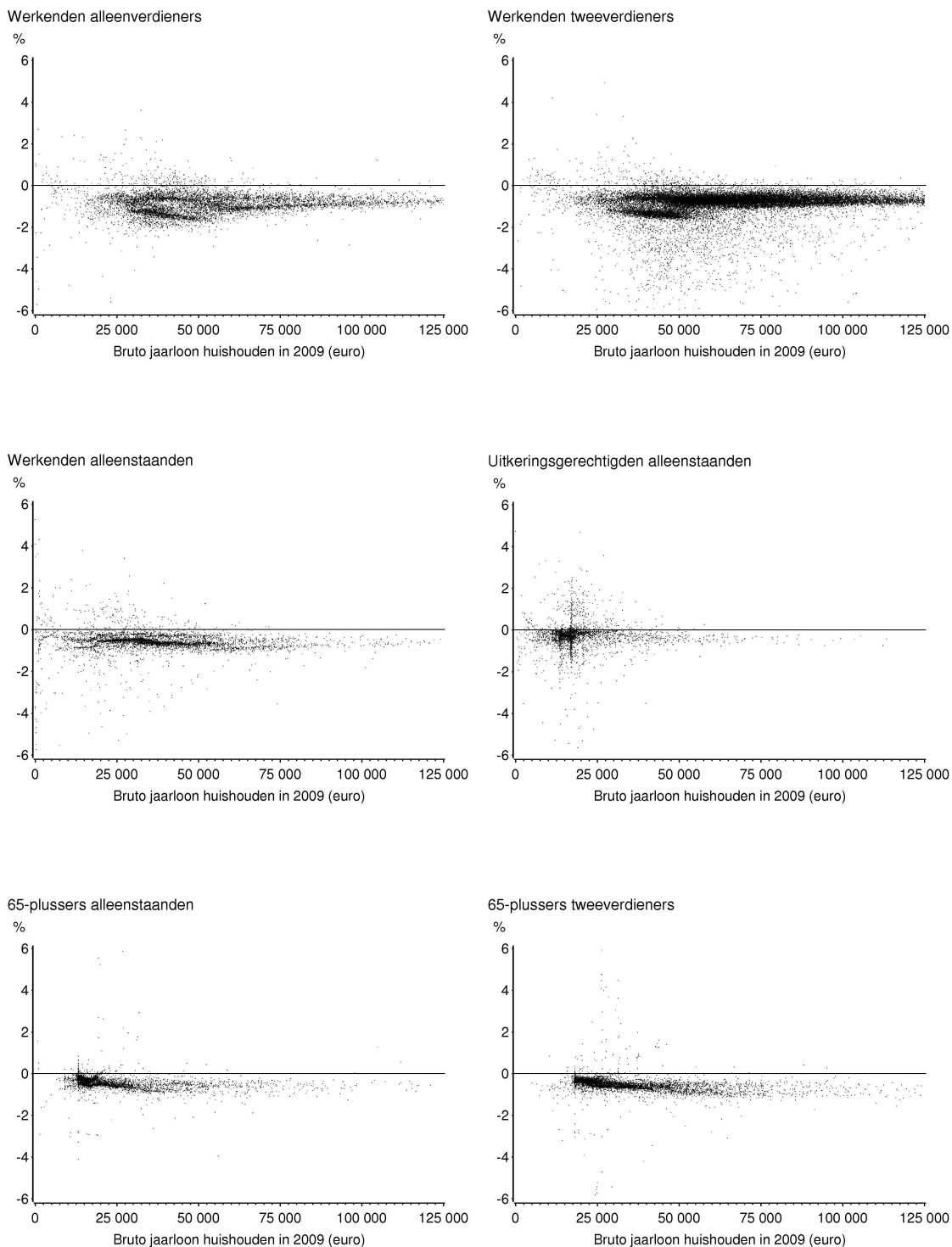
De aow-tegemoetkoming voor 65-plussers wordt verlaagd met 26 euro en de aanvullende pensioenen worden niet volledig geïndexeerd. Er is weinig spreiding in de koopkrachtontwikkeling in 2010 (zie figuur 4.5). Verschillen bij eenzelfde inkomensniveau ontstaan vooral door wijzigingen in regelingen die alleen voor huishoudens met kinderen gelden.

... en verslechtert ook in 2011 nog

In 2011 komt de mediane koopkrachtmutatie op -1/4%. De contractloonmutatie en de inflatie zijn beiden 1 1/2%, zodat net als in 2010, een reële loonstijging van 0% resteert. Voor werkenden blijft de koopkracht gelijk, terwijl uitkeringsgerechtigden en 65-plussers beiden op -1/4% uitkomen.

⁴³ Zie in dit verband M.D.A.C. Gielen, J.M.H.E. Goes, M.H.C. Lever en R.M. van Opstal, Ontwikkeling en verdeling van de marginale druk in 2001-2011, CPB Document 195, november 2009.

Figuur 4.5 Koopkracht naar huishoudtype, inkomensbron en huishoudinkomen, mutaties in %, 2010

In 2011 nemen de geraamde premies voor de ziektekosten toe. De inkomensafhankelijke zvw-bijdrage stijgt met 0,4%-punt tot 7,45%. Dit verslechtert de koopkracht van alle huishoudens. De nominale premie stijgt met 6% naar 1 171 euro. De lage en midden inkomens worden voor de hogere nominale premie (deels) gecompenseerd via de zorgtoeslag. Andere maatregelen die doorwerken in de koopkracht van alle huishoudens zijn de verlaging van het tarief eerste schijf met 0,55%-punt en daar tegenover de verlaging van de algemene heffingskorting met 11 euro.

Voor werkenden wordt de koopkrachtdaling beperkt door de verhoging van de maximale arbeidskorting met bijna 70 euro.

In 2011 wordt de aow-toeslag voor een partner jonger dan 65 jaar met 8% verlaagd. De koopkracht van de groep 65-plussers alleenverdieners is hierdoor fors lager.

Vanaf 2011 betalen 65-plussers geboren na 1945 een houdbaarheidsbijdrage. Dit gebeurt door de bovengrens van de tweede schijf nog maar voor 75% te indexeren voor mensen geboren na 1945. Hierdoor wordt men eerder in de derde schijf belast. Voor 65-minners is het verschil tussen tweede en derde schijftarief nagenoeg nihil, maar voor 65-plussers is het verschil 18%-punt, omdat zij geen aow-premie betalen. In 2011 zijn de effecten nog zeer beperkt, maximaal zo'n 7 euro per jaar.

In 2011 wordt de basishuur verhoogd en daarmee de huurtoeslag verlaagd met 10,32 euro. Dit verslechtert de koopkracht van huishoudens met huurtoeslag.

De zorgtoeslag wordt in 2011 beperkt. Het percentage van het minimumloon dat huishoudens zelf moeten betalen, wordt met 0,15%-punt verhoogd. Daarnaast wordt de afbouw met 0,03%-punt verhoogd. De zorgtoeslag is hierdoor 3 tot 10 euro lager.

Bij de aftrek voor uitgaven voor specifieke zorgkosten geldt een vermenigvuldigingsfactor voor een aantal zorgkosten. Voor 65-minners daalt de factor van 113% in 2009, naar 77% in 2010 en 40% in 2011. Vooral de lagere inkomens ondervinden hier nadeel van.

Huishoudens met kinderen met een inkomen tot 50 000 euro hebben voordeel van de verhoging van het kindgebonden budget. De kinderbijslag blijft in 2011 bevroren op het niveau van januari 2009.

Aan het begin van de kabinetsperiode is een raming voor de koopkrachtontwikkeling over de jaren 2008-2011 gemaakt.⁴⁴ Deze kwam op 1% per jaar uit. Op basis van de huidige cijfers wordt dit ¼%. Deze lagere koopkrachtmutatie is vooral het gevolg van de crisis, waardoor de loonstijging veel lager uitvalt. In de raming aan het begin van de kabinetsperiode is gerekend met een gemiddelde loonstijging van 3¼% per jaar. Deze komt op basis van de huidige cijfers op gemiddeld 2¼% per jaar. De inflatie komt net als bij de eerdere raming op 1¾% per jaar.

⁴⁴ CPB, Actualisatie Economische Verkenning 2008-2011, september 2007.

5 Speciale onderwerpen

5.1 Voorspellen in crisistijd

Het CPB heeft de gevolgen van de ‘Amerikaanse hypotheekcrisis’ voor de Nederlandse economie niet goed ingeschat. Na september 2008 moesten prognoses voor de economische groei in 2009 een half jaar lang in recordtempo neerwaarts worden bijgesteld. Andere ramingsinstanties, nationale en internationale, presteerden niet of nauwelijks beter. Geen van de ramingsinstellingen voorzag het faillissement van de Amerikaanse zakenbank Lehman Brothers en de ineenstorting van de wereldhandel die daarop volgde. De bbp-ramingen van het CPB waren, hoe onnauwkeurig ook, nog relatief nauwkeurig. De kredietcrisis heeft maar weer eens aangetoond dat ramingen inherent onzeker zijn. Verkeerd getimed, onvoorziene, of niet te voorziene gebeurtenissen kunnen en zullen ramingen doen afwijken van de werkelijkheid. Dat was voor de kredietcrisis zo, dat was tijdens de kredietcrisis zo en dat zal altijd zo blijven.

5.1.1 Inleiding

Volgens de meest recente cijfers van het CBS kromp de Nederlandse economie in 2009 met 4%. Een dergelijke terugval heeft sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer plaatsgevonden. Het CPB heeft deze enorme klap niet aan zien komen: in september 2008 voorziet het CPB nog een economische groei van 1¼% in 2009. In de begeleidende tekst bij de raming wordt aangegeven dat “*hoewel in de raming een stevig negatief effect van de kredietcrisis verdisconteerd zit, geenszins valt uit te sluiten dat de gevolgen nog groter uitvallen*”.⁴⁵ Dat bleek een understatement. Niet eerder moest het CPB zijn prognoses zo scherp bijstellen als in de periode september 2008 - maart 2009.

Waarom heeft het CPB de ernst van de crisis aanvankelijk zo onderschat? Had het beter gekund en hoe kan het Planbureau zijn ramingen in de toekomst verbeteren? Wat is de waarde van economische ramingen als zoiets groots als een financiële crisis niet voorspeld wordt? Dat zijn de belangrijkste vragen die hierna aan de orde komen.

5.1.2 Tijdlijn

Deze analyse richt zich op bbp-ramingen. Het CPB maakt niet alleen kwantitatieve ramingen, maar levert ook de bijbehorende economische analyses. Om een goed beeld te kunnen vormen van de kwaliteit van de ramingen rondom de kredietcrisisjaren is het nuttig te weten wat het CPB wanneer schreef en voorspelde. Deze paragraaf schetst een tijdlijn die beschrijft hoe het CPB op diverse momenten aankeek tegen de internationale economische situatie, welke risico's daarbij werden onderkend en wat dat uiteindelijk betekende voor de bbp-ramingen.

⁴⁵ CPB, *Macro Economische Verkenning 2009*, 2008, blz. 16.

Voraf: hoge groei, toenemende risico's

In de aanloop naar de kredietcrisis wijst het CPB geregeld op het grote en toenemende Amerikaanse tekort op de lopende rekening en de risico's die daaruit voortvloeien.⁴⁶ Als belangrijkste risico wordt een (scherpe) depreciatie van de dollar genoemd. *“Daarvan zou een negatief effect uitgaan op de economische groei van het eurogebied”*, aldus de *Macro Economische Verkenning* (MEV) uit september 2005 (blz. 16). Toch is de toon in de jaren vóór de crisis over het algemeen optimistisch. De macro-economische onevenwichtigheden komen niet in de centrale ramingen tot uiting, hooguit spelen ze een rol in de gepresenteerde onzekerheidsvarianten.⁴⁷ De link tussen betalingsbalansonevenwichtigheden en een zeepbel op de Amerikaanse huizenmarkt wordt niet gelegd.⁴⁸ Sterker, over de Amerikaanse huizenmarkt schrijft het CPB in maart 2006 dat *“een daling van de huizenprijzen in de komende jaren [...] niet zo waarschijnlijk is”*.⁴⁹ Achteraf zal blijken dat de huizenprijs in de Verenigde Staten kort daarna begint te dalen.⁵⁰

De huizenprijsstijging in de Verenigde Staten is voorbij

Vanaf de zomer van 2006 dalen de huizenprijzen in veel Amerikaanse steden. In de eerstvolgende raming, de MEV van september 2006, noemt het CPB de afkoeling van de Amerikaanse huizenmarkt expliciet als oorzaak van een vertraging van de economische groei in de Verenigde Staten, al blijft het verwachte negatieve effect bescheiden. In het daaropvolgende *Centraal Economisch Plan* (CEP) schrijft het CPB dat *“In 2008 [...] de economische groei [in de VS] naar verwachting wat [kan] oplopen, doordat de correctie op de woningmarkt dan achter de rug zal zijn [...]”* (blz. 12). Tegelijkertijd wordt expliciet als risico genoemd dat de problemen op de Amerikaanse woningmarkt negatief kunnen uitwerken op de gezinsconsumptie. De vooruitzichten voor de Nederlandse economie worden op dat moment nog als gunstig gekwalificeerd.

De ‘Amerikaanse hypotheekcrisis’ breekt uit

In de zomer van 2007 breekt onrust uit op de financiële markten - de ‘kredietcrisis’ is een feit. In de MEV 2008, die uitkomt op Prinsjesdag 2007, is de toon duidelijk omgeslagen. De mogelijke impact van de ‘onrust op de financiële markten’ voor de Nederlandse economie krijgt de nodige aandacht. Een onzekerheidsvariant illustreert dat de Nederlandse economische groei in 2008 als gevolg van de kredietcrisis 0,9%-punt lager uit zou kunnen komen dan de centrale raming van 2½% (de bbp-groei zou in werkelijkheid uitkomen op 2%).

⁴⁶ Zie bijvoorbeeld CPB, *Centraal Economisch Plan 2005*, 2005, blz. 72; CPB, *Macro Economische Verkenning 2006*, 2005, blz. 11 en 65; CPB, *Centraal Economisch Plan 2006*, 2006, blz. 63.

⁴⁷ Zie bijvoorbeeld CPB, *Centraal Economisch Plan 2006*, 2006, blz. 21 en CPB, *Macro Economische Verkenning 2007*, 2006, blz. 23.

⁴⁸ Zie C. van Ewijk en C.N. Teulings, *De Grote recessie*, Uitgeverij Balans, 2009 voor een beschrijving van de mechanismen die tot de kredietcrisis hebben geleid.

⁴⁹ CPB, *Centraal Economisch Plan 2006*, 2006, blz. 40.

⁵⁰ Zie Case-Shiller Home Price Index, 20-city Composite op www.standardandpoors.com.

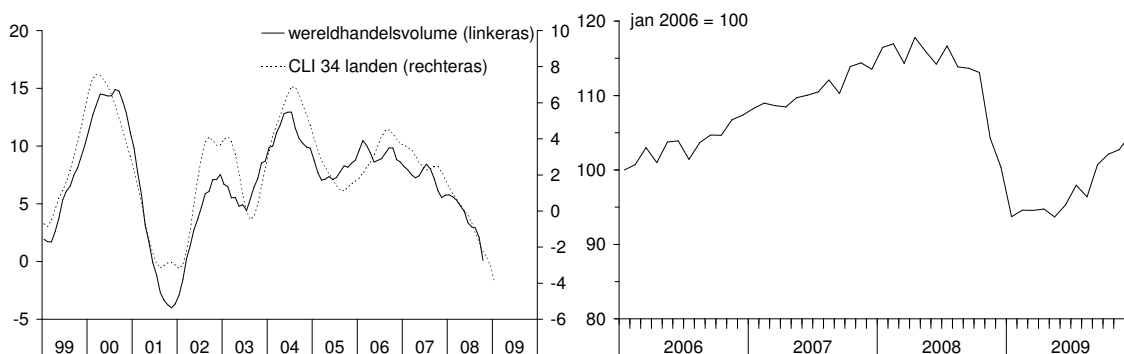
Sinds het CEP uit maart 2008 bevatten ook de centrale ramingen een negatief effect van de kredietcrisis. De bbp-groeiraming voor 2008 wordt in het CEP 2008 bijgesteld tot 2¼%. De eerste raming van de economische groei in 2009 bedraagt 1¾%.

In de zomer van 2008 breidt de crisis zich verder uit. Slechts door ingrijpen van de Amerikaanse overheid blijven zakenbank Bear Sterns en hypotheekbanken Fannie Mae en Freddie Mac overeind. De MEV komt uit op 16 september. Dat de situatie ernstig is, is op dat moment duidelijk. Geschreven wordt: *“Gedwongen verkopen, domino-effecten en besmetting van andere delen van de financiële sector blijven een reële mogelijkheid. Bovendien begint de zwakkere economische groei nu negatief terug te slaan op de financiële sector, waarvan via verkrapping van de kredietverstrekking dan weer negatieve effecten op de economische groei kunnen uitgaan”* (blz. 35). Voor 2009 voorziet het CPB voor Nederland inmiddels nog maar een groei van 1¼%. De kredietcrisis vormt een belangrijk neerwaarts risico voor de raming.

Lehman Brothers gaat failliet

Hoewel de analyse uit de MEV 2009 terugkijkend juist lijkt, is de raming op het moment van publicatie al achterhaald. Nadat eerder al verschillende financiële instellingen in problemen waren gekomen, gaat een dag voor het uitkomen van de MEV Lehman Brothers failliet. Dit blijkt het breekpunt, een gebeurtenis met een vernietigende wereldwijde uitwerking op de financiële sector en het vertrouwen van consumenten en producenten.

Figuur 5.1 Voorlopende indicator wereldhandel t.t.v. decemberraming 2008 (links) en realisatie wereldhandelsvolume (rechts)

Eind november laat de CPB World Trade Monitor⁵¹ zien dat de wereldhandel in augustus tot stilstand is gekomen, om in september af te nemen met 1,5% ten opzichte van de maand ervoor.⁵² In de decemberraming van eind 2008 wordt de raming van de wereldhandelsgroei in 2009 fors neerwaarts bijgesteld: van een groei van 4,5% bij de vorige raming naar een krimp van 3,5%. De neerwaartse bijstelling volgt uit de voorlopende indicator (figuur 5.1, links).

⁵¹ Zie G. van Welzenis en W.B.C. Suyker, Explanatory note on the CPB world trade series, CPB Memorandum 116, 2005 voor een toelichting op de World Trade Monitor.

⁵² Omdat de benodigde data met enige vertraging beschikbaar komen, loopt de World Trade Monitor een kleine twee maanden achter.

Achteraf blijkt dat de wereldhandel in de maanden november, december en januari compleet instort (figuur 5.1, rechts). De harde realisatiecijfers hiervan komen echter pas na de jaarwisseling beschikbaar.

Ook de groeiraming voor de Nederlandse economie komt aanzienlijk lager uit. In plaats van de bbp-groei van 1¼% die in de MEV werd voorzien, wordt in de decemberraming een krimp van ¾% voorspeld. Dit is op dat moment de grootste bijstelling van een groeiraming binnen een kwartaal door het CPB ooit. Achteraf zou blijken dat de neerwaartse bijstelling nog lang niet groot genoeg was. Tijdens de persconferentie besteedt het CPB veel aandacht aan een ‘zwart scenario’, waarin de krimp nog groter is. Zelfs dit sombere scenario blijkt achteraf nog te optimistisch.

De diepste recessie sinds WO II manifesteert zich

Vóór februari 2009 is de conceptversie van het CEP nooit openbaar gemaakt. Vanwege de uitzonderlijke situatie wordt nu echter samen met minister-president Balkenende op 17 februari, toen de conceptversie gereed was, een korte persconferentie gegeven. Voor 2009 wordt een krimp van 3½% geraamd, voor 2010 een krimp van ¼%. De werkloosheid loopt hard op volgens de prognoses, naar gemiddeld 8¾% in 2010. De overheidsfinanciën verslechteren dramatisch, het begrotingstekort loopt op tot 2,9% van het bbp in 2009 en 5,4% van het bbp in 2010. De boodschap is helder: Nederland moet zich opmaken voor een diepe crisis. Voor het kabinet is dit aanleiding te gaan onderhandelen over het Aanvullend Beleidsakkoord.

Vooraf op basis van realisaties over begin 2009 wordt de bbp-groeiraming voor 2009 in de juniraming en de MEV (september 2009) nog verder naar beneden bijgesteld, naar -4¾%. Ook de ramingen voor de begrotingssaldi verslechteren nog substantieel. De kernboodschap – de crisis is zeer ernstig – blijft gelijk. Dat geldt ook voor de decemberraming van het CPB (december 2009). De krimp in 2009 wordt naar verwachting iets minder dramatisch, -4% in plaats van -4¾%. Ook wordt de groeiraming voor 2010 opwaarts herzien. De raming voor het werkloosheidspercentage wordt juist aanzienlijk verlaagd. Het andere speciale onderwerp in dit CEP gaat uitgebreid in op de vraag waarom de werkloosheid vooralsnog een beduidend gematigder oploop vertoont dan waar eerder rekening mee werd gehouden.

5.1.3 Andere ramingsinstituten

Halverwege februari 2010 kwam het CBS met de eerste raming voor 2009 als geheel. Volgens deze flash-raming kromp de Nederlandse economie in 2009 met 4%. Bovenstaande tijdlijn laat duidelijk zien dat het CPB (de omvang van) de recessie pas in een laat stadium heeft zien aankomen. Maar hoe zit het met andere ramingsinstituten? In deze paragraaf worden de CPB-ramingen voor de bbp-ontwikkeling in 2009 afgezet tegen de ramingen van diverse banken (ABN-AMRO, Fortis, ING, NIBC, Rabobank en Consensus Forecasts) en tegen die van andere publieke instellingen (DNB, Europese Commissie, IMF en OESO).

NIBC leidt de dans

Figuren 5.2 en 5.3 presenteren ramingen van de bbp-groei in 2009. Alle ramingsinstanties stellen hun prognoses in de eerste negen maanden van 2008 licht neerwaarts bij. De verschillen zijn echter klein. Alleen NIBC voorspelt een duidelijk lagere groei dan de anderen. Op moment van publiceren is het CPB steeds somberder dan de anderen, op NIBC na, al zijn de verschillen meestal marginaal. Niemand voorziet in september een krimp voor 2009, laat staan de enorme economische terugval die uiteindelijk plaatshad. Gemiddeld wordt in september 2008 uitgegaan van een economische groei van 1,4% in 2009 (gebaseerd op de op dat moment meest recente ramingen van alle in figuren 5.2 en 5.3 getoonde banken en publieke instellingen).

Goede bbp-raming CPB in CEP 2009

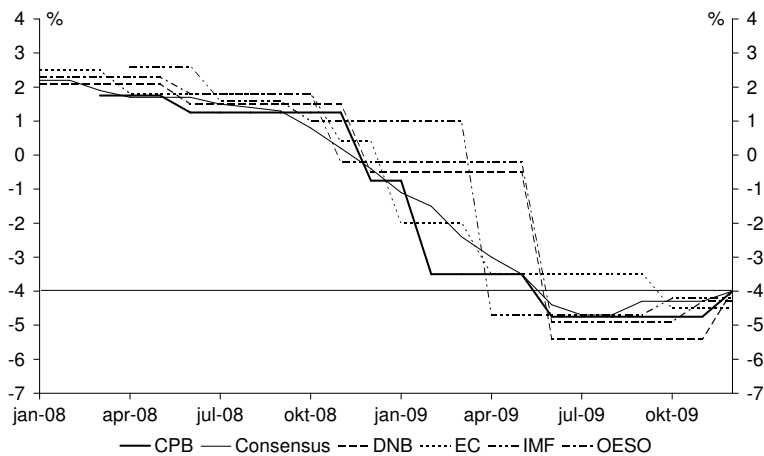
Vanaf oktober 2008, na de val van Lehman, vertonen de ramingen een sterk dalende trend. Zo'n beetje elke nieuwe prognose is nog somberder dan de vorige. In november wordt voor het eerst een krimp van de Nederlandse economie voorspeld: de OESO gaat uit van 0,2%-punt krimp, NIBC van 1,2%. Het CPB komt in december met een groeiverwachting van -0,8%, waarmee het bureau op dat moment aan de onderkant van de bandbreedte zit. In januari 2009 zitten NIBC en de Europese Commissie alweer lager, met ramingen van respectievelijk -1,8% en -2%.

Een maand later, halverwege februari, presenteert het CPB zijn voorlopige CEP-raming. De prognose luidt: een krimp van 3,5% in 2009. Het is de eerste raming van de hier vergeleken instellingen die de gerealiseerde -4% benadert. NIBC en ING, die maandelijks hun prognoses updaten, zijn met een geraamde krimp van respectievelijk 2,5% en 2,3% nog het meest pessimistisch, maar schatten de situatie op dat moment rooskleuriger in dan het CPB.

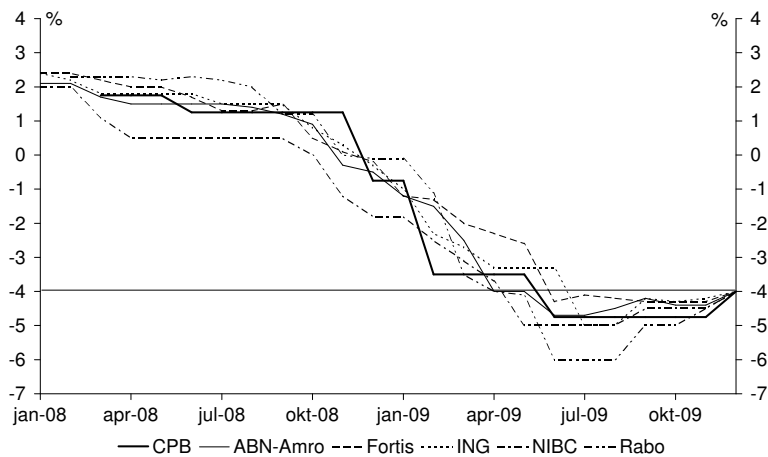
De neerwaartse tendens in opeenvolgende nieuwe voorspellingen houdt nog aan tot halverwege het jaar. De bodem is dan wel bereikt. De Rabobank raamt in juni een bbp-krimp van 6%, De Nederlandsche Bank een krimp van 5,4%. De prognoses van de overige instellingen liggen op het laagste punt tussen de 4% en 5% krimp, op die van de Europese Commissie na (-3,5%; deze raming stamt nog uit april).

De bbp-ramingen voor 2009 veranderen de laatste maanden van het jaar niet veel meer. Dat is ook niet vreemd, aangezien een groot deel van het jaar al achter de rug is. Meevallende cijfers over de wereldhandel en een gunstig bbp-cijfer voor het derde kwartaal in Nederland zorgen er zelfs voor dat de prognoses in december in het algemeen licht opwaarts worden bijgesteld. Alle ramingen die in december worden gepubliceerd, voorzien een krimp van de Nederlandse economie van 4%.

Figuur 5.2 'Ramingen van de bbp-groei in 2009 door het CPB en andere publieke instellingen, naar publicatiedatum

Figuur 5.3 'Ramingen van de bbp-groei in 2009 door het CPB en banken, naar publicatiedatum

5.1.4 Had het beter gekund?

In de vier ramingen voor 2009 die het CPB in 2008 publiceerde, was de gemiddelde absolute voorspelfout 4,8%-punt. Dat is beduidend meer dan de gemiddelde absolute voorspelfout in het verleden, die uiteenloopt van 0,7%-punt in MEV-ramingen voor het lopend jaar tot 1,1%-punt in CEP-ramingen voor het komend jaar.⁵³ Het korte antwoord op de vraag in de paragraaftitel is dus 'ja'. Echter, de vorige paragraaf maakte duidelijk dat ook andere ramingsinstanties de zware recessie niet zagen aankomen. Een kader laat bovendien zien dat Duitse ramingsinstellingen de gevolgen van de crisis voor Duitsland aanvankelijk eveneens onderschatten. Dat geeft wel aan dat het niet zo gemakkelijk is om tot nauwkeurigere voorspellingen te komen.

⁵³ Zie H.C. Kranendonk, J.F.M. de Jong en J.P. Verbruggen, Trefzekerheid CPB-prognoses 1971-2007, CPB Document 178, 2009 voor een onderzoek naar de trefzekerheid van CPB-ramingen in de periode 1971-2007.

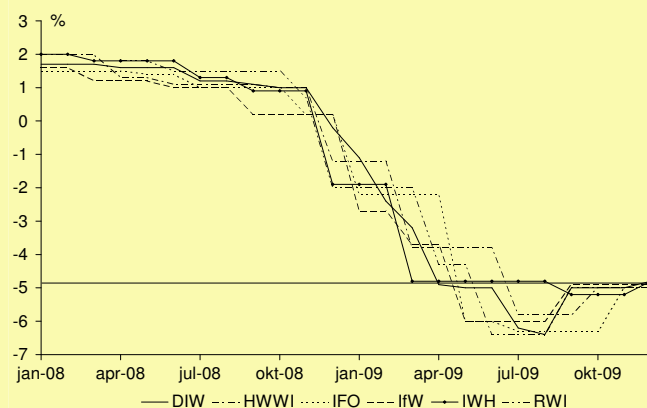
Deden de Duitse instituten het beter?

De institutionele positie van het CPB, formeel deel uitmakend van het ministerie van Economische Zaken en toch volledig onafhankelijk, is bijzonder. Als enige van de hiervoor vergeleken ramingsinstanties heeft het CPB toegang tot vertrouwelijke beleidsnotities en -plannen. Om die reden wordt het Planbureau regelmatig als monopolist afgeschilderd, ondanks het feit dat er vele instanties zijn die ramingen voor de Nederlandse economie afgeven. De door het CPB gemaakte voorspelfouten leiden af en toe tot de suggestie dat de trefzekerheid zou kunnen verbeteren als het CPB niet langer monopolist zou zijn. Er wordt dan wel gewezen op de situatie in Duitsland, waar minstens vijf gerenommeerde onderzoeksinstanties regelmatig ramingen maken voor de Duitse economie.^a

In Duitsland worden de macro-economische ramingen die ten grondslag liggen aan de rijksbegroting opgesteld door het Duitse ministerie van Financiën. De bbp-ramingen van het *Bundesministerium der Finanzen* overschatten gemiddeld genomen echter de feitelijke groei en worden niet als onafhankelijk beschouwd.^b Die onafhankelijkheid is wel aanwezig bij de *Sachverständigenrat Zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung*, maar het desbetreffende jaarlijkse rapport is vooral kwalitatief van aard. Daarnaast zijn er in Duitsland vele onderzoeksinstituten die eigen ramingen maken, maar deze instituten zijn niet altijd onafhankelijk. Een aantal zijn gelieerd aan een bepaalde politieke partij of economische stroming.

Onderstaande figuur toont de ramingen voor de economische groei in Duitsland in 2009 die de zes bekendste Duitse onderzoeksinstanties sinds begin 2008 hebben afgegeven. Het gaat hierbij om DIW (Berlijn), HWWI (Hamburg), IFO (München), IfW (Kiel), IWH (Halle) en RWI (Essen). De overeenkomst met het verloop van de ramingen voor de Nederlandse bbp-groei in 2009 is bijzonder groot. Vanaf het faillissement van Lehman Brothers in september 2008 worden de ramingen tot de zomer van 2009 voortdurend neerwaarts aangepast, om daarna min of meer te stabiliseren.

Ramingen van bbp-groei in Duitsland in 2009, naar publicatiedatum

In opdracht van het *Bundesministerium für Wirtschaft und Technologie* stelt een consortium, waaronder IFO, IfW, IWH en RWI, tweemaal per jaar een zogenoemde *Gemeinschaftsdiagnose* op.^c Deze gemeenschappelijke prognose van de bbp-groei in Duitsland in 2009 bedroeg respectievelijk 1,4% (april 2008), 0,2% (oktober 2008), -6,0% (april 2009) en -5,0% (oktober 2009). Volgens de meest recente cijfers kromp de Duitse economie vorig jaar met 5,0%. Dat zou betekenen dat de gemiddelde absolute voorspelfout van de ramingen uit 2008 5,8%-punt bedraagt. De gemiddelde absolute voorspelfout van CPB-ramingen uit 2008 voor de Nederlandse bbp-groei in 2009 was 4,8%-punt. Zo beschouwd heeft de andere institutionele setting in Duitsland, met een veelheid aan instituten, niet geholpen om tot kleinere voorspelfouten te komen.

^a Zie bijvoorbeeld de inbreng van Schouw tijdens de Algemene Financiële Beschouwingen naar aanleiding van de Miljoenennota 2010 in de Eerste Kamer op 3 november 2009.

^b De Duitse situatie is overigens niet uniek. In bijvoorbeeld Frankrijk en Italië doet zich dezelfde situatie voor. Zie L. Jonung en M. Larch, *Improving fiscal policy in the EU: the case for independent forecasts*, European Commission, Economic Paper 210, 2004.

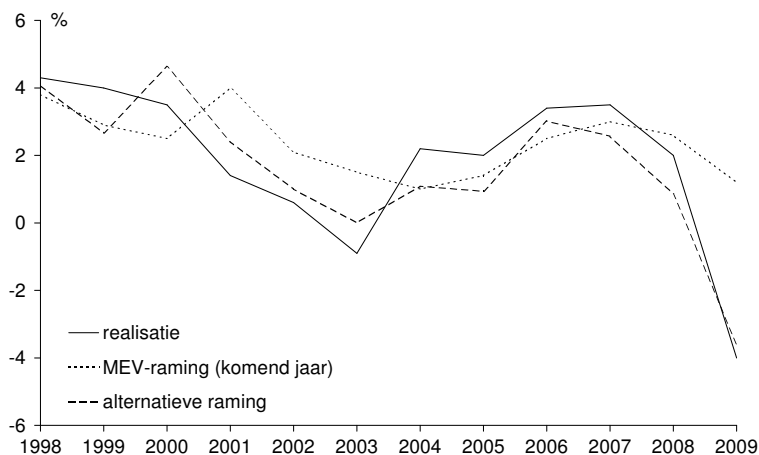
^c Zie www.cesifo-group.de.

Betere wereldhandelsraming

Een voor de hand liggende mogelijkheid om tot betere ramingen voor de Nederlandse economische ontwikkeling te komen is het verbeteren van de raming van de relevante wereldhandel.⁵⁴ Nederland is een kleine, open economie. Dat betekent dat in ramingen van de economische ontwikkeling in Nederland een cruciale rol is weggelegd voor de verwachte of aangenomen ontwikkelingen in het buitenland.⁵⁵

Ter illustratie toont figuur 5.4 MEV-ramingen voor het komend jaar, gerealiseerde groeicijfers en alternatieve MEV-ramingen waarbij is uitgegaan van de gerealiseerde wereldhandelsgroei.⁵⁶ In de MEV 2009, uit september 2008, werd uitgegaan van een groei van de relevante wereldhandel in 2009 van 3,7%, leidend tot een bbp-groeiraming van 1,2%. De relevante wereldhandel zou echter afnemen met bijna 13%. Was dat in september 2008 voorzien, dan zou de bbp-raming voor 2009 zijn uitgekomen op circa -3,5%, aardig in de buurt van de gerealiseerde -4%.

Figuur 5.4 Realisaties, MEV-ramingen en alternatieve ramingen van de bbp-groei, 1998-2009

De boodschap is helder: verbeter de raming van de wereldhandel en de raming voor Nederland zal merkbaar nauwkeuriger worden. Dat is gemakkelijk gezegd: uiteraard werkt het CPB voortdurend aan verbetering van zijn centrale raming voor de wereldhandel. Zo is sinds 2000 de centrale raming verbeterd door het monitoren van de wereldhandel en de industriële productie wereldwijd (in de World Trade Monitor) en door het gebruik van voorlopende indicatoren voor

⁵⁴ Zie J.F.M. de Jong, M.A. Roscam Abbing en J.P. Verbruggen, Voorspellen in crisistijd, CPB Document, binnenkort te publiceren, voor een uitgebreidere beschrijving van (meer) mogelijkheden om de nauwkeurigheid van ramingen te verbeteren.

⁵⁵ F. Keereman, External assumptions, the international environment and the track record of the Commission forecasts, European Commission, Economic Paper No 189, 2003 laat zien dat voorspellingen van de Europese Commissie voor de Nederlandse economie in het komende jaar gevoeliger zijn voor de internationale uitgangspunten dan voorspellingen voor andere Europese landen. De onderzochte landen zijn België, Denemarken, Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Portugal, Spanje en het Verenigd Koninkrijk.

⁵⁶ De alternatieve raming is opgesteld met behulp van een standaardvariant voor de wereldhandel, zoals beschreven in H.C. Kranendonk en J.P. Verbruggen, SAFFIER: een "multipurpose" model van de Nederlandse economie voor analyses op korte en middellange termijn, CPB Document 123, 2006, blz. 49-51.

de industriële productie in de wereld. Maar juist die wereldhandelsraming lijkt al redelijk goed, gezien het feit dat onderzoeks- en beleidsinstellingen wereldwijd gebruik maken van de CPB-cijfers over de wereldhandel.⁵⁷

Eén probleem is echter niet op te lossen: niet (te) voorziene gebeurtenissen kunnen zich altijd voordoen, zoals ook bleek tijdens de kredietcrisis. Het faillissement van Lehman Brothers, en zeker de precieze timing ervan, was niet of nauwelijks te voorspellen, vooral ook omdat in een eerdere fase van de kredietcrisis de Amerikaanse overheid bijvoorbeeld Bear Stearns, Fannie Mae en Freddie Mac wel tehulp schoot.⁵⁸ Het faillissement van Lehman ontketende een schokgolf die uiteindelijk leidde tot een wereldwijde vraaguitval en een instortende wereldhandel.⁵⁹ Behalve dat de economische doorwerking van een omvallende bank op zichzelf al zeer moeilijk in te schatten is, is het natuurlijk erg lastig om er bij het opstellen van een raming zonder goede reden vanuit te gaan dat een overheid of centrale bank in de toekomst anders zal handelen dan in het recente verleden (zoals bij Lehman het geval was).

Dat impliceert overigens ook dat een uitgebreidere modellering van de monetaire en financiële sector waarschijnlijk niet had geholpen de bbp-ramingen voor 2009 te verbeteren. Weliswaar had dit een beter en sneller inzicht in de kwetsbaarheid van het economisch systeem kunnen opleveren, wat op zichzelf overigens zeer waardevol zou zijn geweest voor een betere risicoanalyse, maar tot een betere centrale projectie had het vermoedelijk niet geleid. Geen enkel macro-economisch model kan immers de discretionaire overheidsbeslissing om een bank al dan niet failliet te laten gaan voorspellen.

5.1.5 Omgaan met onzekerheid

Bij het opstellen van een raming veronderstelt het CPB dat de economie zich ontwikkelt volgens het op dat moment meest waarschijnlijke scenario. Anders gezegd, een CPB-raming is een economische vooruitblik, *conditioneel* op het zich niet materialiseren van risico's voor de economische ontwikkeling. Met risico wordt hier een gebeurtenis of omstandigheid bedoeld die invloed kan hebben op de economie, maar die eerder niet dan wel zal voorkomen tijdens de ramingsperiode en waarvan bovendien de timing vaak onzeker is. Risico's kunnen voorzienbaar of onvoorzienbaar zijn. Een voorbeeld van een voorzienbaar risico voor de economische ontwikkeling waar in het CEP 2008 (blz. 16) op werd gewezen, was een terugval van de wereldhandel als gevolg van een toegenomen risicoaversie onder kredietverstrekkers. Een voorbeeld van een niet te voorzien risico is een terroristische aanslag. Met het tweede soort risico valt niet op zinnige wijze rekening te houden. De gevolgen van voorzienbare risico's kunnen (bijvoorbeeld) worden weergegeven door in plaats van puntschattingen

⁵⁷ Zie bijvoorbeeld A. Jakaitiene en S. Dées, *Forecasting the world economy in the short term*, ECB Working paper series, No 1059, 2009; OESO, WTO en UNCTAD, *Report on G20 trade and investment measures*, 2009; Bank of England, *Inflation report*, februari 2010.

⁵⁸ Vlak na het faillissement van Lehman zou de Amerikaanse overheid door middel van overname een bankroet van de verzekeringsmaatschappij AIG voorkomen.

⁵⁹ Bij redding van Lehman Brothers zou de kredietcrisis vermoedelijk minder abrupt en minder krachtig zijn geweest, maar niet afwezig.

onzekerheidsintervallen voor belangrijke economische grootheden te geven of door naast de puntschattingen onzekerheidsvarianten op te nemen.

CPB hanteert onzekerheidsvarianten

Het CPB verkiest doorgaans het opnemen van onzekerheidsvarianten naast de centrale projectie boven het publiceren van onzekerheidsintervallen.⁶⁰ Deze keuze kan niet los worden gezien van de relatie tussen het CPB en de afnemers van zijn ramingen. Onzekerheidsmarges geven weliswaar een indruk van de mate van onzekerheid rondom een geraamd cijfer, maar voor het maken van een begroting (of het vaststellen van uitkeringshoogtes of belastingtarieven) heeft bijvoorbeeld het kabinet weinig aan onzekerheidsintervallen. Bovendien, het introduceren van onzekerheidsintervallen verbetert de voorspellingen niet. Een substantiële internationale schok zoals de kredietcrisis kan de realisaties gemakkelijk buiten het interval doen belanden. Bij ramingen in 2008 was de economische krimp van 4% in 2009 buiten praktisch alle zinvolle en bruikbare onzekerheidsintervallen gevallen.⁶¹ Daarnaast zijn de berekende onzekerheidsmarges mede afhankelijk van de gemaakte veronderstellingen en is het de vraag of marges voor het verleden wel representatief zijn voor de toekomst. Ten slotte bieden varianten de mogelijkheid om op specifieke risico's in te gaan en de gevolgen van een zich materialiserend risico op consistente wijze door te rekenen. Stel dat er een reële kans is op een sterker inzakkende wereldhandel dan volgens de centrale projectie zal plaatsvinden. Een variant geeft dan inzicht in de daaropvolgende lagere bbp-groei en hogere werkloosheid. Onzekerheidsmarges geven geen inzicht in de richting waarin verschillende variabelen zich ontwikkelen bij economische schokken en in de onderlinge samenhang tussen die variabelen.

5.1.6 Conclusie

De dramatische gevolgen van de kredietcrisis, die in de zomer van 2007 begon en veel economieën eind 2008, begin 2009 in een diepe recessie stortte, werden door het CPB pas in een laat stadium enigszins goed ingeschat. Maar het CPB stond daarin niet alleen: geen van de grote internationale publieke instellingen of banken voorspelde in 2008 een forse bbp-krimp in 2009 voor Nederland. De oorzaak daarvan is dat niemand de ongekende terugval in de wereldhandel van november en december 2008 en januari 2009 voorzag.

De wereldhandel stortte in nadat het faillissement van Lehman Brothers enorme onrust op financiële markten had veroorzaakt en consumenten en producenten wereldwijd hun vraag terugschroefden. Maar was die val van Lehman te voorzien? Hoogstwaarschijnlijk niet. Kort daarvoor voorkwam de Amerikaanse centrale bank een faillissement van Bear Stearns en nam de Amerikaanse overheid de cruciale hypotheekbanken Fannie Mae en Freddie Mac over. De

⁶⁰ Zie ook CPB, *Puntschattingen of onzekerheidsmarges?*, *Macro Economische Verkenning 2006*, 2005, blz. 93.

⁶¹ Het IMF maakt wel gebruik van betrouwbaarheidsintervallen. In de raming van oktober 2008 (na het faillissement van Lehman) werd voor 2009 een wereld-bbp-groei geraamd van 3,0%, met daaromheen een 90%-betrouwbaarheidsinterval dat liep van ongeveer 1% tot ongeveer 4%. In de meest recente IMF-raming (oktober 2009) wordt de groei voor 2009 op -1,1% geraamd, dus ver buiten het 90%-betrouwbaarheidsinterval.

verwachting (of aanname) van het CPB was zodoende dat andere grote financiële instellingen in de problemen ook gered zouden worden.

Het voorbeeld van Lehman beschrijft een fundamenteel probleem bij het opstellen van korte-termijnramingen: er zijn altijd risico's, de raming is per definitie met onzekerheid omgeven. Het is belangrijk dat gebruikers van ramingen zich daarvan bewust zijn en daar bij het maken van beleid rekening mee houden. Het CPB tracht deze onzekerheid voor het voetlicht te brengen door in het kader van de ramingen risico's te benoemen en de mogelijke economische gevolgen ervan te beschrijven, meestal via onzekerheidsvarianten. Dit is vergelijkbaar met een seismoloog die waarschuwt voor een aardbeving. Al is het onmogelijk om de precieze timing en kracht van een beving te voorspellen, de waarschuwingen van de seismoloog (econoom) kunnen wel leiden tot een meer schokbestendige bouw (financieel stelsel, begrotingsbeleid). Een goed voorbeeld van schokbestendige economische bouw is het trendmatig begrotingsbeleid, dat juist ontworpen is om rust te creëren in onzekere economische tijden.

Ondanks alle onzekerheid leveren centrale projecties de nodige informatie op. Veel ontwikkelingen zijn wel degelijk in enige mate in te schatten. Maar het is goed te beseffen wat een korte-termijnraming precies is: een economisch beeld voor de nabije toekomst, *conditioneel* op zo realistisch mogelijke aannames en verwachte ontwikkelingen. Met andere woorden, een *best guess*. De *best guess* van het CPB is precies dat: verre van perfect, maar in de meeste gevallen op het moment van publiceren wel de beste raming die voorhanden is (mede dankzij relatief goede cijfers voor de wereldhandel). Verkeerd getimed, onvoorziene, of niet te voorziene gebeurtenissen kunnen en zullen ramingen echter doen afwijken van de werkelijkheid. Dat was voor de kredietcrisis zo, dat was tijdens de kredietcrisis zo en dat zal altijd zo blijven.

5.2 Gevolgen crisis voor arbeidsmarkt vallen vooralsnog mee

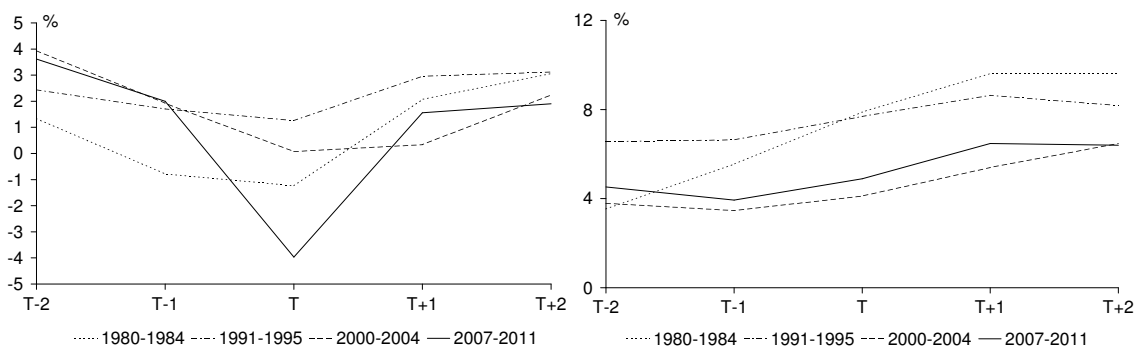
Terwijl de productie in de marktsector behoorlijk is teruggelopen, blijft de stijging van de werkloosheid vooralsnog gematigd. Zoals bij iedere economische crisis trekken mensen zich terug van de arbeidsmarkt. Daarnaast vangen bedrijven de terugloop in de productie op door ingehuurd zelfstandigen en tijdelijke arbeidskrachten naar huis te sturen, en door vaste arbeidskrachten minder uren te laten werken. Dergelijke aanpassingen treden echter altijd op tijdens een economische crisis. In vergelijking met eerdere periodes van economische teruggang zijn bedrijven nu ook terughoudend in het ontslaan van vaste krachten. Door de winsten die ze de afgelopen jaren gemaakt hebben kunnen ze zich dit permitteren. Wellicht anticiperen bedrijven op een blijvend krappe arbeidsmarkt voor geschoold personeel.

De werkloosheid is opgelopen van 3,9% in 2008 naar 4,9% gemiddeld in 2009. Eind 2009 bedroeg de werkloosheid 5,6%. Voor 2010 wordt een oploep naar gemiddeld 6½% voorzien. Gezien de terugval van de volumegroei van het bbp van 2% in 2008 naar -4% in 2009 valt de

toename van de werkloosheid mee. In het *Centraal Economisch Plan 2009* (april 2009) ging het CPB op basis van ervaringen met eerdere periodes van economische tegenspoed uit van een veel sterkere toename van de werkloosheid. Hoewel de economische terugval nu veel groter is dan tijdens de voorgaande periodes van laagconjunctuur (figuur 5.5) is de oploep van de werkloosheid ongeveer vergelijkbaar. Dat is een puzzel: op basis van vergelijking met eerdere crises mocht er verwacht worden dat er ultimo 2009 ruim 100 000 extra mensen werkloos zouden zijn geworden.⁶²

Werkloosheid ontstaat indien het aanbod van arbeid groter is dan de vraag naar arbeid. Beiden veranderen voortdurend over de tijd. Het aanbod verandert door demografische ontwikkelingen, door veranderend arbeidsaanbodgedrag en door het aan- of ontmoedigende effect van het niveau van de werkloosheid. De vraag verandert door de conjunctuur, maar ook door structurele ontwikkelingen in bijvoorbeeld de productiviteitsontwikkeling en het investeringsklimaat. De Nederlandse economie kende de afgelopen jaren een hoge groei en de werkloosheid daalde naar een niveau waar menig land jaloers op is. Maar wat verklaart de relatief meevallende stijging van de werkloosheid van ruim 100 000 personen? En hoe zou het verder kunnen gaan? Het vervolg bespreekt het arbeidsaanbod, daarna de arbeidsvraag en tot slot de confrontatie van vraag en aanbod.

Figuur 5.5 Volumegroei bbp (links) en werkloosheid (rechts) in tijden van economische neergang, voor respectievelijk T = 1982, 1993, 2002 en 2009

5.2.1 Aanbod van arbeid

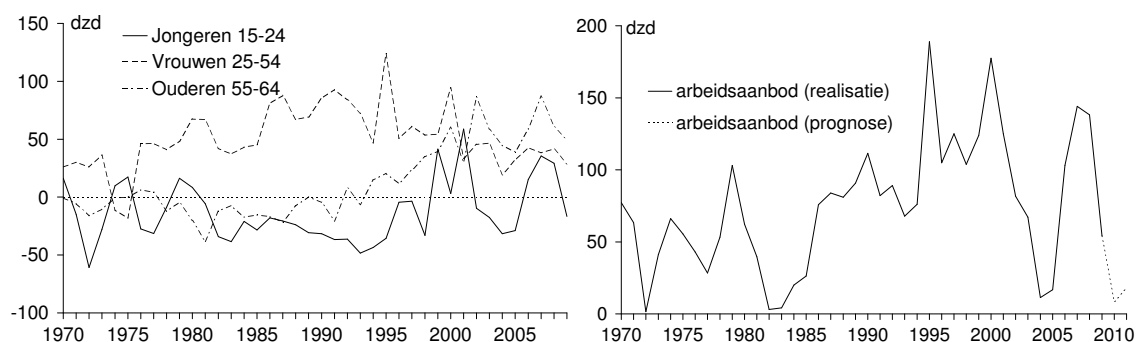
Het arbeidsaanbod is de afgelopen decennia gestaag gestegen. De toename vond vooral plaats in tijden van economische voorspoed. In tijden van tegenspoed wordt verblijf op de arbeidsmarkt ontmoedigd. Mensen die zich niet meer aanbieden of zich terugtrekken, tellen niet mee in de werkloosheidscijfers. Een gematigde oploep van de werkloosheid kan het gevolg zijn van

⁶² Dit speciaal onderwerp maakt een economische analyse van de minder dan verwachte oploep van de werkloosheid gelet op de terugval van de volumegroei van het bbp. De terugval tijdens de huidige crisis is namelijk bijna twee keer zo groot als de terugval tijdens de vorige crisis (die daar twee jaar voor nodig had). De oploep van de werkloosheid tijdens de huidige crisis is echter nauwelijks groter. De huidige oploep van de werkloosheid had dus twee keer zo groot kunnen uitpakken. Het zou dan gaan om ongeveer 1½%-punt extra werkloosheid, ofwel ruim 100 000 extra werklozen. Dit speciaal onderwerp bespreekt overigens geen trefzekerheidsanalyse waarbij verschillende ramingen worden vergeleken. Zie voor een verklaring van de forse neerwaartse aanpassing van de werkloosheidsraming de CPB Nieuwsbrief 2009/4, blz. 13.

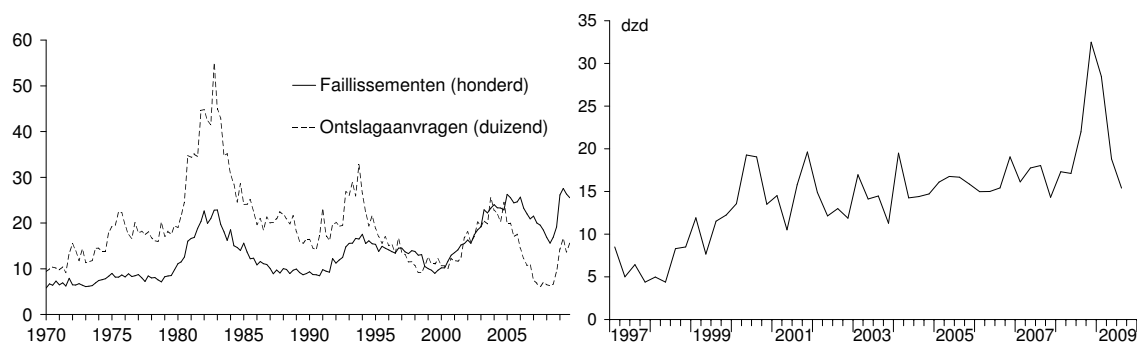
ontmoediging. De toename van het arbeidsaanbod in 2009 blijkt inderdaad laag te zijn, maar niet uitzonderlijk laag.

Vooral jongeren, vrouwen en ouderen reageren op de situatie op de arbeidsmarkt. Ten eerste is de participatie van jongeren over de afgelopen decennia duidelijk gedaald doordat ze langer scholing volgen (figuur 5.6, links). Alleen rond de jaren 2000 en 2006 is hun arbeidsaanbod gestegen, waarschijnlijk als gevolg van de sterk groeiende economie. Hun arbeidsaanbod is in 2009 weer licht gedaald, maar de mate waarin is niet uitzonderlijk in vergelijking met eerdere recessies. Ten tweede is het arbeidsaanbod van vrouwen over de afgelopen decennia gestaag gestegen. De toename was hoog, ook tijdens mindere economische periodes. In 2009 is de toename van het arbeidsaanbod wat minder sterk geworden, maar niet uitzonderlijk laag. Ten derde is het arbeidsaanbod van ouderen sinds midden jaren negentig gestaag gestegen, na een lange periode van terugtrekking. Daarmee hebben de ouderen flink bijgedragen aan de economische groei van de afgelopen tien tot vijftien jaar. En de toename van hun arbeidsaanbod gaat nog door, ook in het jaar 2009.

Figuur 5.6 Mutatie arbeidsaanbod naar demografische groep (links) en totaal (rechts), 1970-2009

Figuur 5.7 Ontslagaanvragen en faillissementen 1970-2009 (links) en vervallen vacatures 1997-2009 (rechts)

Het totale arbeidsaanbod is de afgelopen decennia ieder jaar gestegen (figuur 5.6, rechts). De veranderingen per groep verschillen aanzienlijk, maar samen vertonen ze een duidelijke samenhang met de economische groei. In de tweede helft van de jaren negentig lag de toename enkele malen ruim boven de 100 000 personen per jaar. Ook in de periode 2006-2008 was de stijging groot. In periodes van economische tegenspoed, begin jaren tachtig en rond 1993 en

2003 was de stijging nihil. De toename in 2009 is met ongeveer 50 000 personen niet bijzonder laag. Volgens de raming zal de toename in 2010 en 2011 hetzelfde lage niveau bereiken als tijdens de eerdere periodes van economische tegenspoed. De ontwikkeling van het arbeidsaanbod kan daarmee niet de gematigde ontwikkeling van de werkloosheid verklaren.

5.2.2 Vraag naar arbeid

Als de geringe toename van de werkloosheid niet kan worden verklaard door een meer gematigde ontwikkeling van het arbeidsaanbod dan tijdens de vorige crisis, dan móet de verklaring bij de arbeidsvraag liggen. Bedrijven hebben verschillende manieren om een terugval in de vraag naar producten en diensten op te vangen zonder meteen naar middelen als gedwongen ontslagen en bedrijfssluitingen te grijpen.

Natuurlijk zijn er ook tijdens deze crisis gedwongen ontslagen en faillissementen, maar de aantallen lijken vooralsnog mee te vallen gezien de enorme terugval in de productie (figuur 5.7, links). Het aantal ontslagaanvragen is zelfs opvallend laag. Weliswaar kunnen meer ontslagprocedures via de kantonrechter lopen (niet in figuur), maar het is onwaarschijnlijk dat die route juist nu vaker wordt gekozen. Bij een sterke vraaguitval is de route via het UWV namelijk goedkoper. Waarschijnlijk belangrijker is de verandering in de wetgeving per 1 oktober 2006. Sindsdien hoeft ontslag met wederzijds goedvinden niet meer via het UWV te lopen om recht op een ww-uitkering te krijgen. Het feitelijke aantal ontbindingen van arbeidsovereenkomsten kan hoger liggen dan het gepresenteerde aantal ontslagaanvragen. Het aantal ontslagen hoeft bij deze recessie niet noodzakelijkerwijs lager te zijn dan bij vorige recessies. Het aantal faillissementen (inclusief eenmanszaken) is wel wat hoger dan tijdens eerdere periodes van crisis, in 2009 werd een recordaantal van 10 500 bereikt.

Als een bedrijf de vraag naar producten en diensten sterk ziet teruglopen dan zijn er meerdere manieren om de eerste klap snel op te vangen. Als eerste worden meestal de openstaande vacatures ingetrokken. Vervolgens worden contracten met ingehuurde dienstverleners, waaronder zelfstandigen, beëindigd. Ook worden contracten van tijdelijk personeel, waaronder uitzendkrachten, niet verlengd. Overuren van vast personeel vallen vanzelf weg door de vraaguitval. Als dat allemaal nog niet voldoende is, dan kan het personeel verzocht worden minder uren te werken of onbetaald verlof te nemen. Tot op dat moment is nog geen enkele werknemer gedwongen ontslagen en is de afgenomen hoeveelheid werk verdeeld over de zittende werknemers. Bedrijven nemen dit soort maatregelen natuurlijk tijdens iedere periode van vraaguitval. De vraag is of de bovenstaande maatregelen zich bij deze crisis versterkt hebben voorgedaan en of zo de gematigde oploep van de werkloosheid kan worden verklaard.

Vacatures

Tijdens de tweede helft van 2008 en begin 2009 hebben bedrijven massaal openstaande vacatures laten vervallen (figuur 5.7, rechts). Door de gespannen arbeidsmarkt hadden bedrijven

grote moeite vacatures te vervullen, en het aantal openstaande vacatures was begin 2008 hoog. De eerste bezuinigingsronde bij bedrijven was dus gemakkelijk; door openstaande plekken niet te vervullen vond er geen uitbreiding van het personeelsbestand plaats. Overigens is ‘gemakkelijk’ een relatief begrip, uiteraard dienen bedrijven intern aanzienlijk te schuiven met personeel.

Het aantal vervallen vacatures ligt bij deze crisis aanzienlijk hoger dan bij de crisis van de jaren 2000-2004. Over de periode van het derde kwartaal 2008 tot en met het eerste kwartaal 2009 ligt het aantal ongeveer 20 000 hoger. Dit aantal kan echter niet één op één vertaald worden naar de meevallende oploep van de werkloosheid. Minder vacatures betekenen namelijk ook minder banen voor werkzoekenden. Het schrappen van openstaande vacatures is dus maar een klein deel van de werkloosheidspuzzel, het gaat hooguit om enkele duizenden werklozen.

De ontwikkeling van de vacaturegraad in vergelijking met de werkloosheidsgraad is overigens niet uitzonderlijk te noemen (figuur 3.10). De twee variabelen bewegen zich tegen de wijzers van de klok in, en de huidige ontwikkeling is conform de ontwikkeling in de periode 2000 tot 2003. Ook vanuit dit perspectief gezien zijn vacatures hooguit een klein deel van de werkloosheidspuzzel.

Zelfstandigen

Zelfstandigen zijn niet verzekerd voor collectieve sociale zekerheidsrisico's. In goede tijden houden ze netto een hoge beloning over, omdat ze geen sociale premies betalen, maar in slechte tijden leveren ze inkomen in door een lager aantal opdrachten. Zelfstandigen dragen bij aan een flexibele reactie van de arbeidsmarkt op een vraaguitval naar producten en diensten. In goede tijden werken ze veel uren en in slechte tijden gelden ze niet als werkloos zolang ze minstens twaalf uur per week werken. Daarnaast hebben ze alleen recht op de fiscale ondernemersaftrek, zoals de zelfstandigenaftrek, als ze voldoen aan het urencriterium van 1225 uur, gemiddeld ongeveer 24 uur per week. Mede om deze reden komen ze in slechte tijden niet snel onder de grens van 12 uur per week en kunnen dan niet als werkloos beschouwd worden.

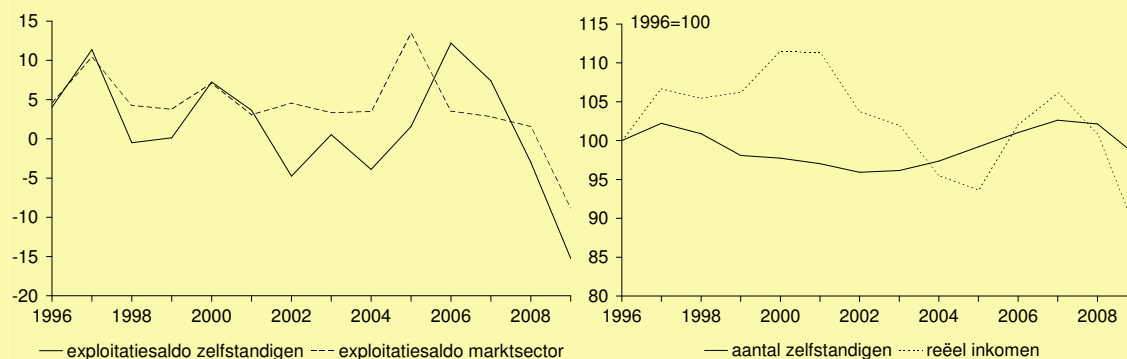
Zelfstandigen verklaren een stukje van werkloosheidspuzzel. Door hun toegenomen aantal (figuur 5.8, links) is het aandeel van de arbeidsmarkt dat flexibel reageert op een vraaguitval, toegenomen. Sinds de vorige economische crisis is het aantal zelfstandigen behoorlijk gestegen. De toename van het aantal zelfstandigen als aandeel van de beroepsbevolking is minder groot, omdat de beroepsbevolking in dezelfde periode ook is gegroeid. De vraag is in hoeverre zelfstandigen in de huidige crisis bijdragen aan een toename van de flexibiliteit.

De gewerkte uren van zelfstandigen zijn licht afgenomen (figuur 5.8, rechts), maar deze afname is niet sterker dan tijdens de vorige crisis. De flexibiliteit van zelfstandigen komt echter niet goed tot uitdrukking in het aantal uren dat ze werken. Tijdens een economische crisis zijn de uren deels niet productief, doordat zelfstandigen aanzienlijk meer tijd nodig hebben om opdrachten binnen te halen. En die tijd geldt ook als werk. Daarnaast is het voor zelfstandigen

Inkomen zelfstandigen relatief zwaar getroffen door de crisis

In Nederland zijn circa 1,2 miljoen personen actief als zelfstandige, met of zonder personeel. Het gaat omgerekend om circa 800 duizend fulltime banen (arbeidsjaren) oftewel ruim 10% van de werkgelegenheid. Met elkaar zetten zij ruim 120 miljard euro (in 2008) aan goederen en diensten om. Daarvan gaat ruim 80% op aan inkoop van goederen en diensten, salarissen van eventueel personeel en afschrijvingen op kapitaalgoederen (gebouwen, pc's, bestelwagens etc.). De winstmarge voor deze ondernemers is daarmee zo'n 15% van de omzet, goed voor een exploitatiesaldo van ongeveer 20 miljard euro in 2008. Van dat inkomen uit exploitatie moeten ze, na afdracht van (inkomsten)belasting en premies, voorzien in hun levensonderhoud en hun bedrijf draaiende houden. De verandering van het inkomen fluctueerde in de afgelopen jaren meestal tussen de +5% en de -5%. Omdat zelfstandigen een ondernemersrisico lopen varieert hun inkomen sterker dan van werknemers of uitkeringsgerechtigden. De inkomensdaling viel vorig jaar buiten deze bandbreedte. Vorig jaar vormt daarop een duidelijke uitzondering, want zelfstandigen hebben toen, naar het zich laat aanzien op basis van voorlopige CBS-cijfers, veel meer moeten inleveren. De omzet daalde in de eerste drie kwartalen met 5%. Een dergelijke daling heeft zich in de afgelopen dertig jaar niet eerder voorgedaan. Tijdens de vorige periode van laagconjunctuur (2002-2004) steeg de omzet gemiddeld nog met circa 2% en daalde het exploitatiesaldo met 3%. In 2009 vertaalde de op zich 'bescheiden' omzetsdaling van 5% zich wel in een inkomensdaling van circa 15%, omdat de kosten minder zijn gedaald en de marge bescheiden is. Zelfstandigen hebben daarmee een grotere veer moeten laten dan de marktsector als geheel, waar in nominale termen het exploitatiesaldo met bijna 10% afnam (zie linkerfiguur). Zelfs als rekening wordt gehouden met de looninkomsten van meewerkende gezinsleden in de onderneming wordt het beeld niet veel positiever. Dat de inkomenspositie van zelfstandigen in de meeste jaren achterblijft bij de marktsector als geheel is een patroon dat al langer zichtbaar is. Dat kan slechts deels verklaard worden doordat het aantal zelfstandigen in de periode 1995-2008 cumulatief minder toenam (6%) dan de totale werkgelegenheid in de marktsector (15%). De rechterfiguur illustreert het ondernemersrisico van zelfstandigen. Na een periode van dalingen steeg het reëel inkomen per zelfstandige in 2006 en 2007. Vervolgens werd er in 2008 en met name in 2009 fors ingeleverd. De daling in 2009 van circa 13% is veel groter dan de afname met ruim 7% gemiddeld in de jaren 2002-2004. Deze inkomensdaling heeft er waarschijnlijk mede aan bijgedragen dat het aantal zelfstandige ondernemers vorig jaar is afgenomen met 33 000 fulltime banen.

Nominale groei exploitatiesaldo (links) en aantal zelfstandigen en reëel inkomen per zelfstandige (rechts)

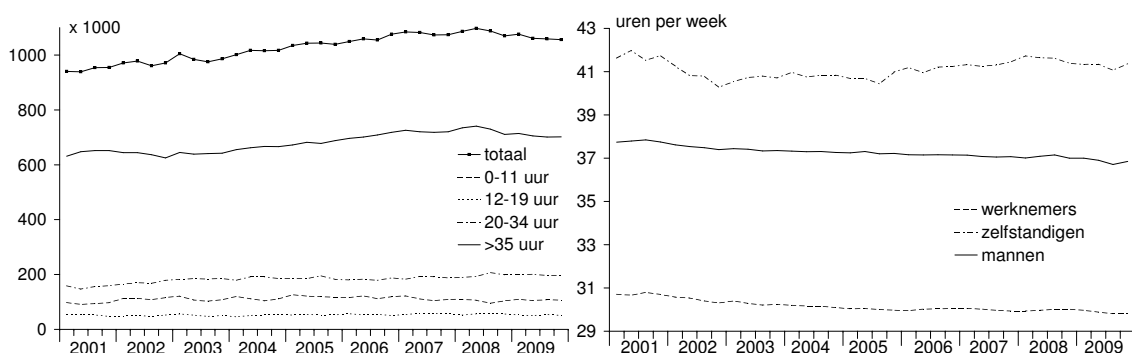

financieel aantrekkelijker om te voldoen aan het urencriterium dan bij de vorige crisis omdat de zelfstandigenaftrek hoger is.

Naast de uren zijn ook hun omzet en daarmee hun inkomen van belang. Recent onderzoek laat zien dat binnen de groep zelfstandigen de zelfstandigen zonder personeel een even grote

omzetzdaling als het hele mkb meemaken, namelijk 6% in 2009.⁶³ Uit voorlopige cijfers blijkt dat de reële inkomensdaling per zelfstandige in 2009 ongeveer 13% is geweest (zie kader). Tijdens de vorige crisis verloren ze ongeveer 6% reëel inkomen over de periode 2001-2003. Zelfstandigen hebben dus ongeveer 7% meer reëel inkomen verloren dan tijdens de vorige crisis. Dit kan echter niet één op één vertaald worden naar de meevallende oploep van de werkloosheid. Bijvoorbeeld omdat sommigen zich toch werkloos zullen melden. Het inkomensverlies van zelfstandigen verklaart dan 40 000 tot 60 000 minder werklozen.⁶⁴

Figuur 5.8 Aantal zelfstandigen (links) en gewerkte uren (rechts)

Tijdelijke arbeidskrachten

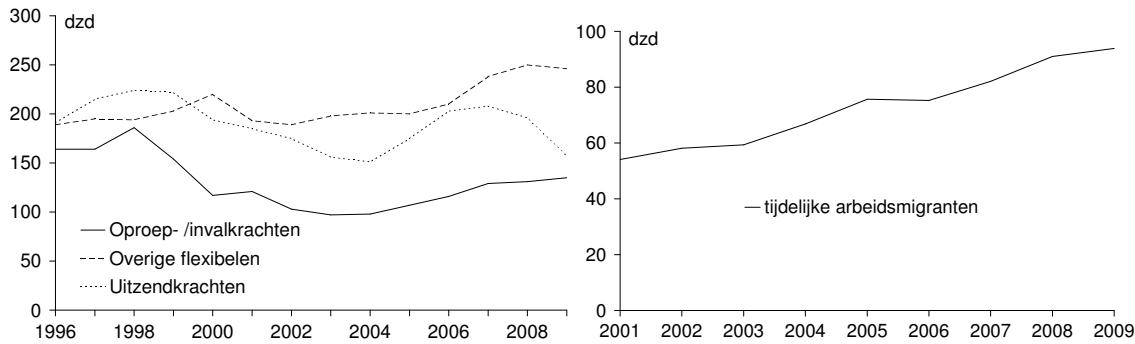
Naast zelfstandigen zijn tijdelijke krachten de eersten die bij een vraaguitval bij bedrijven eruit vliegen. Tijdelijke arbeidskrachten en uitzendkrachten zijn echter niet sterk gebonden aan de huidige werkgever. Daardoor zijn ze relatief snel inzetbaar bij een andere werkgever. Deze vorm van flexibiliteit draagt bij aan de aanpassing van de arbeidsmarkt bij een plotselinge sterke vraaguitval. Dat geldt zeker indien sommige sectoren sterk worden getroffen en andere sectoren minder sterk.⁶⁵

Tijdelijke arbeidskrachten verklaren hooguit een klein stukje van de werkloosheidspuzzel. Het aantal tijdelijke arbeidskrachten is weliswaar gestegen, maar daar staat een daling van het aantal oproepkrachten en uitzendkrachten tegenover (figuur 5.9, links). Het totale aantal is dus nauwelijks veranderd. Door de toename van de werkgelegenheid over dezelfde periode is het aandeel zelfs gedaald. Wel kan de mobiliteit van de tijdelijke krachten een bijdrage hebben geleverd, wellicht dat tijdens de huidige crisis relatief veel personen zijn verkast van de marktsector naar de zorg en de overheid, waar nog wel vraag naar arbeid was. De mobiliteit kan

⁶³ EIM, Een kwestie van ondernemen, Zzp'ers in de crisis. 2010.

⁶⁴ De omrekening van inkomensverlies naar oplopende werkloosheid bevat veel onzekerheden. Stel ongeveer een miljoen zelfstandigen hebben een inkomensverlies van 7%, dan gaat het om 70 000 personen. Dit kan gezien worden als een absolute bovengrens voor het effect op het aantal werklozen.

⁶⁵ Het kabinet heeft in een voorstel van wet de duur en het aantal tijdelijke contracten tijdelijk gewijzigd. Teneinde de jeugdwerkloosheid als gevolg van de crisis te bestrijden, is het voorstel om voor jonge werknemers tot 27 jaar de maximale duur en het aantal tijdelijke contracten te verlengen in 2010-2012.

Figuur 5.9 Tijdelijke arbeidskrachten en tijdelijke arbeidsmigranten

hoger liggen dan bij de vorige crisis. Hoeveel de mobiliteit heeft bijgedragen aan de verminderde oploep van de werkloosheid is echter moeilijk te zeggen doordat er nog weinig bekend is over de arbeidsmobiliteit gedurende de jaren 2008 en 2009.

Tijdelijke arbeidsmigranten

Tijdelijke arbeidsmigranten zijn ook een flexibel deel van het Nederlandse arbeidsaanbod. Ze komen als er werk is en vertrekken als er geen werk meer is. Ze tellen dan niet mee voor de werkloosheid in Nederland - dat is althans de heersende gedachte. Door het vrije verkeer van werknemers met de Midden- en Oost-Europese landen is hun aantal de afgelopen jaren aanzienlijk gestegen (figuur 5.9, rechts).

Ondanks de economische crisis is het aantal tijdelijke arbeidsmigranten niet gedaald. Het aantal is gedurende 2009 zelfs verder gestegen. Ze kunnen de matige stijging van de werkloosheid dus niet verklaren. Wel kunnen de aantallen buitenlandse zelfstandigen en ingehuurd arbeidsmigranten werkzaam bij een niet-Nederlands bedrijf zijn gedaald. Of en hoeveel deze arbeidsmigranten hebben bijgedragen aan de puzzel is moeilijk te zeggen, omdat er weinig tot geen betrouwbare gegevens beschikbaar zijn over deze groep.

Gewerkte uren werknemers

Bij een vraaguitval naar goederen en diensten vervallen overwerkuren vaak automatisch. Er is immers geen werk. Ook worden eventuele stuwmeren aan verlof eerst opgemaakt. Mocht deze eerste terugloop van gewerkte uren, samen met het schrappen van openstaande vacatures en het naar huis sturen van ingehuurd zelfstandigen en tijdelijke arbeidskrachten niet voldoende zijn dan heeft een bedrijf een laatst middel voordat zware middelen als reorganisaties en ontslagrondes worden ingezet. En dat is het verzoek aan werknemers om minder uren te werken. Bijvoorbeeld door in deeltijd te gaan werken of door onbetaald verlof te nemen.

Werknemers zijn tijdens deze crisis minder uren per week gaan werken (figuur 5.8, rechts). Ook het aantal overuren is iets teruggelopen.⁶⁶ Een vergelijking met de vorige crisis is moeilijk te maken omdat de samenstelling van de groep werknemers is veranderd. De participatie van

⁶⁶ CBS, iets minder overwerk in tweede helft 2009, 22 februari 2010.

vrouwen is immers gestaag gestegen en vrouwen werken vaker in deeltijd. Het gemiddelde aantal gewerkte uren van werknemers neemt door meer deeltijdwerkers af over de hele periode. Het is desondanks waarschijnlijk dat tijdens deze crisis meer werknemers in deeltijd zijn gaan werken, al was het maar vanwege de deeltijd-ww. Het aantal werknemers waarvoor in 2009 deeltijd-ww is aangevraagd is ongeveer 55 000. Gemiddeld valt ongeveer 40% van hun werktijd onder de deeltijd-ww. Stel dat een deel van de tijd in deeltijd-ww inderdaad ontslagen heeft voorkomen, dan zorgt dat voor 10 000 tot maximaal 20 000 minder werklozen. Stel dat de overige werknemers extra overuren hebben ingeleverd en ook meer in deeltijd zijn gaan werken, dan gaat het in totaal om ongeveer 20 000 tot 40 000 werklozen.

Vasthouden van personeel

Enkele van de besproken maatregelen van bedrijven dragen bij aan de verklaring voor de meevallende oploop van de werkloosheid. Er is echter één belangrijke verklaring onbesproken gebleven: bedrijven zijn ondanks de forse vraaguitval terughoudend in het ontslaan van werknemers met een vast contract (tabel 5.1). Dit roept twee vragen op: kunnen bedrijven zich dit daadwerkelijk permitteren? En waarom zouden bedrijven het doen?

De vraaguitval gedurende de kredietcrisis mag ongekend zijn geweest, de financiële positie van de Nederlandse niet-financiële bedrijven was bij het uitbreken van de crisis zeker niet slecht. Bedrijven hebben in 2006 en 2007 redelijke tot goede winsten behaald, en de solvabiliteit was zonder meer hoog te noemen (figuur 3.6, rechts). De financiële middelen om personeel vast te houden waren bij veel bedrijven dus aanwezig. Rest de vraag waarom ze het zouden willen doen, beslissingen over investeringen worden immers gemaakt op basis van verwachtingen.

De Nederlandse economie draaide in de jaren 2006 en 2007 uitzonderlijk goed. Mede als gevolg daarvan was de arbeidsmarkt zeer krap (figuur 3.11, rechts). Bedrijven konden moeilijk aan personeel komen en het aantal openstaande vacatures was groot. Daarnaast vergrijst de beroepsbevolking en gaat de generatie van de babyboomers de komende jaren met pensioen. Wellicht dat bedrijven aarzelen personeel, en dan vooral het geschoolde en gekwalificeerde personeel, te ontslaan. Kort daarvoor hadden ze immers veel moeite om dergelijke krachten aan te trekken. Zowel aan het ontslaan van personeel tijdens de crisis als aan het vinden van nieuw personeel na de crisis zijn hoge kosten verbonden. Wellicht anticiperen werkgevers dus op een langdurig krappe arbeidsmarkt. Het vasthouden van personeel kan dan gezien worden als een investering: nu is er tijdelijk minder vraag, maar als deze straks weer aantrekt heeft het bedrijf het juiste personeel in dienst om eraan te voldoen.

De puzzelstukjes aaneengelegd

De oploop van de werkloosheid tot ultimo 2009 was ruim 100 000 personen minder dan op basis van de eerdere ervaring met de vorige crisis (2000-2004) zou mogen worden verwacht. Verschillende verklaringen passeerden de revue. De ontwikkeling van het arbeidsaanbod kan de

gematigde oploep niet verklaren. In hoeverre kunnen de onderdelen die de vraag naar arbeid bepalen de gematigde oploep wel verklaren? In tabel 5.1 worden de onderdelen kwantitatief geduid. Deze exercitie is met grote onzekerheden omgeven, omdat betrouwbare gegevens grotendeels nog ontbreken. In de eerste kolom wordt geschat in hoeverre een bepaald onderdeel van de vraag afwijkt van de voorgaande crisis. Zo is het aantal vervallen vacatures nu ongeveer 20 000 hoger dan tijdens de periode 2000-2004. In de tweede kolom staat het geschatte drukkende effect op de werkloosheid. Alles bij elkaar kunnen de geïdentificeerde factoren (verschillen met vorige crisis) een demping van de oploep van de werkloosheid met 80 000 tot 150 000 verklaren.

Tabel 5.1 Redenen voor meevallende oploep werkloosheid tot ultimo 2009^{a,b}		
	Verandering t.o.v. vorige crisis ^c	Geschatte impact op aantal werkloze personen
Vervallen vacatures	20 000	0 tot 5 000
Zelfstandigen	– 7% ^d	40 000 tot 60 000
Tijdelijke arbeidskrachten	0	0
Tijdelijke arbeidsmigranten	0	0
Gewerkte uren werknemers	onbekend	20 000 tot 40 000
Vasthouden personeel ^e	onbekend	20 000 tot 45 000
Totaal		80 000 tot 150 000

^a Een vergelijking met eerdere recessies wijst uit dat de oploep van de werkloosheid tijdens de huidige crisis 100 000 personen hoger had kunnen zijn (zie introductie). De tabel presenteert intervallen omdat de onderliggende gegevens onzeker zijn.

^b De aanpassing van de werkloosheidsraming tijdens de Decemberraming 2010 voor het jaar 2009, zie blz. 13 van de *CPB Nieuwsbrief*, 2009/4, is lager dan de verwachte extra oploep in de tabel. Hiervoor zijn twee redenen. De eerste reden is dat de tabel het verschil met de vorige crisis bespreekt, terwijl de nieuwsbrief het verschil met de vorige raming voor het jaar 2009 bespreekt. De tweede reden is dat de tabel betrekking heeft op de situatie ultimo 2009, terwijl de nieuwsbrief betrekking heeft op het jaargemiddelde.

^c Het extra aantal vervallen vacatures, zelfstandigen, tijdelijke arbeidskrachten en tijdelijke arbeidsmigranten tijdens de huidige crisis, in vergelijking met de vorige crisis.

^d Reëel inkomstenverlies.

^e Berekend als restpost, totaal minus overige posten.

5.2.3 Confrontatie vraag en aanbod: hoe verder?

De ontwikkelingen op de arbeidsmarkt tijdens de kredietcrisis zijn vooralsnog gematigd. De crisis valt minder ernstig uit dan gevreesd, en daarbovenop is de toename van de werkloosheid ook bij de huidige vraaguitval gematigd. Wat zit hierachter, en hoe zou het verder kunnen gaan?

Ervaringen van andere landen wijzen uit dat een kredietcrisis behoorlijke gevolgen kan hebben voor de arbeidsmarkt.⁶⁷ De toename van de werkloosheid na een kredietcrisis is meestal tijdelijk, maar het kan veel jaren duren voordat de werkloosheid weer terug is op het oude niveau. Zelfs in Zweden, een land waar een eerdere kredietcrisis relatief gematigde economische gevolgen had, liep de werkloosheid op van 2% in 1990 naar 8% in 1993. Pas eind jaren negentig daalde daar de werkloosheid weer.

⁶⁷ Zie hoofdstuk 4 in C. van Ewijk en C.N. Teulings, *De Grote Recessie, Het CPB over de kredietcrisis*, Uitgeverij Balans, september 2009.

De mogelijke ernstige gevolgen van een kredietcrisis voor de Nederlandse arbeidsmarkt doen zich vooralsnog niet voor. Waarschijnlijk hebben zelfstandigen een behoorlijk deel van de klap in de productie opgevangen. Hun inkomstendaling kan echter beschouwd worden als een onderdeel van het ondernemersrisico. Daarnaast houden bedrijven waarschijnlijk personeel vast omdat ze rekening houden met een langdurig krappe arbeidsmarkt voor geschoold en gekwalificeerd personeel. Het vasthouden van personeel kan gezien worden als een investering. Bedrijven hebben nu niet voldoende werk en teren in op hun financiële reserves, maar op het moment dat de economie weer aantrekt profiteren ze doordat het juiste personeel klaar staat. Een belangrijk kenmerk van een investering is dat het risicovol is. En dat geldt zeker voor het vasthouden van personeel. Indien de economie inderdaad herstelt, kan de investering goed uitpakken. Maar als het tegenzit, kunnen bedrijven hierdoor in financiële problemen komen en kan het gedrag van bedrijven omslaan. Als de hoop op herstel vervliegt dan is een investering in het vasthouden van personeel niet langer zinvol. Het aantal gedwongen ontslagen en de werkloosheid kunnen dan alsnog snel oplopen. De onzekerheid op de arbeidsmarkt is en blijft daarmee groot. Voor de verdere ontwikkeling van de arbeidsmarkt is het herstel van de economie en vooral de verwachtingen van bedrijven hierop cruciaal.

Bijlagen

Alle bijlagen zijn ook in een digitale versie beschikbaar op de website van het CPB. Daarnaast wordt een aantal overzichten alleen nog op de website gepubliceerd en niet meer in de bijlagen van het *Centraal Economisch Plan* en de *Macro Economische Verkenning*.

De cijfers in de hierna volgende tabellen sluiten aan bij de Nationale rekeningen 2008.

Bijlage 1.1 Middelen en bestedingen 2009 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2008 in Prijzen 2008	Volume- mutatie	2009 in prijzen 2008	Prijs- mutatie	2009 in prijzen 2009
Beloning werknemers	295,1	– 1,0	292,3	2,9	300,8
Bedrijvensector	240,7	– 1,4	237,3	2,7	243,6
Overheidssector	54,5	1,1	55,1	3,9	57,2
Exploitatieoverschot (netto)	147,5				122,4
Afschrijvingen	85,9	2,2	87,8	1,4	89,0
Bedrijvensector	70,8	2,0	72,2	1,3	73,2
Overheidssector	15,1	3,0	15,5	1,5	15,8
Belastingen	75,5				69,6
Subsidies	8,1				9,3
Bruto binnenlands product marktprijzen	595,9	– 4,0	572,3	0,0	572,5
Invoer	407,6	– 9,0	370,9	– 4,9	352,5
Goederen	323,1	– 10,7	288,5	– 7,5	266,7
Diensten	84,5	– 2,5	82,4	4,1	85,8
Totale middelen	1003,5	– 6,0	943,1	– 1,9	925,0
Betaalde primaire inkomens	211,1				170,0
Betaalde inkomensoverdrachten	16,8				14,8
Saldo lopende transacties met het buitenland	25,2				25,7
Totaal	253,1				210,5

	2008 in prijzen 2008	Volume- mutatie	2009 in prijzen 2008	Prijs- Mutatie	2009 in prijzen 2009
Consumptieve bestedingen	424,2	– 0,5	422,0	0,7	425,1
Huishoudens	272,5	– 2,4	265,9	– 0,5	264,6
Overheid	151,8	2,9	156,1	2,8	160,5
Uitkeringen in natura	58,4	4,2	60,9	1,8	62,0
Lonen	54,5	1,3	55,2	3,6	57,2
Overig	38,9	3,0	40,0	3,1	41,3
Investerings vaste activa	121,7	– 12,7	106,2	1,7	108,0
Bedrijfssector	101,0	– 16,0	84,9	1,8	86,4
Woningen	37,9	– 13,4	32,8	2,6	33,6
Overige vaste activa	63,1	– 17,5	52,1	1,3	52,8
Overheidssector	20,7	3,0	21,3	1,4	21,6
Veranderingen voorraden	0,2		– 3,8		– 3,8
Nationale Bestedingen	546,1	– 4,0	524,5	0,9	529,3
Uitvoer	457,4	– 8,5	418,6	– 5,5	395,6
Goederen	367,3	– 9,5	332,3	– 7,9	306,0
Diensten	90,0	– 4,1	86,3	3,8	89,6
Totale bestedingen	1003,5	– 6,0	943,1	– 1,9	925,0
Uitvoersaldo	49,8				43,1
Ontvangen primaire inkomens	195,5				160,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	7,9				7,4
Totaal	253,1				210,5

Bijlage 1.2 Middelen en bestedingen 2010 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2009 in Prijzen 2009	Volume- mutatie	2010 in prijzen 2009	Prijs- mutatie	2010 in prijzen 2010
Beloning werknemers	300,8	- 2½	293,6	2	299,8
Bedrijvensector	243,6	- 3	236,5	2¼	241,7
Overheidssector	57,2	- ¼	57,1	1¾	58,1
Exploitatieoverschot (netto)	122,4				135,7
Afschrijvingen	89,0	¾	89,7	½	90,2
Bedrijvensector	73,2	¼	73,4	¼	73,7
Overheidssector	15,8	3	16,3	1¾	16,5
Belastingen	69,6				69,5
Subsidies	9,3				9,8
Bruto binnenlands product marktprijzen	572,5	1½	581,4	¾	585,4
Invoer	352,5	4	366,3	2	373,6
Goederen	266,7	5¼	280,5	1¾	285,2
Diensten	85,8	0	85,8	3	88,4
Totale middelen	925,0	2½	947,6	1¼	959,0
Betaalde primaire inkomens	170,0				172,0
Betaalde inkomensoverdrachten	14,8				17,7
Saldo lopende transacties met het buitenland	25,7				39,4
Totaal	210,5				229,1

	2009 in prijzen 2009	Volume- mutatie	2010 in prijzen 2009	Prijs- Mutatie	2010 in prijzen 2010
Consumptieve bestedingen	425,1	½	427,2	1¼	432,8
Huishoudens	264,6	½	266,0	1¼	269,6
Overheid	160,5	½	161,3	1¼	163,2
Uitkeringen in natura	62,0	1¼	62,7	½	63,1
Lonen	57,2	0	57,3	1½	58,1
Overig	41,3	0	41,2	2	42,1
Investerings vaste activa	108,0	– 7	100,4	1	101,3
Bedrijfssector	86,4	– 9½	78,1	1	78,8
Woningen	33,6	– 7	31,3	2¼	32,0
Overige vaste activa	52,8	– 11¼	46,8	0	46,8
Overheidssector	21,6	3¼	22,3	¾	22,5
Veranderingen voorraden	– 3,8		0,1		0,1
Nationale Bestedingen	529,3	– ¼	527,8	1¼	534,3
Uitvoer	395,6	6	419,8	1¼	424,8
Goederen	306,0	7	327,6	1	330,7
Diensten	89,6	3	92,3	2	94,1
Totale bestedingen	925,0	2½	947,6	1¼	959,0
Uitvoersaldo	43,1				51,2
Ontvangen primaire inkomens	160,0				170,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	7,4				8,0
Totaal	210,5				229,1

Bijlage 1.3 Middelen en bestedingen 2011 (mld euro, mutaties per jaar in %)

	2010 in Prijzen 2010	Volume- mutatie	2011 in prijzen 2010	Prijs- mutatie	2011 in prijzen 2011
Beloning werknemers	299,8	1/4	300,4	2 1/2	307,8
Bedrijvensector	241,7	1/2	242,8	2 1/2	249,0
Overheidssector	58,1	- 1	57,6	2	58,8
Exploitatieoverschot (netto)	135,7				145,2
Afschrijvingen	90,2	1/4	90,5	3/4	91,2
Bedrijvensector	73,7	- 1/4	73,5	3/4	74,0
Overheidssector	16,5	3	17,0	3/4	17,2
Belastingen	69,5				71,5
Subsidies	9,8				9,4
Bruto binnenlands product marktprijzen	585,4	2	596,6	1 1/2	606,2
Invoer	373,6	4 1/4	389,2	0	388,9
Goederen	285,2	4 1/2	298,3	0	298,0
Diensten	88,4	2 3/4	90,9	0	90,9
Totale middelen	959,0	2 3/4	985,8	1	995,1
Betaalde primaire inkomens	172,0				175,0
Betaalde inkomensoverdrachten	17,7				18,8
Saldo lopende transacties met het buitenland	39,4				46,6
Totaal	229,1				240,5

	2010 in prijzen 2010	Volume- mutatie	2011 in prijzen 2010	Prijs- Mutatie	2011 in prijzen 2011
Consumptieve bestedingen	432,8	1/2	435,5	2	443,9
Huishoudens	269,6	1/2	270,9	2	276,4
Overheid	163,2	3/4	164,6	1 3/4	167,5
Uitkeringen in natura	63,1	3 1/2	65,3	1 1/4	66,1
Lonen	58,1	- 1/2	57,8	1 3/4	58,8
Overig	42,1	- 1 1/4	41,5	2 3/4	42,7
Investerings vaste activa	101,3	2 1/2	103,8	1	104,8
Bedrijvenssector	78,8	3 1/2	81,5	1	82,4
Woningen	32,0	5 1/4	33,7	1 1/4	34,1
Overige vaste activa	46,8	2	47,8	1	48,3
Overheidssector	22,5	- 1	22,3	1/2	22,4
Veranderingen voorraden	0,1		0,8		0,8
Nationale Bestedingen	534,2	1	540,1	1 3/4	549,5
Uitvoer	424,8	5	445,7	0	445,6
Goederen	330,7	4 3/4	346,3	0	346,5
Diensten	94,1	5 3/4	99,4	- 1/4	99,1
Totale bestedingen	959,0	2 3/4	985,8	1	995,1
Uitvoersaldo	51,2				56,7
Ontvangen primaire inkomens	170,0				175,0
Ontvangen inkomensoverdrachten	8,0				8,8
Totaal	229,1				240,5

Bijlage 2 Kerngegevens voor Nederland, 1997-2011

	1997	1998	1999	2000	2001
	mutaties per jaar in %				
Internationale conjunctuur					
Relevante wereldhandel	7,1	8,3	3,9	11,7	0,7
Prijspeil goederenimport	1,5	- 3,5	- 1,8	6,6	- 1,5
Concurrentenprijs	3,6	- 2,2	- 1,5	8,4	2,5
Ruwe-olieprijs (Brent, niveau in dollars per vat)	19,1	12,8	17,8	28,4	24,4
Eurokeurs (dollar per euro)	1,13	1,11	1,07	0,92	0,90
Lange rente (niveau in %)	5,6	4,6	4,6	5,4	5,0
Volume bestedingen en buitenlandse handel					
Bruto binnenlands product (bbp, economische groei)	4,3	3,9	4,7	3,9	1,9
Consumptie huishoudens	3,5	5,1	5,3	3,7	1,8
Overheidsbestedingen	1,5	3,0	3,5	3,0	4,9
Bruto investeringen bedrijven (exclusief woningen)	13,5	8,3	11,3	- 2,0	- 3,0
Uitvoer van goederen (exclusief energie)	11,3	7,5	9,0	15,7	1,3
w.v. binnenslands geproduceerd	5,9	3,8	4,1	6,5	- 2,0
wederuitvoer	21,3	13,7	16,7	28,7	5,5
Import van goederen	12,1	9,1	9,3	14,1	2,1
Prijzen, lonen en koopkracht					
Prijspeil goederenimport (exclusief energie)	2,2	- 1,9	- 2,7	3,7	0,1
Prijsconcurrentiepositie ^a	1,1	- 1,9	0,3	1,9	0,7
Consumentenprijsindex (cpi)	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5
Contractloon marktsector	2,3	3,1	2,9	3,2	4,2
Loonsom per arbeidsjaar marktsector	2,8	4,1	3,9	5,3	5,4
Koopkracht, mediaan alle huishoudens	0,5	1,9	0,3	1,1	3,3
Arbeidsmarkt					
Beroepsbevolking	2,2	1,6	1,8	1,7	1,2
Werkzame beroepsbevolking	3,2	3,2	2,7	2,2	1,5
Werkloze beroepsbevolking (niveau in % beroepsbevolking)	6,6	5,1	4,3	3,8	3,5
Werkloze beroepsbevolking (in dzd personen)	448	354	301	270	252
Marktsector^b					
Productie	5,5	4,9	5,8	5,1	1,6
Arbeidsproductiviteit	2,0	2,2	3,1	3,1	0,6
Werkgelegenheid in arbeidsjaren	3,4	2,7	2,6	1,9	0,9
Prijs toegevoegde waarde	1,7	1,4	1,0	2,7	4,0
Reële arbeidskosten	1,1	2,7	2,9	2,6	1,4
	niveau in %				
Arbeidsinkomensquote	79,8	80,0	80,1	80,0	80,6
Winstquote (van productie in Nederland) ^c	8,4	9,1	10,3	11,8	10,1
Collectieve sector	niveau in % bbp				
EMU-saldo collectieve sector	- 1,2	- 0,9	0,4	2,0	- 0,2
EMU-schuld collectieve sector (ultimo jaar)	68,2	65,7	61,1	53,8	50,7
Collectieve lasten	39,7	39,4	40,4	39,9	38,3

^a Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen.^b Bedrijven exclusief zorg, delfstoffenwinning en onroerendgoedsector.^c Marktsector exclusief banken en verzekeringen.

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1,4	3,7	7,6	5,5	8,9	6,3	1,6	- 12,7	7½	5½
- 4,6	- 2,4	1,0	3,2	3,5	1,9	4,5	- 7,5	1¾	0
- 1,2	- 2,6	1,6	3,0	4,1	1,8	4,1	- 4,6	¼	½
25,0	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5	96,9	61,5	76	76
0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37	1,47	1,39	1,43	1,43
4,9	4,1	4,1	3,4	3,8	4,3	4,3	3,7	¾	4¼
0,1	0,3	2,2	2,0	3,4	3,6	2,0	- 4,0	1½	2
0,9	- 0,2	1,0	1,0	- 0,3	1,7	1,3	- 2,4	½	½
4,1	2,6	- 1,0	1,1	8,9	3,8	2,5	2,9	¾	½
- 7,6	- 1,0	- 2,7	2,2	9,7	5,3	7,0	- 17,5	- 11¼	2
1,4	2,4	9,1	6,7	9,3	8,0	1,0	- 9,6	8¼	5¼
2,8	- 2,7	4,1	1,2	4,7	5,0	- 1,6	- 10,9	6¾	3¼
- 0,4	9,0	15,2	12,9	14,1	10,9	3,6	- 8,4	9½	7
0,4	3,1	8,1	5,9	10,0	6,4	3,7	- 10,7	5¼	4½
- 2,6	- 2,0	- 0,2	0,9	1,2	1,8	2,0	- 4,9	- ½	- ¼
- 0,7	- 2,3	0,5	- 0,4	0,7	- 1,5	0,0	1,7	0	0
3,4	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6	2,5	1,2	1¼	1½
3,5	2,7	1,5	0,7	2,0	1,8	3,5	2,8	1¼	1½
5,5	4,5	3,5	1,4	2,6	3,3	3,6	2,7	2¼	2¾
0,5	- 1,2	0,2	- 1,8	2,6	2,2	- 0,1	1,6	- ½	- ¼
0,9	0,9	0,0	0,0	1,2	1,6	1,5	0,5	0	¼
0,2	- 0,5	- 1,2	0,0	2,2	2,6	2,1	- 0,5	- 1¾	½
4,1	5,4	6,5	6,5	5,5	4,5	3,9	4,9	6½	6½
302	399	479	483	413	344	304	379	500	500
- 0,8	0,0	2,6	3,4	4,6	4,7	2,1	- 5,1	2¼	2¼
1,0	2,5	4,0	3,4	2,7	1,9	0,9	- 2,4	5¾	2
- 1,7	- 2,5	- 1,3	0,0	1,9	2,7	1,2	- 2,8	- 3¼	0
4,7	2,1	- 0,5	1,3	- 0,5	0,3	1,4	3,3	¾	¾
0,7	2,4	4,0	0,2	3,2	2,9	2,2	- 0,6	1¾	2
80,4	80,3	80,2	77,4	77,6	78,4	79,0	81,1	77½	77
11,2	10,9	10,8	11,7	14,1	14,6	13,2	8,7	12½	13¼
- 2,1	- 3,1	- 1,7	- 0,3	0,5	0,2	0,3	- 4,9	- 6,3	- 4,9
50,5	52,0	52,4	51,8	47,4	45,5	58,2	61,8	66,5	68,9
37,7	37,4	37,5	37,6	39,0	38,9	39,1	38,1	37,9	38,4

Bijlage 3 Kerngegevens wereldeconomie en externe data voor Nederland, 1997-2011

	1997	1998	1999	2000	2001
	mutaties per jaar in %				
Kerngegevens wereldeconomie					
Bbp volume					
Eurogebied	2,6	2,8	2,9	3,9	1,9
Verenigde Staten	4,5	4,4	4,9	4,2	1,1
Japan	1,6	- 2,0	- 0,1	2,9	0,2
Azië exclusief Japan	6,1	1,8	6,4	7,1	4,8
Wereld	4,0	2,4	3,5	4,8	2,2
Wereldhandelsvolume goederen	9,5	4,5	6,0	14,0	- 0,5
Invoervolume EU-15 (goederen)	8,0	10,6	5,6	12,7	1,2
Consumentenprijsindex eurogebied (hicp)	1,6	1,1	1,1	2,1	2,3
Consumentenprijsindex Verenigde Staten (cpi)	2,3	1,5	2,2	3,4	2,8
Wereldhandelsprijs (euro's)	9,1	- 4,0	1,4	15,3	- 0,2
Industrieproducten (euro's)	7,0	- 1,8	0,8	10,2	0,0
Grondstoffen excl. energie (euro's, HWWI)	15,7	- 13,9	- 5,6	19,8	- 7,1
Voedings- en genotmiddelen	18,1	- 14,9	- 15,7	7,2	- 4,3
Industriële grondstoffen van agrarische oorsprong	10,4	- 12,7	1,5	22,2	- 11,5
Metalen	17,7	- 13,9	0,0	29,7	- 5,8
Energie (euro's, HWWI)	11,1	- 27,9	33,6	73,1	- 7,6
Externe data voor Nederland					
Relevant wereldhandelsvolume, goederen excl. energie	7,1	8,3	3,9	11,7	0,7
Invoerprijs Nederland					
Goederen	1,5	- 3,5	- 1,8	6,6	- 1,5
Goederen exclusief energie	1,1	- 1,8	- 3,5	2,5	- 0,8
Consumptiegoederen	1,8	0,8	- 0,2	0,4	0,1
Investeringsgoederen	- 6,3	- 5,5	- 4,7	- 1,9	- 4,0
Overige grondstoffen en halffabrikaten	2,2	- 0,2	- 3,4	5,5	1,2
Wederuitvoer	2,0	- 3,0	- 4,2	1,4	- 1,7
Energie	7,0	- 26,8	31,2	69,6	- 7,4
Concurrentenprijs, goederen excl. energie	3,6	- 2,2	- 1,5	8,4	2,5
Relatieve arbeidskosten pep Nederland tov concurrenten ^a	- 2,5	3,2	0,1	- 6,3	1,9
	niveaus				
Eurokoers (dollar per euro, niveau)	1,13	1,11	1,07	0,92	0,90
Ruwe olieprijs (Brent, dollar per vat)	19,1	12,8	17,8	28,4	24,4
Ruwe olieprijs (Brent, euro per vat)	16,9	11,5	16,7	30,7	27,2
Lange rente Duitsland	5,7	4,6	4,5	5,3	4,8
Lange rente Verenigde Staten	6,4	5,3	5,6	6,0	5,0
Korte rente eurogebied	3,3	3,5	3,0	4,4	4,3
Korte rente Verenigde Staten	5,6	5,5	5,3	6,5	3,7

^a Verwerkende industrie.

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
0,9	0,8	2,2	1,7	2,9	2,7	0,6	- 4,0	1¼	1¾
1,8	2,5	3,6	3,1	2,7	2,1	0,4	- 2,4	2¾	2¾
0,3	1,5	2,7	1,9	2,0	2,3	- 1,2	- 5,1	1¾	1½
6,6	7,5	8,3	8,4	9,2	9,8	6,6	5,3	8¼	7½
2,8	3,9	5,1	4,6	5,2	5,1	2,8	- 1,1	4	3¾
3,3	6,2	10,8	8,1	9,2	6,8	2,9	- 13,4	9	7
0,7	4,0	7,1	4,8	8,4	4,9	- 2,6	- 14,0	6¼	0
2,2	2,1	2,1	2,2	2,2	2,1	3,3	0,3	1¼	1
1,6	2,3	2,7	3,4	3,2	2,9	3,8	- 0,3	2	1¼
- 4,4	- 8,3	- 0,5	5,5	4,4	- 1,5	4,3	- 6,9	1¾	½
- 4,8	- 8,9	- 3,3	2,4	1,2	- 3,2	1,6	- 3,0	- ¼	¾
- 2,6	- 4,6	9,7	10,0	25,6	7,8	4,9	- 17,5	13	0
6,1	- 9,5	1,6	- 0,1	9,9	14,4	24,5	- 8,1	1	0
- 5,8	1,7	- 0,2	1,2	10,8	10,9	- 10,3	- 12,0	20	0
- 7,2	- 4,9	24,9	23,1	42,7	3,5	2,1	- 25,4	20	0
- 5,5	- 4,4	23,0	36,4	18,1	2,6	30,8	- 33,5	25	0
1,4	3,7	7,6	5,5	8,9	6,3	1,6	- 12,7	7½	5½
- 4,6	- 2,4	1,0	3,2	3,5	1,9	4,5	- 7,5	1¾	0
- 4,3	- 2,7	- 0,5	- 0,4	0,9	1,8	1,9	- 4,1	- 1	0
0,0	- 1,8	- 1,3	- 1,2	1,3	1,1	2,2	- 0,6	- ½	¼
- 4,4	- 2,2	- 1,8	- 2,1	- 1,0	- 0,4	- 0,3	0,5	- 1	- ½
- 2,8	- 2,5	1,0	1,8	3,7	5,1	5,1	- 6,0	1	1¼
- 6,4	- 3,3	- 1,1	- 1,2	- 0,4	0,4	0,4	- 4,1	- 2	- ¾
- 7,0	1,0	15,8	33,8	21,4	3,1	19,7	- 23,9	18½	0
- 1,2	- 2,6	1,6	3,0	4,1	1,8	4,1	- 4,6	¼	½
4,8	8,3	1,1	- 4,3	- 1,5	0,8	2,5	2,0	- 4	- 1
0,94	1,13	1,24	1,24	1,26	1,37	1,47	1,39	1,43	1,43
25,0	28,8	38,2	54,4	65,2	72,5	96,9	61,5	76	76
26,4	25,5	30,7	43,7	51,9	52,9	65,9	44,1	53	53
4,8	4,1	4,1	3,4	3,8	4,2	4,0	3,3	3½	4
4,6	4,0	4,3	4,3	4,8	4,6	3,6	3,2	3¾	4½
3,3	2,3	2,1	2,2	3,1	4,3	4,6	1,4	1	2
1,7	1,2	1,6	3,5	5,2	5,3	3,0	0,7	½	1½

Bijlage 4 Nederlandse invoer en uitvoer, 1997-2011

	1997	1998	1999	2000	2001
	mutaties per jaar in %				
Invoervolume					
Goederen (inclusief energie)	12,1	9,1	9,3	14,1	2,1
Energie	1,9	- 0,5	- 0,2	10,4	6,6
Goederen (exclusief energie)	12,9	9,9	9,8	14,4	1,6
Consumptiegoederen (exclusief energie)	6,6	7,1	8,7	9,0	0,9
Investeringsgoederen	15,8	13,9	15,9	0,5	- 0,6
Grondstoffen en halffabrikaten (exclusief energie)	13,6	9,8	9,1	17,3	1,9
Diensten	11,3	8,7	9,4	6,2	3,8
Uitvoervolume					
Goederen	10,3	6,9	8,4	15,3	1,8
Energie	- 2,2	- 2,1	- 3,2	9,1	7,1
Goederen (exclusief energie)	11,3	7,5	9,0	15,7	1,3
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	5,9	3,8	4,1	6,5	- 2,0
wederuitvoer	21,3	13,7	16,7	28,7	5,5
Diensten	13,1	6,3	9,8	7,0	2,6
Relevante wereldhandel	7,1	8,3	3,9	11,7	0,6
Handelsprestatie ^a	4,1	- 0,8	5,1	4,0	0,7
Marktprestatie ^b	- 1,3	- 4,6	0,2	- 5,2	- 2,7
Prijzontwikkeling					
Invoer goederen	1,5	- 3,5	- 1,8	6,6	- 1,5
Uitvoer goederen (inclusief energie)	2,7	- 2,8	- 2,0	6,8	0,1
Uitvoer energie	9,7	- 16,9	11,6	65,7	- 0,1
Uitvoer goederen (exclusief energie)	2,2	- 1,9	- 2,7	3,7	0,1
w.v. binnenslands geproduceerde uitvoer	2,5	- 0,3	- 1,8	6,5	1,7
wederuitvoer	1,7	- 4,3	- 4,0	0,3	- 1,7
Concurrentenprijs	3,6	- 2,2	- 1,5	8,4	2,5
Prijsconcurrentiepositie ^c	1,1	- 1,9	0,3	1,9	0,7
Arbeidskosten per eenheid product in euro's in de verwerkende industrie					
Nederland					
Loonvoet ^d	2,2	3,9	3,3	4,9	4,3
Arbeidsproductiviteit	0,2	2,6	3,8	7,0	0,3
Arbeidskosten per eenheid product	2,0	1,3	- 0,5	- 2,0	4,1
Euroconcurrenten					
Loonvoet ^d	3,2	1,8	3,0	4,5	3,6
Arbeidsproductiviteit	4,6	2,3	3,6	6,2	1,9
Arbeidskosten per eenheid product	0,1	- 0,6	- 0,8	- 1,6	1,6
Niet-euroconcurrenten					
Loonvoet ^d	6,9	7,3	6,9	7,7	6,5
Arbeidsproductiviteit	4,6	2,9	5,9	6,3	0,9
Effectieve wisselkoers euro	- 7,1	7,5	1,4	- 9,5	2,8
Arbeidskosten per eenheid product	10,0	- 3,0	- 0,5	11,9	2,6

^a Totale uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.^b Binnenslands geproduceerde uitvoer minus relevant wereldhandelsvolume.^c Concurrentenprijs minus uitvoerprijs binnenslands geproduceerde goederen (exclusief energie).^d In lokale valuta.

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
0,4	3,1	8,1	5,9	10,0	6,4	3,7	- 10,7	5¼	4½
0,3	1,2	3,9	4,4	5,6	- 0,9	6,5	- 6,5	- 2	3½
0,4	3,4	8,5	6,1	10,7	7,7	3,2	- 11,5	6¼	4¾
1,7	- 3,4	0,4	- 1,1	4,0	4,2	3,6	- 9,1	1¾	1¼
- 4,0	6,7	- 3,8	1,8	15,6	8,6	5,2	- 23,9	- 11¼	1½
0,6	4,1	11,1	7,5	11,1	8,0	3,0	- 10,7	8¼	5½
- 0,1	- 2,1	- 1,4	3,7	4,8	0,6	3,8	- 2,5	0	2¾
1,3	2,2	9,2	6,1	8,7	7,0	2,3	- 9,5	7	4¾
0,3	- 0,3	10,3	0,2	3,9	- 0,6	13,1	- 8,9	- 2	1
1,4	2,4	9,1	6,7	9,3	8,0	1,0	- 9,6	8¼	5¼
2,8	- 2,7	4,1	1,2	4,7	5,0	- 1,6	- 10,9	6¾	3¼
- 0,4	9,0	15,2	12,9	14,1	10,9	3,6	- 8,4	9½	7
- 0,4	- 0,6	3,3	5,5	1,9	5,4	4,4	- 4,1	3	5¾
1,4	3,7	7,6	5,5	8,9	6,3	1,6	- 12,7	7½	5½
0,0	- 1,3	1,5	1,2	0,4	1,7	- 0,6	3,1	¾	- ¼
1,4	- 6,4	- 3,5	- 4,3	- 4,2	- 1,3	- 3,2	1,8	- ½	- 2¼
- 4,6	- 2,4	1,0	3,2	3,5	1,9	4,5	- 7,5	1¾	0
- 3,2	- 1,6	0,5	3,7	3,2	1,6	4,5	- 7,9	1	0
- 9,4	3,4	8,3	34,7	20,7	0,1	22,3	- 26,3	13	1¾
- 2,6	- 2,0	- 0,2	0,9	1,2	1,8	2,0	- 4,9	- ½	- ¼
- 0,5	- 0,3	1,1	3,3	3,4	3,4	4,1	- 6,3	0	½
- 5,2	- 4,0	- 1,5	- 1,5	- 0,8	0,3	0,1	- 3,5	- 1	- ¾
- 1,2	- 2,6	1,6	3,0	4,1	1,8	4,1	- 4,6	¼	½
- 0,7	- 2,3	0,5	- 0,4	0,7	- 1,5	0,0	1,7	0	0
5,3	4,3	4,1	1,4	3,0	3,3	3,5	1,9	1¾	2½
2,6	2,4	6,7	4,5	3,9	2,8	- 1,2	- 6,3	9	3½
2,6	1,9	- 2,5	- 2,9	- 0,9	0,5	4,8	8,7	- 6¾	- 1
4,0	3,1	2,7	2,9	3,9	2,9	3,6	3,0	1½	1¼
2,5	2,5	3,9	3,8	4,9	3,1	- 0,5	- 6,2	8¼	3½
1,4	0,6	- 1,2	- 0,8	- 0,9	- 0,1	4,2	9,9	- 6	- 2
7,0	6,3	5,4	6,6	6,6	8,2	7,2	4,3	6	7
6,7	6,1	7,0	4,7	4,8	5,3	2,8	- 2,2	8½	5½
5,8	13,2	4,6	- 1,8	- 0,3	3,3	3,5	2,4	- 1½	0
- 5,1	- 11,5	- 5,8	3,6	2,0	- 0,5	0,7	4,1	- ¾	1½

Bijlage 5 Consumptie, inkomen en vermogen van huishoudens, 1997-2011

	1997	1998	1999	2000	2001
volumemutaties per jaar in %					
Consumptie huishoudens					
Vaste lasten ^a	- 0,2	1,9	2,0	1,4	4,7
overige consumptie	4,6	6,1	6,2	4,4	1,0
w.v. voedings en genotmiddelen	1,9	1,1	1,8	1,3	1,0
duurzame consumptiegoederen	5,6	10,2	9,1	5,2	0,1
overige goederen en diensten	5,1	5,8	6,2	5,0	1,5
Totale consumptie	3,5	5,1	5,3	3,7	1,8
Reëel beschikbaar gezinsinkomen					
Looninkomen	5,4	5,5	2,0	2,7	3,5
Uitkeringsinkomen	- 3,0	- 0,4	2,8	0,0	5,1
Winstinkomen	16,1	- 3,1	0,6	4,8	26,6
Loon- en uitkeringsinkomen ^a	3,1	4,0	2,2	2,0	3,9
Totaal inkomen	4,0	3,5	2,1	2,2	5,6
% beschikbaar gezinsinkomen ^b					
Besparingen					
Individueel	4,5	3,1	0,4	- 1,0	2,3
Collectief ^c	7,8	8,3	7,7	6,8	7,3
Totaal	12,4	11,4	8,0	5,8	9,7
Vermogens en schulden^d					
Aandelenbezit	81	86	113	116	81
Spaargelden	57	58	60	58	60
Eigen woningbezit	229	246	285	330	338
Overige bezittingen ^e	122	123	123	123	119
Hypotheekschulden	102	110	121	131	132
Overige schulden	20	24	30	32	30
Totaal bezittingen minus schulden	367	379	430	468	433

^a Aardgas, woningdiensten en niet-verzekerde zorg.^b Inclusief collectieve besparingen.^c Saldo pensioenpremies en pensioenuitkeringen.^d Ultimo jaar.^e Chartaal geld, girale deposito's, obligaties, aandelen aanmerkelijk belang, ondernemingsvermogen zelfstandigen, grond en ander onroerend goed.

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1,6	2,7	2,5	1,7	- 11,9	- 1,1	3,4	2,0	2	1
0,7	- 1,0	0,5	0,8	3,4	2,7	0,7	- 3,7	0	¼
0,7	0,3	1,0	- 0,1	2,5	2,6	0,0	- 1,8	0	¼
0,9	- 1,7	0,4	1,2	6,2	5,1	1,4	- 7,1	- 1½	1
0,6	- 1,1	0,4	0,9	2,5	1,7	0,6	- 2,8	¾	0
0,9	- 0,2	1,0	1,0	- 0,3	1,7	1,3	- 2,4	½	½
- 0,7	- 0,1	1,0	- 2,2	0,5	5,4	0,8	2,6	- 2	- ¾
4,9	- 1,7	1,2	- 0,3	2,7	- 1,1	3,6	6,0	2½	- ¼
- 13,9	- 26,8	- 7,3	25,3	- 6,6	12,2	- 13,1	- 49,1	53¼	10
0,7	- 0,5	1,1	- 1,7	1,1	3,7	1,5	3,4	- 1	- ¾
- 0,6	- 2,5	0,6	- 0,3	0,5	4,2	0,5	0,4	¾	- ¼
1,0	- 1,2	- 1,5	- 2,7	- 1,9	0,3	- 0,4	2,2	2¼	1¾
7,7	8,9	9,2	9,4	8,0	7,6	7,4	8,6	8½	9
8,7	7,7	7,7	6,6	6,1	7,9	7,0	10,8	10¾	10¾
51	55	55	55	58	55	33	44	.	.
64	71	75	79	82	84	89	94	.	.
359	375	392	408	429	434	444	431	.	.
118	116	118	123	126	126	119	116	.	.
141	152	162	176	188	194	201	206	.	.
33	38	40	42	47	42	43	40	.	.
418	427	438	445	460	462	440	440	.	.

Bijlage 6 Investerings en rendement, 1997-2011

	1997	1998	1999	2000	2001
niveaus in dzd					
Woningbouw					
Gereedgekomen nieuwbouwwoningen	92,3	90,5	78,6	70,7	73,0
w.v. koopwoningen	66,4	69,1	61,0	55,4	58,9
mutaties per jaar in %					
Investeringsbedrijven in woningen	5,6	3,0	2,8	1,6	3,2
Investeringsbedrijven in overige vaste activa					
Machines en computers	17,8	4,4	12,7	- 3,6	0,0
Bedrijfsgebouwen	10,2	10,1	12,0	2,5	- 3,3
Vervoermiddelen	2,9	16,0	9,9	1,6	- 6,1
Overige materiële en immateriële activa	13,8	11,1	9,2	- 4,6	- 5,9
Totaal overige vaste activa	13,5	8,3	11,3	- 2,0	- 3,0
w.v. conjunctuurgevoelig ^a	12,6	11,6	15,9	- 0,8	- 0,5
niveaus in %					
Investeringsquote ^b	18,8	19,2	20,0	18,4	17,0
Rendement marktsector^c					
Kapitaalinkomensquote	18,7	19,1	19,1	19,6	18,9
Winstquote (van productie in Nederland)	8,4	9,1	10,3	11,8	10,1
Rentabiliteit eigen vermogen	8,0	7,4	8,7	8,7	6,7
Solvabiliteit	47,8	46,5	46,9	45,5	44,4
Netto rentelastenquote	3,9	3,7	3,2	2,3	2,9
Belastingquote	6,5	6,3	5,7	5,6	6,1
in %-punt					
Arbeidsinkomenquote marktsector					
Mutatie arbeidsinkomenquote	- 1,1	0,2	0,2	- 0,2	0,6
Groeibijdragen					
loonvoet	2,3	3,3	3,1	4,3	4,3
arbeidsproductiviteit	- 1,7	- 1,5	- 2,3	- 2,2	0,0
marge binnenlandse afzetprijs	- 1,0	- 1,2	- 1,0	- 2,2	- 2,8
externe ruilvoet	- 0,8	- 0,4	0,2	0,0	- 0,8

^a Exclusief overige vervoermiddelen, energie en immateriële activa.^b In procenten van de bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen (excl. onroerendgoedsector)^c Exclusief banken en verzekeringen.

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
66,7	59,6	65,3	67,0	72,4	80,2	78,9	72	62	61
54,1	46,7	51,2	50,1	52,2	57,4	55,1	51	43	42
– 6,5	– 3,7	4,1	5,0	5,8	4,2	0,9	–13,4	– 7	5¼
– 6,9	– 0,4	– 2,9	4,5	111,6	8,6	4,0	– 22,3	– 9¼	1¾
– 10,6	– 4,7	– 5,2	– 9,4	4,4	17,3	19,7	– 6,5	– 15¼	– 3¼
– 12,5	13,0	– 3,8	– 5,5	15,8	1,8	3,0	– 30,4	– 18¼	8½
– 2,9	– 7,6	– 1,8	13,4	8,6	– 5,8	7,0	– 10,0	– 5¼	4¼
– 7,6	– 1,0	– 2,7	2,2	9,7	5,3	7,0	– 17,5	– 11¼	2
– 10,0	– 4,8	– 0,7	2,8	4,7	9,3	5,0	– 20,1	– 9	¼
15,2	14,6	13,9	13,6	14,4	14,7	15,2	13,0	11¼	11¼
18,8	17,6	17,6	20,0	21,0	21,6	20,0	12,8	16½	18¾
11,2	10,9	10,8	11,7	14,1	14,6	13,2	8,7	12½	13¼
7,7	8,5	10,6	11,4	12,5	13,8	12,3	6,0	8½	9
43,3	44,8	45,2	46,8	47,2	47,9	45,7	46,1	47	47¼
3,2	3,5	3,4	3,9	2,7	2,6	2,3	1,1	1¾	2¾
4,6	3,3	3,6	4,2	4,4	4,6	4,5	2,9	2¼	3
– 0,2	– 0,1	– 0,1	– 2,8	0,2	0,7	0,6	2,1	– 3½	– ¾
4,4	3,6	2,8	1,2	2,0	2,5	2,8	2,1	1¾	2
– 0,3	– 1,8	– 3,5	– 3,1	– 2,5	– 1,9	– 0,7	2,7	– 4¾	– 2¼
– 3,2	– 1,9	– 0,1	– 0,4	0,0	0,1	– 1,4	– 3,3	– 1¼	0
– 1,2	0,1	0,7	– 0,5	0,7	– 0,1	0,0	0,4	¾	0

Bijlage 7 Prijzen en lonen, 1997-2011

	1997	1998	1999	2000	2001
bijdragen per jaar in %					
Opbouw consumptieprijs					
Finale invoer	0,4	0,1	0,1	0,6	0,2
Invoer grondstoffen en diensten	0,3	0,1	- 0,1	0,7	0,3
Invoer energie	0,1	- 0,3	0,2	0,5	- 0,2
Indirecte belastingen	0,2	0,2	0,3	0,2	1,3
Huur	0,6	0,6	0,5	0,4	0,5
Aardgas	0,3	- 0,1	- 0,3	0,5	0,4
Kwartaire diensten	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3
Arbeidskosten	0,1	0,7	0,7	1,0	2,1
Bruto margeverbetering	0,3	0,6	0,3	- 0,4	- 0,5
mutaties per jaar in %					
Consumptieprijs	2,3	2,0	1,9	3,8	4,5
Prijsindices					
Consumentenprijsindex	2,2	2,0	2,2	2,6	4,5
Afgeleide index (laag tot en met 2002)	1,9	1,7	1,7	2,1	3,6
Onderliggende inflatie	1,5	2,1	1,8	1,9	3,5
Geharmoniseerde inflatie (hicp)	1,9	1,8	2,0	2,3	5,1
Loonvoet marktsector					
Contractloon (incl. overloop)	2,3	3,1	2,9	3,2	4,2
Incidenteel	1,0	0,6	0,9	1,7	2,7
Brutoloon	3,2	3,7	3,7	5,0	6,9
Sociale lasten werkgevers	- 0,5	0,4	0,1	0,3	- 1,5
Loonvoet marktsector	2,8	4,1	3,9	5,3	5,4
Loonvoet bedrijven	2,4	4,0	3,8	5,1	5,4
mutaties per jaar in %					
De koppeling					
Contractloon	2,0	2,8	2,7	3,2	4,3
Bruto minimumloon	1,7	2,7	3,0	2,8	6,0
Netto minimumuitkering	2,3	3,3	3,1	3,1	6,9

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
0,2	0,0	0,0	- 0,1	0,5	0,3	0,7	- 0,3	0	0
0,0	0,2	0,3	0,2	0,3	0,4	0,7	0,0	¼	0
- 0,1	0,0	0,2	0,5	0,4	0,1	0,6	- 0,5	½	0
- 0,1	0,2	0,3	0,3	0,0	0,0	0,2	0,2	0	0
0,4	0,5	0,5	0,4	0,3	0,3	0,3	0,4	¼	¼
0,0	0,2	- 0,1	0,4	0,5	0,2	0,9	- 0,2	- ¼	0
0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0	0
1,8	1,3	0,0	- 0,2	0,1	1,4	1,1	2,6	- ¾	¼
0,4	- 0,2	- 0,4	0,5	- 0,2	- 1,3	- 2,4	- 2,8	1¼	1
3,0	2,4	1,0	2,1	2,2	1,6	2,1	- 0,5	1¼	2
3,4	2,1	1,2	1,7	1,1	1,6	2,5	1,2	1¼	1½
3,4	1,9	0,9	1,4	1,5	1,5	2,2	0,9	1¼	1½
3,4	1,7	0,6	0,5	0,8	1,2	1,9	1,6	1½	1¾
3,9	2,2	1,4	1,5	1,7	1,6	2,2	1,0	1	1½
3,5	2,7	1,5	0,7	2,0	1,8	3,5	2,8	1¼	1½
0,5	0,9	1,1	1,4	0,6	1,9	- 0,2	- 0,6	1	½
4,0	3,6	2,6	2,1	2,6	3,7	3,3	2,2	2¼	2
1,5	0,9	0,9	- 0,7	0,0	- 0,4	0,2	0,5	0	½
5,5	4,5	3,5	1,4	2,6	3,3	3,6	2,7	2¼	2¾
5,3	4,4	3,5	1,5	2,6	3,3	3,8	2,7	2¼	2½
3,7	2,8	1,2	0,7	2,1	2,0	3,5	2,8	1¼	1½
4,4	3,1	0,6	0,0	1,1	2,4	2,8	3,3	1½	1½
4,4	2,8	1,4	- 0,1	4,5	3,1	2,0	1,8	1	1¼

Bijlage 8 Kerngegevens arbeidsmarkt,^a 1997-2011

	1997	1998	1999	2000	2001
mutaties per jaar in dzd personen					
(Beroeps)bevolking en arbeidsaanbod					
Bevolking	80	97	105	113	121
w.v. 15-64 jaar	38	46	52	61	71
Beroepsbevolking 15-64 jaar	146	109	128	118	85
w.v. werkzame beroepsbevolking	199	203	181	149	103
werkloze beroepsbevolking	- 53	- 94	- 53	- 31	- 18
Arbidsaanbod ^b	125	104	124	177	125
w.v. demografie	17	19	18	22	22
participatie	77	76	63	73	84
conjunctureel	31	9	43	83	19
niveaus					
Participatiegraad 15-64 jaar (in %)	65	65	66	67	67
w.v. mannen	78	79	79	79	79
Vrouwen	51	51	53	54	56
mutaties per jaar in %					
(Beroeps)bevolking en arbeidsvolume					
Bevolking	0,5	0,6	0,7	0,7	0,8
w.v. 15-64 jaar	0,4	0,4	0,5	0,6	0,7
Beroepsbevolking 15-64	2,2	1,6	1,8	1,7	1,2
Werkzame beroepsbevolking 15-64	3,2	3,2	2,7	2,2	1,5
Werkzame personen	3,1	2,6	2,6	2,2	2,1
Arbeidsvolume werkzame personen (arbeidsjaren)	3,1	2,9	2,4	1,9	1,6
w.v. marktsector	3,4	2,7	2,6	1,9	0,9
zorgsector	4,2	5,6	2,4	2,1	5,3
Overheid	0,0	1,9	1,3	1,4	2,7
Arbeidsvolume zelfstandigen	2,2	- 1,3	- 2,8	- 0,4	- 0,7
niveaus					
Arbeidsduur voltijdswerknemers (uren per jaar) ^c	1728	1716	1713	1713	1714
Deeltijdfactor (arbeidsjaren per werkzaam persoon)	0,807	0,810	0,808	0,805	0,801
Werkloosheid en vacatures					
Werkloze beroepsbevolking 15-64 (dzd)	448	354	301	270	252
Idem in % van de beroepsbevolking	6,6	5,1	4,3	3,8	3,5
Vacatures (in dzd) ^d	94	135	171	203	197
Vacaturegraad (in %) ^e	1,4	1,9	2,3	2,7	2,5

^a Inclusief personen ouder dan 65 jaar, tenzij anders vermeld. In de prognosejaren zijn de mutaties en het niveau van de werkloosheid afgerond op hele kwarten of hele vijfduizenden.

^b Het arbeidsaanbod is gedefinieerd als de som van werkzame personen vanaf 12 uur per week en de werkloze beroepsbevolking. Het verschil met de beroepsbevolking wordt veroorzaakt door het verschil tussen werkzame personen vanaf 12 uur per week en de werkzame beroepsbevolking: grenspendel, werkzame 65-plussers en overige niet-ingezetenen. Inclusief een statistisch effect van 20 dzd in 2005 en 2006, als gevolg van de invoering van de wet Verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte (vlz).

^c Contractuele arbeidsduur, dus exclusief feest-, vakantie-, en adv-dagen.

^d Voor 1997 exclusief het aantal vacatures bij overheid en onderwijs.

^e Vacatures als percentage van de arbeidsvraag (banen werknemers + vacatures).

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
103	76	56	38	26	36	64	83	75	55
63	41	23	14	11	18	30	34	25	- 20
65	64	- 3	3	85	117	110	39	- 5	30
15	- 34	- 83	0	156	186	151	- 37	- 125	35
50	97	80	3	- 70	- 69	- 40	76	125	- 5
82	67	11	17	103	144	138	51	10	35
8	- 7	- 17	- 20	- 31	- 35	- 15	- 1	- 5	- 15
89	82	94	92	90	88	77	66	75	65
- 15	- 7	- 66	- 75	24	91	77	- 14	- 65	- 15
68	68	68	68	68	69	70	71	70	71
79	79	78	78	78	78	79	78	78	78
56	57	57	57	59	61	62	63	63	64
0,6	0,5	0,3	0,2	0,2	0,2	0,4	0,5	½	¼
0,6	0,4	0,2	0,1	0,1	0,2	0,3	0,3	¼	- ¼
0,9	0,9	0,0	0,0	1,2	1,6	1,5	0,5	0	¼
0,2	- 0,5	- 1,2	0,0	2,2	2,6	2,1	- 0,5	- 1¾	½
0,5	- 0,5	- 0,9	0,5	1,7	2,6	1,4	- 0,9	- 1¾	½
- 0,3	- 1,1	- 1,0	0,0	1,6	2,3	1,2	- 1,4	- 2	¼
- 1,7	- 2,5	- 1,3	0,0	1,9	2,7	1,2	- 2,8	- 3¼	0
6,3	4,8	1,4	1,6	2,4	1,5	1,8	4,3	2½	3¼
2,9	2,0	- 1,9	- 1,9	- 0,8	0,2	0,5	1,5	0	- 1
- 1,1	0,2	1,3	1,9	1,9	1,6	- 0,5	- 4,0	½	1
1722	1724	1725	1726	1726	1727	1728	1729	1729	1729
0,795	0,790	0,789	0,785	0,784	0,782	0,780	0,776	0,773	0,771
302	399	479	483	413	344	304	379	500	500
4,1	5,4	6,5	6,5	5,5	4,5	3,9	4,9	6½	6½
149	109	118	150	195	238	239	142	.	.
1,9	1,4	1,6	2,0	2,5	2,9	2,9	1,8	.	.

Bijlage 9 Kerngegevens collectieve financiën, 1997-2011

	1997	1998	1999	2000	2001
	% bbp				
Collectieve uitgaven					
Openbaar bestuur	10,4	10,4	10,3	10,3	10,5
Veiligheid	1,3	1,4	1,4	1,3	1,5
Defensie	1,6	1,4	1,5	1,3	1,3
Infrastructuur	1,4	1,5	1,5	1,6	1,7
Onderwijs	4,9	4,8	4,8	4,8	4,9
Collectieve zorg	6,1	6,0	6,0	6,0	6,2
w.v. awbz	3,0	3,1	3,0	3,1	3,2
zvw	3,0	3,0	2,9	2,9	3,0
overig (o.a. wmo)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Sociale zekerheid	12,7	12,2	11,6	11,2	11,1
w.v. aow/anw	5,4	5,3	5,2	4,9	4,9
ww en bijstand	2,9	2,5	2,1	1,8	1,8
arbeidsongeschiktheid	2,7	2,6	2,6	2,4	2,4
overig (o.a. zorgtoeslag)	1,7	1,8	1,8	2,0	2,1
Overdrachten aan bedrijven	2,1	2,4	2,3	2,3	2,4
Internationale samenwerking	2,6	2,5	2,5	2,4	2,3
Rente	4,9	4,7	4,3	3,7	3,2
Bruto collectieve uitgaven ^a	48,0	47,2	46,3	45,0	45,2
Niet-belastingmiddelen	7,1	6,9	6,3	7,1	6,6
w.v. materiële verkopen	3,3	3,2	3,2	3,2	3,1
gasbaten	0,9	0,6	0,4	0,7	0,9
overige inkomsten	3,0	3,1	2,7	3,2	2,6
Netto collectieve uitgaven ^a	40,9	40,3	39,9	38,0	38,6
Collectieve lasten^a	39,7	39,4	40,4	39,9	38,3
w.v. belastingen	24,6	24,5	24,8	24,5	24,7
premies wettelijke sociale verzekering	15,1	15,0	15,5	15,4	13,7
EMU-saldo en schuld					
EMU-saldo collectieve sector ^b	- 1,2	- 0,9	0,4	2,0	- 0,2
w.v. centrale overheid ^b	- 2,1	- 1,1	- 0,9	0,4	- 0,2
lokale overheid	0,8	0,0	0,1	0,0	- 0,1
wettelijke sociale verzekering	0,0	0,3	1,2	1,6	0,1
EMU-schuld collectieve sector	68,2	65,7	61,1	53,8	50,7
	mutaties per jaar in %				
Diversen					
Loonvoet sector overheid	3,2	3,1	4,4	5,0	5,2
Prijs overheidsconsumptie, beloning werknemers	0,3	1,1	4,2	4,0	4,9
Prijs netto materiële overheidsconsumptie (imoc)	3,2	6,0	1,6	6,1	4,3
Prijs bruto overheidsinvesteringen (iboi)	- 0,5	- 0,3	0,4	1,9	3,4
Werkgelegenheid overheid (% totaal)	16,0	15,9	15,8	15,6	15,8
Werkgelegenheid zorg (% totaal)	10,1	10,3	10,3	10,4	10,7

^a In 2006 komen zowel de collectieve uitgaven als de collectieve lasten 1,5% bbp hoger uit als gevolg van de invoering van de zvw.

^b In 2000 inclusief opbrengst UMTS-veiling van 0,7% bbp.

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
10,8	11,1	10,7	10,5	10,5	10,4	10,6	11,5	11,4	11,0
1,7	1,8	1,8	1,7	1,7	1,7	1,7	1,9	1,8	1,8
1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2	1,1	1,2	1,2	1,1
1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,6	1,7	1,9	1,9	1,8
5,0	5,2	5,1	5,1	5,0	5,1	5,0	5,5	5,5	5,4
6,8	7,2	7,2	7,1	8,5	8,8	8,7	9,6	9,7	9,8
3,6	3,8	3,9	3,8	3,8	3,7	3,3	3,7	3,7	3,7
3,2	3,4	3,3	3,3	4,7	4,7	5,0	5,5	5,5	5,6
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5
11,3	11,7	11,5	11,0	11,1	10,8	11,1	12,4	12,7	12,6
4,9	5,0	5,0	4,8	4,7	4,7	4,6	5,0	5,1	5,1
1,9	2,2	2,2	2,1	2,0	1,7	1,5	1,9	2,3	2,3
2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	1,8	1,8	1,9	1,9	1,8
2,2	2,1	2,1	2,0	2,6	2,7	3,1	3,6	3,4	3,4
2,3	2,2	2,1	1,8	1,7	1,6	2,0	2,4	2,0	1,8
2,2	2,1	2,2	2,4	2,3	2,3	2,3	1,9	2,4	2,3
2,8	2,6	2,5	2,4	2,2	2,2	2,1	2,2	2,3	2,6
45,9	46,9	46,1	44,8	45,9	45,6	46,3	50,5	51,0	50,3
6,2	6,3	6,8	7,0	7,4	6,9	7,6	7,5	6,8	6,9
3,1	3,3	3,3	3,4	3,2	3,2	3,2	3,3	3,3	3,2
0,9	0,9	1,0	1,1	1,6	1,4	2,1	1,5	1,3	1,5
2,1	2,2	2,5	2,5	2,6	2,4	2,3	2,7	2,2	2,2
39,8	40,6	39,3	37,8	38,5	38,7	38,7	43,0	44,2	43,3
37,7	37,4	37,5	37,6	39,0	38,9	39,1	38,1	37,9	38,4
24,5	23,6	23,6	24,6	25,0	25,3	24,6	24,3	24,3	23,6
13,3	13,8	13,9	12,9	14,0	13,5	14,5	13,8	13,5	14,8
- 2,1	- 3,1	- 1,7	- 0,3	0,5	0,2	0,3	- 4,9	- 6,3	- 4,9
- 1,2	- 2,8	- 1,7	0,1	0,9	0,5	0,1	- 3,2	- 4,2	- 3,5
- 0,5	- 0,3	- 0,2	- 0,2	0,0	- 0,2	- 0,4	- 0,5	- 0,7	- 0,6
- 0,4	0,0	0,1	- 0,1	- 0,3	- 0,1	0,6	- 1,2	- 1,4	- 0,8
50,5	52,0	52,4	51,8	47,4	45,5	58,2	61,8	66,5	68,9
4,3	5,1	3,7	1,7	1,7	2,7	4,0	3,9	1¾	2
4,1	2,8	2,9	2,6	1,3	3,1	3,1	3,6	1½	1¾
3,7	2,0	1,2	1,4	1,7	1,3	3,3	1,0	1	1¾
2,4	2,6	0,5	0,7	1,5	2,3	2,3	1,4	¾	½
16,1	16,4	16,2	16,2	15,9	15,8	15,6	16,0	16,3	16,1
11,4	12,1	12,4	12,6	12,7	12,6	12,7	13,4	14,1	14,5

Bijlage 10 Sociale zekerheid, 1997-2011

	1997	1998	1999	2000	2001
Inactieven/actieven					
Inactieven (dzd uitkeringsjaren)	4131	4074	4049	4031	4033
w.v. aow	2127	2150	2171	2192	2213
anw	180	147	143	138	134
ziekteverzuim	301	334	363	381	389
arbeidsongeschiktheid totaal	743	757	766	788	798
werkloosheidsuitkering	315	261	221	184	172
bijstand (wwb) (dzd personen)	466	427	384	348	328
Arbeidsvolume (dzd mensjaren, excl. ziekteverzuim)	5788	5932	6051	6152	6247
i/a-ratio (%)	71,4	68,7	66,9	65,5	64,6
	mld euro				
Vermogenspositie werknemersfondsen^a	- 3	- 1 $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{4}$	3 $\frac{3}{4}$	7 $\frac{1}{4}$
w.v. ao	- $\frac{3}{4}$	- $\frac{1}{2}$	0	1 $\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{4}$
awf/ufo	- 2 $\frac{1}{4}$	- 1 $\frac{1}{4}$	$\frac{1}{4}$	2 $\frac{1}{2}$	5
	mld euro				
Vermogenspositie awbz en zvw	- 1 $\frac{3}{4}$	- 2	- $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
Awbz	- $\frac{1}{4}$	- $\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	0	- 1
Zvw	- 1 $\frac{1}{2}$	- 1 $\frac{1}{2}$	- $\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	1 $\frac{1}{2}$

^a De vermogenspositie meet het verschil tussen het feitelijke vermogen en het normvermogen per ultimo van het jaar.

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
4064	4103	4137	4166	4127	4069	4057	4146	4275	4360
2236	2264	2300	2340	2380	2427	2480	2542	2600	2690
130	125	120	114	110	103	97	90	85	80
388	335	304	319	356	355	361	339	315	325
806	813	796	773	719	710	701	698	700	695
185	238	280	286	243	185	150	208	290	280
319	328	337	335	319	288	267	269	285	290
6232	6213	6176	6159	6227	6376	6451	6380	6265	6270
65,2	66,0	67,0	67,6	66,3	63,8	62,9	65	68¼	69½
8¼	8½	8¼	7¼	6¾	7¼	9	6½	2¼	– 2¼
3¾	4¼	4	2¾	2¼	1¾	1½	1¾	2½	3¼
4½	4¼	4¼	4½	4½	5½	7½	4¾	– ¼	– 5½
– 3	– 3¾	– 2¾	– 3¼	– 2½	– 5	– 3	– 6¾	– 10½	– 10¾
– 4	– 4½	– 2½	– 1½	– 1¼	– 2¼	– 2¼	– 5¼	– 9	– 10
1	¾	– ¼	– 1¾	– 1¼	– 2¾	– ¾	– 1½	– 1½	– ¾

Bijlage 11 Belasting- en premietarieven, 2007-2011

	2007	2008	2009	2010	2011
	in %				
Tarieven loon- en inkomstenheffing					
Aow-premie eerste en tweede schijf (niet voor 65-plussers)	17,90	17,90	17,90	17,90	17,90
Anw-premie eerste en tweede schijf	1,25	1,10	1,10	1,10	1,10
Awbz-premie eerste en tweede schijf	12,00	12,15	12,15	12,15	12,15
Belastingtarief eerste schijf	2,50	2,45	2,35	2,30	1,75
Belastingtarief tweede schijf	10,25	10,70	10,85	10,80	10,60
Belastingtarief derde schijf	42,00	42,00	42,00	42,00	42,00
Belastingtarief vierde schijf	52,00	52,00	52,00	52,00	52,00
Overige tarieven					
Aof-basispremie werkgever	5,15	5,65	5,70	5,70	5,70
Aok gedifferentieerde premie werkgever	0,50	0,15	0,15	0,05	0,00
Whk-premie UWV werkgever	0,75	0,55	0,45	0,60	0,65
Ww-gemiddelde wachtgeldpremie werkgever	1,25	1,35	1,40	1,80	1,80
Ww-marginale awf-premie werkgever	4,40	4,75	4,15	4,20	3,70
Ww-marginale awf-premie werknemer	3,85	3,50	0,00	0,00	0,00
Inkomensafhankelijke zvw-premie	6,50	7,20	6,90	7,05	7,45
	euro				
Nominale zorgpremie per volwassene ^a	1091	1053	1064	1107	1171
Standaardpremie zvw t.b.v. zorgtoeslag	1059	1200	1209	1262	1330
Inkomensgrenzen en (maximale) kortingen loon- en inkomstenheffing					
Lengte eerste belastingschijf	17319	17579	17878	18218	18310
Lengte tweede belastingschijf	13803	14010	14249	14520	14551
Lengte derde belastingschijf	21942	22271	22649	21629	21778
Algemene heffingskorting	2043	2074	2007	1987	1976
Algemene heffingskorting 65-plus	957	970	935	924	901
Arbeidskorting	1392	1443	1468	1496	1504
Alleenstaande-ouderkorting	1437	1459	902	945	950
Combinatiekorting	149	112	0	0	0
Aanvullende combinatiekorting	700	746	770	775	779
Inkomensafhankelijke aanvullende combinatiekorting	0	0	995	1084	1090
Ouderenkorting	380	486	661	684	688
Alleenstaande ouderenkorting	571	555	410	418	421
Aanvullende ouderenkorting	0	0	0	0	0
Inkomensgrenzen					
Franchise awf	15660	15921	16443	16704	16965
Maximum premie-inkomensgrens wnvz	45017	46205	47802	48716	49358
Maximum premie-inkomensgrens zvw	30623	31231	32369	33189	33852

^a Exclusief de gemiddelde no-claimteruggave en de gemiddelde eigen betalingen.

Bijlage 12 Nominaal beschikbare inkomens, 2010

	Tweeverdiener ^a	Alleenstaande (ouders)	Alleenverdiener	Alle huishoudtypen
mediaan nominaal beschikbaar inkomen				
Werknemers				
< 175% wml	26600	18300	22900	} 35600
175-350% wml	35700	25400	31600	
> 350% wml	52200	44200	53100	
Uitkeringsgerechtigden				
< 120% wml	} 23000	13900	18600	} 17400
> 120% wml		19000	23200	
65-plussers				
< 120% aow	21200	16000	} 26600	} 21700
> 120% aow	28300	24900		
Alle huishoudtypen				28800

^a De indeling van tweeverdieners naar inkomensbron is op basis van de meest verdienende partner.

Bijlage 13 Koopkracht, wig, lonen en sociale lasten, 1997-2011

	1997	1998	1999	2000	2001
	mutaties per jaar in %				
Koopkracht (exclusief incidenteel)^a					
Mediaan alle huishoudens	0,5	1,9	0,3	1,1	3,3
Koopkracht standaardhuishoudens ^b					
Tweeverdieners met kinderen, modaal + ½ x modaal	0,6	1,7	0,0	1,0	5,7
Tweeverdieners met kinderen, 2x modaal + ½ x modaal	- 0,2	1,2	- 0,3	1,1	6,2
Tweeverdieners zonder kinderen, modaal + modaal	0,3	0,7	- 0,2	0,2	4,4
Tweeverdieners zonder kinderen, 2x modaal + modaal	- 0,2	0,5	- 0,1	0,4	5,2
Alleenstaande, minimumloon	0,0	1,3	0,4	1,6	7,0
Alleenstaande, modaal	0,3	0,8	- 0,2	0,5	4,4
Alleenstaande, 2x modaal	- 0,5	0,5	0,0	0,7	5,7
Alleenstaande ouder, minimumloon	- 0,4	2,1	0,7	1,5	9,0
Alleenstaande ouder, modaal	- 0,1	1,7	0,4	1,2	5,4
Alleenverdiener met kinderen, modaal	0,3	1,7	- 0,2	0,9	5,9
Alleenverdiener met kinderen, 2x modaal	- 0,7	1,5	- 1,0	1,0	4,2
Minimum-uitkeringsgerechtigden, paar met kinderen	0,5	2,0	0,1	1,4	4,3
Minimum-uitkeringsgerechtigden, alleenstaande	0,3	2,0	0,3	1,2	2,9
Minimum-uitkeringsgerechtigden, alleenstaande ouder	- 0,1	2,0	0,8	1,5	4,1
Aow alleenstaande, alleen aow	1,5	5,0	0,6	0,8	3,4
Aow alleenstaande, aow + 10.000	0,6	2,4	- 0,1	0,5	0,8
Aow paar, alleen aow	0,6	4,0	0,4	0,8	2,8
Aow paar, aow + 10.000	0,0	3,2	- 0,2	0,7	0,8
	euro per jaar				
Bruto modaal inkomen	23143	23597	24050	24958	27000
	niveaus in %				
Gemiddelde wig en replacement rate (markt)					
Werkgeverswig	16,7	16,5	16,6	17,3	16,9
Werknemerswig	25,6	25,5	26,0	25,7	23,5
Replacement rate	71,2	70,9	70,6	70,2	68,7
	mld euro				
Lonen en sociale lasten bedrijven					
Brutoloon	125,5	126,8	136,5	146,3	156,5
Loonkosten	143,9	155,3	166,8	179,5	192,3
	% brutoloon				
Sociale lasten totaal werkgevers:	23,9	24,2	24,5	24,8	22,9
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	13,2	13,1	13,3	13,3	10,9
pensioenpremies (incl. vut)	5,9	6,5	6,5	7,1	8,0
rechtstreeks betaalde sociale lasten	4,5	4,4	4,5	4,1	3,8
Sociale lasten totaal werknemers:	20,0	20,6	21,7	21,4	20,4
w.v. premies wettelijke sociale verzekering	17,2	17,9	18,8	18,8	17,0
pensioenpremies (incl. vut)	2,7	2,6	2,8	2,5	3,3

^a In 2001 wel inclusief het bruteringspercentage van de overhevelingstoelag.

^b De mogelijkheid om de algemene heffingskorting te verzilveren tegen de heffing van de partner wordt vanaf 2009 met 6%-punt per jaar extra beperkt voor partners die geboren zijn in 1972 of later zonder kinderen tot 5 jaar. In de koopkrachtcijfers voor 2009 en 2010 is dit niet meegenomen. In deze jaren valt de koopkracht van de betreffende alleenverdieners hierdoor 0,25 tot 0,9%-punt lager uit dan hier vermeld. In 2011 is de beperking van de overdraagbaarheid wel meegenomen in de koopkrachtcijfers.

2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
0,5	- 1,2	0,2	- 1,8	2,6	2,2	- 0,1	1,6	- ½	- ¼
0,3	- 1,3	1,6	- 2,6	1,4	2,5	- 0,9	2,2	- 1	0
- 0,1	- 0,8	0,4	- 2,9	4,5	2,7	- 0,6	2,1	- 1	- ½
- 0,1	- 1,3	0,2	- 3,2	1,7	2,4	- 0,7	2,3	- ¾	0
- 0,2	- 0,7	0,0	- 3,0	1,3	2,6	- 0,5	2,2	- ¾	- ¼
0,8	- 0,2	0,1	- 2,5	2,0	1,9	- 0,4	2,2	- ½	0
- 0,1	- 1,3	0,2	- 3,3	1,9	2,4	- 0,7	2,3	- ¾	0
- 0,3	- 0,3	- 0,1	- 3,0	1,1	2,7	- 0,4	2,1	- 1	- ½
2,3	- 0,2	- 0,1	- 2,9	1,7	2,0	5,3	4,1	- ½	½
0,7	- 0,9	1,8	- 1,3	2,5	2,4	- 0,7	4,0	- ¾	¼
0,8	- 1,3	0,5	- 2,1	1,9	1,9	- 0,8	1,8	- 1¼	- ¼
- 0,4	- 0,3	- 0,8	- 3,3	6,8	2,6	- 0,9	1,4	- 1	- 1
2,2	- 0,9	0,2	- 1,0	3,5	1,1	- 0,8	2,1	- ½	½
0,8	- 1,1	- 0,1	- 2,2	1,7	1,1	- 0,7	1,9	- ½	- ¼
2,5	0,2	0,4	- 1,0	2,6	1,2	- 0,4	3,3	- ½	½
1,3	- 0,8	0,6	- 0,7	3,6	1,3	- 0,4	2,8	- ½	- ½
0,8	0,4	- 0,6	- 1,5	2,6	1,3	- 0,4	1,1	- ½	- ¾
1,3	- 1,0	0,4	- 0,3	2,2	1,4	- 0,7	2,5	- ½	- ½
0,8	0,5	- 0,4	- 1,2	6,5	1,5	- 0,5	1,2	- ½	- ¾
28000	28500	29000	28500	29000	30000	31500	32500	32500	33000
18,0	18,8	20,1	19,8	19,3	19,5	19,7	20,0	20,3	20,7
23,1	23,8	23,2	23,6	23,0	21,9	22,8	22,3	22,7	22,7
68,7	68,3	67,6	68,0	67,6	66,6	66,4	66,0	65,8	65,5
161,5	164,2	166,2	169,7	177,4	189,0	198,7	200,5	199,0	204,0
201,2	206,1	210,6	213,5	223,3	237,0	249,9	253,0	251,3	258,8
24,6	25,5	26,7	25,8	25,9	25,4	25,8	26,2	26,2	26,9
10,9	11,0	11,2	10,6	11,6	11,4	12,2	12,0	12,4	12,5
9,7	10,9	11,8	11,3	11,0	10,9	10,4	11,1	11,1	11,5
3,8	3,4	3,4	3,6	3,3	3,1	3,2	3,0	2,8	2,9
19,5	21,8	22,1	22,9	22,1	19,4	20,9	18,2	17,8	20,4
16,1	17,8	18,2	17,6	17,7	16,7	18,0	14,9	14,4	16,8
3,3	3,8	3,8	5,2	4,4	2,6	2,9	3,3	3,4	3,6

Verklaring van afkortingen

adv	Arbeidsduurverkorting
AEX-index	Amsterdam Exchange Index
aiq	Arbeidsinkomensquote
akpep	Arbeidskosten per eenheid product
anw	Algemene nabestaandenwet
ao	Arbeidsongeschiktheid
aof	Arbeidsongeschiktheidsfonds
aok	Arbeidsongeschiktheidskas
aow	Algemene ouderdomswet
awbz	Algemene wet bijzondere ziektekosten
awf	Algemeen werkloosheidsfonds
BBB-rating	Beoordeling van een gematigde kredietwaardigheid door kredietratingbureau Standard & Poor's
bbp	Bruto binnenlands product
bpm	Belasting van personenauto's en motorrijwielen
btw	Belasting op de toegevoegde waarde
bu	Buitengewone uitgavenaftrek
cao	Collectieve arbeidsovereenkomst
CBS	Centraal Bureau voor de Statistiek
CEP	Centraal Economisch Plan
CPB	Centraal Planbureau
cpi	Consumentenprijsindex
DNB	De Nederlandsche Bank
EA	Euro Area
ecofin	Raad Economische en Financiële Zaken van de Europese Unie
EC	Europese Commissie
ECB	Europese Centrale Bank
EMU	Economische en Monetaire Unie
EU	Europese Unie
EU-15	De landen die vóór 1 mei 2004 lid waren van de EU
EV	Economische verkenning
Fed	Federale centrale bank van de Verenigde Staten
fes	Fonds economische structuurversterking
fisim	Financial intermediation services indirectly measured (toegerekende vergoeding voor geleverde bankdiensten)
G3	Verenigde Staten, eurogebied en Japan
ggz	Geestelijke gezondheidszorg

hicp	European harmonized indices of consumer prices
HWWI	Hamburgisches Weltwirtschaftsinstitut
i/a-ratio	Inactieven/actieven ratio
iboi	Prijsmutatie bruto overheidsinvesteringen
ict	Informatie- en communicatietechnologie
IFO	Information und forschung, Institute for economic research at the University of München
IMF	Internationaal Monetair Fonds
imoc	Prijsmutatie netto materiële overheidsconsumptie
iva	Inkomensvoorziening volledig arbeidsongeschikten
MEV	Macro Economische Verkenning
mkb	Midden- en kleinbedrijf
mlo	Microlastenontwikkeling
MSCI Europe	Breed gespreide index van circa 600 grote Europese ondernemingen
NEPROM	Vereniging van Nederlandse Projectontwikkeling Maatschappijen
nni	Netto nationaal inkomen
OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OPEC	Organization of the Petroleum Exporting Countries
pep	Per eenheid product
S&P 500	Standard and Poor's index (beursindex van de Verenigde Staten)
ufo	Uitvoeringsfonds voor de overheid
UMTS	Universal Mobile Telecommunications Systems
UWV	Uitvoeringsorganisatie Werknemersverzekeringen
vpb	Vennootschapsbelasting
VS	Verenigde Staten
vut	Vervroegde uittreding
wajong	Wet arbeidsongeschiktheidsvoorziening jonggehandicapten
wao	Wet arbeidsongeschiktheid
wia	Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen
wml	Wettelijk minimumloon voor volwassenen
wmo	Wet maatschappelijke ondersteuning
WTO	World Trade Organisation
wtos	Wet tegemoetkoming onderwijsbijdrage en schoolkosten
wvlz	Wet verlenging loondoorbetalingsverplichting bij ziekte
ww	Werkloosheidswet
wwb	Wet werk en bijstand
zvw	Zorgverzekeringswet
zzp'ers	Zelfstandigen zonder personeel